

Herodot

TARİX

(Doqquz kitabda)
BİRİNCİ HİSSƏ

Bakı - 1998

Tərcümə edən:

filologiya elmləri doktoru, professor PƏNAH XƏLİLƏV

Redaktoru Azər Bağırov

Rəssamı Stanislav Şatikov

"Tarixin atası" sayılan Herodotun 9 kitabdan ibarət "Tarix" əsərində Yunan-İran müharibələrindən, habelə qədim dünyanın bir sıra dövlətlərinin, o cümlədən Şərq ölkələrinin tarixindən, coğrafi mövqeyindən, yerli xalqlarından, onların adət-ənənələrindən ətraflı bəhs olunur. Əsər Azərbaycanın qədim tarixini öyrənmək baxımından da qiymətli məxəzdir. Midiya tarixi, habelə iskitlər (skiflər), onların Azərbaycana gəlmələri, Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim qəbilə və tayfalar haqqında məlumatlar son dərəcə dəyərli elmi əhəmiyyət malikidir.

* * *

İçindəkilər

Tarixin atası bə biz

I Kitab - KLİO

II Kitab - YEVTERPA

III Kitab - TALİYA

IV Kitab - MELPOMENA

V Kitab - TERPSİXORA

* * *

TARİXİN ATASI VƏ BİZ

Herodotun "Tarix"ini açan hər kəs birinci kitabın ilk sətrində iki ad görür: "Halikarnaslı Herodot..." Sonra bütün "Tarix" boyu gah uzaq keçmişin o vaxta qədər qalan abidələrini öyrənən, keçmişlər haqqında birinci, ikinci, hətta üçüncü dildən olaylar, əsatir, əfsanə, rəvayət, dastan və müdrik sözlər eşidən; gah da zamana hadisələrinin iştirakçıları ilə görüşərək onların fikrini və xatirəsini dinləyən müəllifin hər şeyə açıq-aşkar, birbaşa, qərəzsiz və ədalətli rəyini sanki "eşidirik". İlk sətirdə nişan verilən müəllifin və onun doğulduğu şəhərin adına qalanda bu, o vaxtın dəbindən gəlir.

Şərqdə məşhur şəxsiyyətlərin öz adından başqa təxəllüsü, künyəsi, atasının və oğlunun adı, hətta rütbəsi, fəxri adı çəkildiyi kimi, yunan mənəbləri də ən hörmətli, yüksək rütbəli şəxslərin öz adı ilə yanaşı çox vaxt onların əcdadının və nəslinin də adını çəkmişlər. Ərəb dəbinə görə İlyas İbn Yusif Əbu Məhəmməd Şeyx (bəzən Həkim) Nizami Gəncəvi sadalanması İlyas adlı şairin atasının, sonra oğlunun adını, şeyxliyini, təxəllüsünü, axırda doğulduğu şəhərin adını göstərir. Yunan mənəblərində də şəxsiyyətin əsil-nəcəbətini sadalamaqla yanaşı, doğulduğu yerin adını çəkmək dəb olmuşdur. "Tarix"də üç halikarnaslı Herodot adı çəkilir, bunlardan birincisi müəllifin özüdür, o, Lixsin oğludur.

Bu ilk nişanvermə dəbindən sonra "Tarix" in qalan səkkiz kitabının heç birində müəllif öz adını çəkməyi lazım bilmir. Amma "mənim fikrimcə", "mənim təsəvvürümə görə", filankəsin "dediyinə", filankəslərin "mənə çatdırdıqlarına", "özümün öyrəndiklərimə", "gördüklərimə görə" deyən Herodot "Tarix" in bütün şahidləri sırasında apaydın "görünür. Allahlara səcdə edib, köylərin yerə-insanlara hökmünə, allahların iradəsindən asılı olmayan Taleyin hökmünə, ilahi ədalətin tərəzisində ölçülüb-biçilən yaxşılığın və yamanlığın itmədiyinə, hər kəsin öz əməlinə görə mükafatlandırılıb, ya da cəzalanacağına inanana, bununla belə, tarixə rasionalist düşüncə ilə yanaşana, tiranlıq dövrünü

keçib o zamanın şəhər demokratiyasının ləzzətini dadan ağıllı, hikmətli, geniş məlumatlı bir insan kimi görünür. Duyma, qavrama səviyyəsindən, yaxşı adamlarla ünsiyyət qayğısının dərəcəsiindən, keçmişin müdriklərinə hörmət hissəsinin gücündən asılı olaraq 2500 il bundan qabaqkı adamın surətini hər kəs öz xəyalında eyni böyütmə Hünəri ilə olmasa da, hər halda, əsrlərin sınağından çıxmış bir təmizlik və paklıq cəlvəsində təsəvvür edə bilər. Tarixi-mədəni xidmətlərinə belə rəğbətli gözlə baxan qədərbilən nəsilər üçün Herodot "Tarix"ində tez-tez işlənən "barbar" sözü, xüsusən, ellin olmayan xalqlar və uluslar üçün heç də ağır gəlmir, çünki mətndəki bu söz azad bir ölkəni qul etmək üçün ona qarşı zor və silah işlədən işğalçı, vətən torpağını tapdayan düşmən, daha açığını desək, yadelli təcavüzkar mənəsində işlənməşdir. Herodot pelasqlarla qaynayıb-qarışan, yalnız bu qarışmadan sonra möhtəşəm olub, həm də mədəniyyət ələmində böyük addımlar atan yunanların dili ilə danışanda qaynayıb-qarışmazdan qabaqkı pelasq dilini də barbar dili adlandırmışdır. "Barbar", yəni yunanlar üçün qabaqlar yad olan qəbilə, "barbar dili", yəni, bu yad tayfanın dili mənəsi daşımışdır. Bir-biri ilə vuruşan Ellada elləri-ulusları da bir-birinə barbar-özgə ulus, özgə tayfa gözü ilə baxırlar. Dövrünün demokratiya qurumu, xalqların azadlığına hörmət və qarşılıqlı rəğbət arzusu və ideali baxımından Herodot Assuriyanın Asiyada surən beş yüz illik əsərinə son qoyaraq, bu regionda ilk dəfə azadlıq bayrağını qaldıran midiyalıları sevinclə alqışlamış və eyni sevincə də öz ölkəsinin qeyrətli vətəndaşı kimi Elladanın istiladan yaxa qurtarması ilə öyünmüşdür. "Tarix" in "Dinçlik şəraitində oğullar ataları, müharibə şəraitində atalar oğulları dəfn edirlər" hikməti bir xalqın, elin, ulusun deyil, bəşərin təcrübəsinə arxalanan müdrik sözdür və bu söz xalqların qəhrəmanlıq dövrünü halikarnaslı Herodot "Tarix"indən xeyli qabaq və xeyli sonralar əks etdirən dünya şöhrətli dastanlarla səsləşmişdir: Homerin "İliada"sında igid oğul Hektorun öz atası Priamı dəfn etməsi təbii qanunauyğunluq olardı, amma belə bükülmüş ağsaqqal Priam meyiti təhqir olunan oğlunun dalınca "qatilin" çadırına gəlib meyiti ləyaqətlə dəfn etmək üçün ona yalvaranda bu mənəzərə oğul itirmiş dərddi atanın yazıqlığını, ələcsizliyini, alçalmaq məcburiyyətini bütün faciə ağırlığı ilə göstərən bəşəri bir müsibət kimi "qətilin" özünü-Axillesi də göz yaşlarına qərq edir, onun ovuna bilməyən sərtlənmiş ürəyini yumşaldır. Axilles Priamın təmsalında öz atasını gözünün qabağına gətirib təsəllisiz qalacaq bu qocaya ağlayır, öz qismətində ağlayır və ağladıqca dostunun ölümü üçün Hektordan aldığı amansız intiqamı dərinləşdirmək qəzəbindən uzaqlaşır, insanlaşır. Axilles qəhrəmanlıq dövrünün bütün igidliyi, şücaəti, vətənpərvərliyi ilə yanaşı, bu dövrün müsibətini, fəlakətini, əvəzsiz itkilərini dərk edir. "İliada"nın dünyada analogiyası kimi şöhrətlənən "Mahabharata" dastanı da belədir və orada da ataların oğulları dəfn etməsi bəşərin iradəsindən sanki kənar olan amansız Tale hökmü kimi faciə dərinliyi ilə açılmışdır.

Herodot Elladanın da, Asiyanın da adlı-sanlı hökmdarlarını iki zidd görüş, iki həyat tərzi, insanın, cəmiyyətin və dövlətin taleyinə iki baxış mənəzəsinə salıb onları sanki sınaqdan keçirməyə, kimin tarixdə necə iz qoyduğunu müqayisəli göstərməyə, kimin rəhmət, kimin lənət qazandığını onların əməllərində açaraq oxucularını (hər kəsdən qabaq öz ölkəsinin kübar cəmiyyətini) düşündürməyə, tarixdən ibrət götürməyə çağırmaq istəmişdir (əlbəttə, çılpaq didaktikadan uzaq olmaqla). Farslardan öz şahlarını necə qiymətləndirdiklərini soruşanda onlar fərs dövlətini yaradan Kambis oğlu Kuruş şahı el atası, onun oğlu Kambisi dövlət ərbabı, I Daranı isə alverçi kimi xatırlayırlar. Farsların gözündə Kuruş farsların şöhrəti, yaxşı dolanışığı, şərəfli adı üçün qayğı göstərən bir atadırsa, Dara istila etdiyi bütün ölkələri satraplığa bölərək hər satraplıqdan vergi aldığına görə alverçidir; ələ keçirdiyi sərvət, Hədiyyə, qullar, cariyələr, nöqərlər onun gözünü qamaşdırır. Fars xanədanını Kuruşla başlayan Herodotun müqtədir bir ədib kimi əsərin kompozisiya baxımından sonuncu kitabının son sözlərini də Kuruşun farslara vaxtı ilə verdiyi öyüdlə tamamlaması təsadüfi deyil. Əsərin finalındakı bu xatirədə Kuruş farsları özlərinin kiçik torpağına, bəhərsiz-bərəkətsiz olan vətəninə bağlanmağı, onu buraxıb firavanlıq üçün kənara getməməyi məsləhət görür. Belə bir məsləhəti sonralar türk hökmdarının Orxon-Yenisey abidəsindəki yazıda görürük.

Şah sarayında əsil-nəcəbətli adamlardan ikisinin-Daranın qardaşı Güştəsp oğlu Artabanla Daranın kürəkəni Qobri oğlu Mərdonini üz-üzə qoyub, birincini açıq ürəkli, açıq sözlü, haqqpərəst və şah Kserksi müharibədən çəkəndirməyə çalışan nəcib insan kimi, ikincini cavanlılığına salıb mənəmmənəmlik iddiası ilə hər şeydə farsın üstünlüyünə inamla meydana atılan və igid qəhrəman olsa da, tarixin gedişini görə bilməyən məhdud düşüncəli bir şovinist kimi ümumiləşdirəndə Herodotun onları qəsdən üzləşdirdiyi adamın ağılına gəlmir. Bu, faktların özündən çıxan hikmətdir, ibrət dərşidir.

Midiyada da belədir. Kiaksar el atasıdırsa, onun oğlu Astiaq (Herodotun şəxsi mülahizəsinə görə) kobud, intiqamçı olub xalqı, kübarları yola vermədiyinə görə taxt-tacı itirən bir hökmdar təmsalıdır. Kiaksar zamanın dəbinə görə həm də ədalət məhkəməsi qurarmış, şikayətləri yazılı alıb, onlara yazılı cavab göndərərmiş. Astiaqda ədalət məhkəməsindən əsər-ələmət görünmür və atanın sayəsində qazanılmış azadlıq oğlun vəcsizliyi, xüsusən sayğısızlığı nəticəsində əldən çıxır. Bu ata-oğul təmsalında atalar demişkən, oddan kül törəyir.

Bu müqayisə "Tarix" in minillikləri əhatə edən doqquz kitabında cəmi dörd qadın hökmdarın ağıl, mərifət, ləyaqət, hünər, mərdlik təmsali kimi verilməsində də açıq görünür. Bu qadınların ikisi Babil, biri massaget, biri də yunan hökmdarıdır. Dördü də kişilərdən üstün tutulur, hərəsi özünə məxsus nəcibliyi ilə fərqləndirilir. Massaget hökmdarı Tomiris al dillə ona yaxınlaşan şahı rüsvay edir, onun ölkə basmaqdan çəkəndirməyə çalışır, müharibə labüd olanda şahı mərdanə vuruşmağa çağırır; şah hərbi hiylələrə əl atıb dul qadını aciz sayanda o, qana susamış şahı qanla doyduracağına and içib ədalət qılıncını qından çıxarır. Müharibənin nəticəsi hər iki tərəf üçün, hər iki ölkə hökmdarı üçün ağır və ibrətli olur: Tomiris yeganə oğlunu itirir, Kuruşun meyiti düşmən torpağında qalır, hər iki tərəfdən qan su yerinə axıdılır. İstər Araz qırağında massaget hökmdarı Tomiris olsun, istər Babilə çayları ram edib, qalalar, möhtəşəm şəhərlər saldıran hökmdarlar olsun, bunlar qandan-qadadan, zorakılıqdan, kütləvi insan tələfatından uzaq olan bir cəmiyyətdə hər xalqın öz dəbi ilə azad ömür sürməsi siyasəti yeridirlər. "Tarix" in burada da didaktikası varsa, o, öz-özünə, hadisələrin gedişindən doğur. Bununla belə hər ölkənin, hər hökmdarın, hər qəhrəmanın əvvəlini-axırını göstərən süljetlər nə qədər təbii, tarixən gerçək olsalar da, istər-istəməz müəllif didaktikası tarixə onun öz münasibətini

əks etdirən ədəbi-bədii nəsr nümunələri kimi qiymətlidir. Buna görə Herodot zamanəsinin qüdrətli ədibi kimi tanınır. "Tarix"ə qulaq asan Afina kübarları Herodotu mükafatlandıranda əsərdəki yeniliklərdən başqa, tarix yazan bir ədib kimi onun üslub gözəlliyini, mətnaltı fikir söyləmək qüdrətini də nəzərə almışlar. Bir şəhərdə dərin rəğbət qazanan Herodot başqa yerlərdə, əksinə, narazılıq oyatmışdır. Onu ancaq üslub gözəlliyi pərdəsi altında gizlənən yalançı, hər eşitdiyi söz-söhbəti tarix kimi qələmə verən böhtançı sayanlar az olmamışdır. Herodotun xidmətinə bu ikili münasibət Siseronun onu tarixin atası adlandırmasından sonra da qalmışdır.

Herodotun dövründə (e. ə. V əsrdə) I dünya coğrafiyası haqqında biliklər məhdud olduğu kimi, "Tarix" müəllifi də dünya coğrafiyası haqqında tam dolğun fikir söyləyə bilməmişdir. O, Hindistanı Asiyanın şərqində məskunlaşan və əhalisi ən çox olan ucqar ölkə saymış, ondan şərqə doğru torpaqları qumsallıq və səhra hesab etmişdir. Onun qəti qənaəti belədir: "Axı, haqqında müəyyən məlumatımız olan hindlilər şərqə Asiyanın gündoğarında tanıdığımız bütün xalqlar arasında birinci xalqdır. Belə ki, Hindistandan şərqə doğru qumsallıqlar və çöllər uzanır" (III, 98). Herodot Asiyanın cənubunda Ərəbistanı (III, 107), Afrikada Efiopiyanın cənub-qərbinə (III, 114) məskunlaşmış ən ucqar ölkə və bölgələr kimi tanımışdır. Avropanın şimal-qərbinə gələndə, mütəxəssislərin dediyinə görə, Herodot Po və ya Visla çayından şimaldakı bölgələri tanımamışdır. O, Avropanın qərbindəki ən aralı (ucqar) ölkələr haqqında "heç bir müəyyən məlumat verə bilməyəcəyini" (III, 115) bildirmişdir. Onun etirafı belədir: "Axı, barbarların Eridan adlandırdıqları və Şimal dənizinə tökülən... çayın olduğuna inanmıram. Eləcə də, bizə qalay gətirilən Kassiterida adalarının doğrudan da olduğu haqqında heç nə bilmirəm. Axı, Eridan sözünün özü barbarların deyil, ellinlərin sözüdür, onu hansısa bir şair uydurmuşdur. O biri tərəfdən, bütün söylərimə baxmayaraq Avropanın şimalındakı bu dənizi görənlərin heç birindən heç bir təfsilat öyrənə bilməmişəm (III, 115).

Bu coğrafi məhdudluğuna baxmayaraq, Herodot tanıdığı və öyrəndiyi üç qitənin xalqları və ulusları haqqında, ölkələrin ərazisi, təbii şəraiti, iqlimi, coğrafiyası, ticarət əlaqələri, qarşılıqlı münasibətləri, mədəniyyəti haqqında tarixşünaslığın əsaslarını təşkil edən zəngin bilgi vermişdir. Bu bilginin müəyyən qismi yazılı məxəzlərə, bir qismi şifahi rəylərə, xatirələrə əsaslanmışsa, müəyyən qismi də Herodotun özünün tarixşünaslığa gətirdiyi yenilikdir. On il səyahətə çıxıb Misirdə, Evksin Pontu (Qara dəniz) sahillərində dönüb-dolaşması, şəxsən gördüklərini, eşitdiklərini təsvir edib ümumiləşdirməsi, Elladaya qayıdanda oranı da gəzməsi, Afinada yaşaması, Furiya koloniyasının əsasını qoyub oranın vətəndaşlığını qazanması və buna görə də furiyalı kimi xatırlanması Herodotu yalnız uzaq və yaxın keçmişlərin deyil, öz dövrünün də tarixini yazan müqəddir ədib kimi şöhrətləndirmişdir. Mütəxəssislər onun öz gözləri ilə görüb canlı şahid kimi təsvir etdiyi etnoqrafik очерklərdə faktik səhvlərin son dərəcə az olduğunu təsdiq edirlər. Mütəxəssislər Herodotun tarixə gətirdiyi bir sıra yenilikləri xüsusi fərqləndirmişlər. Bu yeniliklərdən biri Kaspinin qapalı göl olması fikridir. Yalnız eramızın II əsərində K. Ptolomey həmin fikrə gəlmişdir.

Skifiya (İskit Elini), demək olar ki, bütövlükdə Herodotun kəşfi sayılır. Herodotun xələflərindən heç kəs İskit Elini bu genişlikdə, bu problemlər dairəsində əhatə etməmiş, onun очерklərinə mühüm yenilik artıra bilməmişdir. Arxeoloji qazıntıların Altayda üzə çıxardıqları yadigarlar Herodotun İskit Elinə dair bir çox məlumatının izlərini saxlamaqdadır. Herodotun Asiya ilə Afrika qitələrinin sınırları haqqında özünəqədərki fikirlərə iradlar tutması, Nilin dənizə tökülən yerini nə Asiya, nə Afrikaya qatmayıb müstəsna coğrafi zolaq sayması, onun Nil çayı mənbələri, Nil sularının qabarması və çəkilməsi səbəbləri haqqında mülahizələri də təzə elmi şərh sayılır. Misirlilərin allahlar panteonu baxımından Ellada mifologiyasına təsiri haqqında Herodotun gətirdiyi faktlar mübahisə doğursa da, maraqlı və xeyirlidir. Herodot, indi nümunələri qalmayan mis üstündə döyülmüş çox qədim xəritə əsasında Kiçik Asiyanın qərbindən Sus şəhərinə aparan bir yolun keçdiyi yerləri, yol boyu qurulmuş dayanacaqları konkret ölçüləri və relyefləri ilə elə təsvir etmişdir ki, buna baxanda ölkələrin sınırlarını konkret müəyyənləşdirmək olur. Ümumən yollar, keçidlər, gədiklər, cığırlar, körpülər haqqında məlumat "Tarix"də heyrətamiz dərəcədə zəngin və aydındır. "Tarix" bu baxımdan ticarət əhəmiyyətli məxəzləri kölgədə qoymuşdur. Herodot bulaqların, kiçik və böyük çayların, gölməçə və göllərin, körfəzlərin, məşhur dənizlərin, okeanların sözlə xəritəsini çəkmiş, çox vaxt çayların mənbəyini, axarını, töküldüyü sututarları, onların gəmiçiliyə yarayıb yaramadığını, bir təbii sərvət kimi ölkələrə gətirdiyi xeyri, əhalinin güzəranında əhəmiyyətini, dənizlərin enini və uzununu (müəyyən səhvlər buraxsa da) öz ölçüləri ilə tanıtmışdır. Herodot, hər ölkənin flora və faunasını da geniş, təfsilatlı şəkildə qələmə almışdır. Bunun özü də "Tarix"də xüsusi mövzu kimi fərqləndirilə bilər, "Tarix"də bəhs olunan ölkə və dövlətlərin, xalqlar, uluslar, qəbilələr, tayfalar, hökmdarlar, sənətkarlar, alimlər, filosoflar, şairlər və müdriklərin, memarlıq və incəsənət abidələrinin, allahlar, yarımallahlar, ilahələr və əsatiri obrazların; etnoqrafik terminlərin; məişət ləvazimatı, cavahirat, bərbəzək əşyaları, geyimlər, silahlar, təsərrüfat alətlərinin və s. adların ayrıca göstəricisi şərh verilərsə bunun özü də bir tanıtma üsulu kimi Herodot tədqiqatının ensiklopedik əzəmətinə təsəvvürə gətirməyə kömək edər. Məhz dünyanı əhatə etmək, dünya xalqlarının tarixini o vaxtlar hələ şaxələnməmiş elmlər, biliklər baxımından ensiklopedik əzəmətlə işıqlandırmaq meylə və təşəbbüsü Herodot "Tarix"ini Fars-Ellada müharibələri çərçivəsində məhdudlaşdıranların rəyini heçə çıxarmışdır. Herodotu tarixin atası kimi indi daha dərindən tanıyan, yeni kəşflər əsasında daha əsaslı dəlillərdə onu böhtanlardan qoruyub bəraət verən mütəxəssislər "Tarix"i dünyəvi əhəmiyyətinə xüsusi qədər qiymət qoyurlar. Hər xalq, hər ölkə orada öz keçmişini görüb onu əzizləyir və öyrənir. Kim ona daha obyektiv yanaşsın, daha qərəzsiz şərh edə bilirsə, qədim həqiqətə bir o qədər yaxınlaşsın. Bu baxımdan dünya alimləri sırasında türk xalqları, onların sırasında bizim xalqımız üçün "Tarix"i müstəsna əhəmiyyəti vardır. Türk xalqlarının mütəxəssisləri Herodot "Tarix"indən İskit Elinin, sakaların, massagetlərin haqqında verilən bütün məlumatı-onların ölkələrini, inanclarını, allahlar panteonunu, məşəyi haqqında əfsanə və rəvayətlərini, əfsanə adı ilə qələmə alınmış tarixi qəhrəmanlıq dastanlarını, başqa xalqlarla əlaqələrini, Daranın təşkil etdiyi satraplıqlardakı yerlərini, Kserksin piyada və atlı qoşununda iştirakını və s. dəqiq müəyyənləşdirib, "Tarix"dəki məlumatı assur, fars yazılarında, Bibliyadakı və sonrakı Urartu (Biayn) mənbələrindəki məlumatla müqayisəli şəkildə, kompleks halında öyrənməyincə, gəldikləri nəticələri sistem halında ən etibarlı

səviyyəyə qaldıra bilməyəcəklər. Herodotu incəliklə öyrənmədən, onun verdiyi məlumatı başqa məxəzlərlə əlaqələndirmədən, tutuşdurmadan türk xalqlarının qədimliyini təsdiq edən, amma son vaxtlar gözdən salınıb elmi ədəbiyyata, demək olar ki, çox az cəlb olunan mənbələri bərpa etmək də çətin olacaqdır. Keçmişdə ən yaxşı tarixçilər ən vacib olan tarixi sənədlərə üstünlük verməklə yanaşı, dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, memarlığın, etnoqrafiya və coğrafiyaşünaslığın, sənətsünaslığın nailiyyətindən istifadə etmişlər. İndi sinkretik vəhdətdən qopub müstəqilləşən və genişlənərək dərinləşən bu elm sahələri öz səylərini birləşdirməyə o qədər qəti addım atmadığından onların uğurları səpələnmiş halda qalır. Son illərdə türklərin etnogenezi mövzusunda yazılmış bəzi kompilyativ əsərlərin müəllifləri Herodot "Tarix"indəki bir sıra xalqların fars dilli, fars mənşəli olduğunu iddia edən mənbələri gen-bol nümayiş etdirib, həmin xalqların türk mənşəyini göstərən mənbələrin adına belə etinasız yanaşır və rusdilli oxucuya ünvanlanmış çoxtirajlı yazılarında yanlış, qərəzli mövqe tuturlar. Biz "Tarix"də Herodotun fars mənşəli, fars dilli xalqlar və uluslar kimi tanımadığı iskitləri, ümumi saka adı altında verdiyi apasaqları, ortokoribanları, massaqları, "şişpapaqlı" Amirgey sakalarını türk qəbilələri və ulusları kimi tədqiq etmiş mənbələri bərpa etməliyik. Herodot Kserks ordusunun piyada qoşunundakı xalqları və ulusları sadaladıqdan sonra atlı qoşundakı xalq və ulusları sayır. Farslar başda olmaqla onlardan sonra cəmi səkkiz xalq və ya qəbilənin adı çəkilir: midiyalılar, hindlilər, baktiryalılar, kaspilər, liviyalılar, parikanlar, ərəblər və saqarlar (II, 86)). Müəllif açıq yazır: "yalnız təkcə bu xalqlar süvari qoşunda qulluq etmişlər" (VII, 87). Doqquz etnik tərkibdən farsları qabağa çəkən Herodot əsərin bu yerində yalnız saqarların mənşəyindən və dilində" xüsusi danışmağı lazım bilir. "Bunların (süvarilərin-P. X.) arasında saqarlar adlanan bir qəbilə də var. Bu, mənşəyinə və dilinə görə fars ulusudur, ancaq geyimləri yarı fars, yarı pakti geyimidir" (VII, 85), Herodot qalan yeddi xalq və ulusun mənşəyindən və dilindən söhbət açmayıb tək bir qəbilənin fars mənşəli və fars dilli olduğunu xüsusi vurğu ilə söyləyirsə, demək, süvarilərin qalan yeddi xalqının heç biri fars dilli və fars mənşəli deyilmiş.

İkinci fakt. Tanınmış bəzi midiyaşünaslarımız I Daranın qayaüstü yazılarında və Herodot "Tarix"ində saka tayfalarından ortokoribanların adının fars sözü "tiqrahauda"dan tərcümə edildiyini iddia etmişlər. Dərhal suallar doğur: kim tərcümə etmişdir və hansı dilə tərcümə etmişdir? "Tarix" müəllifi bir tərcüməçi kimi nəzərdə tutulursa yeni sual doğur; Herodot hansı dilə çevirmişdir? Herodotun doğma yunan dilində belə söz yoxdur. Bəs, Herodot "ortokoriban" sözünü hansı dildən götürə bilərdi, bu sözdən hansı xalqın etdiyi tərcümə kimi istifadəni özü üçün zəruri sayardı? Cavab öz-özünə gəlir: "ortokoriban" ancaq sakaların dilində işlənən sözdür! "Tiqrahauda"-şişpapaq (bəlkə də hulləpapaq) kimi tərcümə edilmiş söz isə fars sözüdür: "tiqrahauda" tərkibi; yəqin, "tiq"-ox sözündəndir. "Dəclə" çayının "Tiqr" adı ilə də tanınmasını "tiq"-ox kimi düz axıb gedən çay sayanlar var. "Ortok-oriban" sözbirləşməsi tərkibində Herodotun bizə çatdırdığı məna isə iki cur yozula bilər: 1. "ortası hündür" papaq. 2. Sözü birəcə səsin tələffüzü ilə fərqləndirib, "ortok-ari-ban" şəklində oxunmaq səlahiyyəti doğru olsa, onu "ortası təmiz (ar) və hündür" papaq mənasında yozmaq mümkündür. Elə Herodot özü də bu sakaların papağının ortası qatlanmayan və hündür papaqlar kimi təsvir etmişdir. Kimmerilərin bizə gəlmiş çatmış şəkillərindəki papaqlar da belədir. Bu izahdan sonra yenə sual doğur: kim, kimdən tərcümə etməli idi? Təbii etdiyi qəbilə və xalqların adını daş üstündə yazdıran şahın mirzələri, öz adını farsların dilində eşidən sakalar, yoxsa Herodot? Herodotun tərcümədə əli olmamışdır. Onun üslubunu bilirlik: bir sözün mənasını açan kimi onu hansı dildən götürdüyünü dərhal bildirir: "eoropat" yəni, "eor-ər (kişi), "pata",- öldürən (ər öldürən, kişi öldürən, yəni amazon); "eksampey" sözünün, Kserks və Artakserk adlarının Herodotun özündən gələn etimoloji izahı buna misal göstərilə bilər. Herodot ortokoribanları Daranın 10-cu satraplığında midiyalıların yanında (və ya qonşusu kimi) göstərir. Midiyaşünaslar da ortokoribanların məskunlaşdığı bu yeri fərqləndirirlər. Amma həmin tayfa "Tarix"də Baktirya sakaları ilə də bir yerdə göstərilir. Herodot onların papağının adını çəkmir, amma papaqlarını təsvir edir. Bu təsvirin rusca tərcüməsi belədir: "Saki je... nosili na qolovax visokie ostroverxie törbanı, plotnie, tak çto stoəli prəmo" (VII, 64). Bəzi tədqiqatçılar "tiqrahauda" sözünü "şişpapaq" kimi tərcümə etmişlər, əslində, Herodot "ortokoriban" sözünü bütün tərkib hissələri ilə "düz və möhkəm duran hündür, ucu şiş papaq" şəklində bütöv təsvir etmişdir. Belə papaq Midiyadakı 10-cu, Baktiriyadakı 12-ci satraplıqdakı sakaları fərqləndirən geyimdir; Baktiriyadakı sakaların əsl adı da varmış, onlara Amirgey sakaları deyilir. Bu adı "amir", "amıraq", "amraq", "amrıq", "amsaq" söz kökünə yaxınlaşdırmaq mümkündürsə, onları sakaların "əziz"i "əzizlənləri" saymaq olar. Türkcə "sak"-həssas, ayıq-sayıq; "sakçı"-keşikçi, qoruyucu; qədim sənədlərə görə "saka"-dağ ətəyi, türkmən dili sözlüyünə görə yabanın haçalanan yeri, çayın ayrılan yeri (ayrıcı) mənası verirsə, assur, şumer, fars yazılarına düşmüş bu sözləri mənsub olduğu dildən ayıraraq fars lüğətinə qatmaq zorakılıq, mənəvi təxribatdır. Sakalar çay ayrıclarında, çaylar arasında, çay qıraqlarında, dağ ətəklərində yaşadıklarına görə özlərini belə adlandırmışlar. Qədim türk ləhcələrində "saka" tələffüzündə işlənmiş söz indiki Azərbaycan türkcəsində "yaka" (yaxa) tələffüzünə düşmüşdür. Özlərini "saka" adlandıran yakutların indiki adı "yaka" (yaxa) sözünün başqa xalqların tələffüzündə təhrifi də sayıla bilər. "Saka" adına Mahmud Kaşğari lüğətindən bu yana doğru çox məşhur lüğətçilərin, onların sırasında "Drevnetörkskiy slovarğ"ın, Tehran universitetinin lüğət şöbəsində Dehxudanın çap etdirdiyi cilid-cilid lüğətin etimoloji izah imkanlarına biganə qalıb, onları saya salmamaq öz yanlış mülahizələrindən dönmək istəməyənlərin, yumşaq desək, yersiz inadkarlığıdır. Avestanın dilində indiki dilimizdə işlənən sözlər tapıb orada dilimizin "rudimentlərini" gören tədqiqatçı "türk dili" terminini o vaxt üçün qəbul etmirsə, həmin dilə nə ad verirsə-versin, onun qədimliyi faktına qarşı dura bilməz. Herodot "Tarix"ini özündən qabaq və özündən sonrakı mənbələrlə vəhdətdə öyrənmək sağlam və qiymətli tədqiqatlara yeni istiqamət verib, onu zənginləşdirər.

* * *

"Tarix" in əslə doqquz kitaba bölünmüşdür. Hər kitabın da müəllifin öz əli ilə paraqraflara (bəndlərə) ayrılmasına şübhə yoxdur. Amma hər kitaba verilmiş adların müəllifin özünə deyil, əlyazmasını köçürən sonrakı xəttat, katib və ya tərtibatçılara aid olduğu haqqında mülahizələr var. Bununla belə Herodotun özünün seçdiyi doqquzluq bölgüsündə

rəmz olmasaydı kitablara sonralar qoyulmuş incəsənət muzası (ilahəsi) adlarının rəmzləri kitabın məzmununun rəmzinə uyğun gəlməyə də bilərdi. Amma biz hər muza adının rəmzi ilə kitabın məzmunu arasında vəhdəti görürük.

Birinci kitab-Klio. Yunanlılar onu qabaqlar qəhrəmanlıq nəğməsi ilahəsi saymışlar; klassik dövrdə ona tarix ilahəsi kimi baxmışlar. Daimi əlaməti papirus və ya perqament lüləsi olmuşdur.⁴ Bu rəmz tarixin ilk kitabının mətləbinə, üstündə tarix yazılmış ilk papirus lüləsinə tam uyğun rəmzdır.

İkinci katib - Yevterpa (Evterpa). Lirik poeziya hamisi sayılır. İki fleytalı gənc qadın şəklində təsvir olunur. Bu ilahə həssaslıq rəmzi sayılır ("Mifoloji lüğət", səh. 267). Bu həssaslıq rəmzi ərindən incik düşüb şikayətli olan və gənc yaşında ölən Fərnasp qızı Kassandanın niskilini, eləcə də Kambisin zorla evləndiyi və hirsli vaxtında vurub öldürdüyü bacılarının nakamlığını təmsil edir.

Üçüncü kitab-Taliya (və ya Faliya). Yüngül paltar geymiş, sol əlində komik maska, o biri əlində çoban çomağı (bəzən sağ əlində dəf), başında uzun xovlu məxmərdən çəlengi olan qız şəklində təsvir olunur. ("Mifoloji lüğət", səh. 228). Kambisin özü ilə birlikdə Misir yürüşünə apardığı və orada həmişə istehzalarına hədəf olduğu kiçik bacısı da Kambisin ağılsız işlərini komik kəskinliklə lağa qoyur.

Dördüncü kitab - Melpomena. Faciə ilahəsidir. Əvvəllər ümumən nəğmə, sonralar kədərli nəğmə ilahəsi sayılmışdır. Uca boylu, başı sarıqlı, üzüm tənəyi yarpaqından tacı, ayağında altıqalın başmaqları, bir əlində faciə maskası, o birində qılınc və ya toppuz tutmuş bir qız.

Dördüncü kitabda tutaşdığı düşməni tam məhv etməyincə ondan əl çəkməyən, düşməne qarşı mübarizədə köməyinə gəlməyən qonşulardan da intiqam alan, haqsızcasına çəkişib haqq məhkəməsində məğlub olan və ölüm cəzası alan yaxın qohumunun kəsilməmiş kəlləsindən şərab içmək üçün cam kimi istifadə edən; özlərinin azadlıqlarını, vətən azadlığını uca tutan döyüşkən iskitlər bu faciə mələyinə oxşayırlar. Onlar da silahlı döyüşə həmişə hazırdılar.

Beşinci kitab-Terpisixora. Yunanca mənası "rəqs xoşlayan"dır. Rəqs və bəzən xor nəğməsi ilahəsi. Əlində lira olan gənc qız şəklində təsvir olunur. ("Mifoloji lüğət", səh. 234).

Bu kitabın rəmzi mənalarından biri ilk hadisələrdəcə üzə çıxır. Hellespont şəhərlərindən olan Perinf nə Daranı sayır, nə də Strimonda yaşayan peonlarla yola gedir. Perinflilər şəhər darvazaları qarşısında qərargah qurub peonları təkbətək döyüşlərə çağırırlar. Onlar iki vuruşmada peonlara qalib gəlib, sevincdən peon (xor nəğməsi) oxuyurlar. Bu kitabın ikinci rəmzi fars qoşunlarının Frigiyaya (indiki Bolqarıstana), Makedoniya və İoniyaya girməsi ilə sözün həqiqi mənasında əhalinin rəqsə qalxması deyil, qəbilələrin ölkədən köçürülməsi, qaçqınların didərgin düşməsi-xalqın dinc həyatdan məhrum olub ayağa qalxması ilə bağlıdır.

Altıncı kitab-Erato. Yunanca mənası "əziz", "mehriban" deməkdir. Erato məhəbbət və erotik poeziya ilahəsidir. Kitabdakı hadisələr göstərir ki, fars ordusunun Elladaya münasibəti kobud, erotik, işğalçı münasibət kimi dərinləşir və belə şəraitdə Erato (ehtiras) yalnız siyasi zorakılıq mənasında qəbul oluna bilər.

yeddinci kitab-Polihimiya (və ya Polimiya). Yunanca "zəngli himnli" mənası verir. Terpisixora kimi Polihimiya da qabaqlar rəqs ilahəsi sayılsa da, sonralar pantomim mahını rəmzi daşmışdır. Təsvirdə heç bir əlaməti yoxdur, yalnız başına örtük salır. Görünür, bu rəmz Kserksin çoxsaylı, daha mükəmməl təchiz olunmuş qoşunla Elladanı sıxışdıraraq onun başına böyük müsibət gətirməsi rəmzidir.

Səkkizinci kitab - Uraniya. Bu ad Afroditanın təmiz, ulvi məhəbbətini bildiren epitetdir. Uraniya, eyni zamanda Astronomiya ilahəsi sayılır. Əlində göy qlobusunu tutan gənc qız sifətində təsvir olunur ("Mifoloji lüğət", səh. 249)

Doqquzuncu kitab - Kalliopa. Yunanca "gözəl səslil" mənası verir. Doqquzlar sırasında Kalliopa sonuncu və hamıdan yaşlı ilahədir. Klassik dövrdə epik poeziya ilahəsi sayılmışdır. Yazı üçün qədim və mum sürtülmüş taxta onun daimi əlamətləri olmuşdur (Mifoloji lüğət, səh. 111).

"Tarix"in sonuncu iki kitabında, görünür, Ellada göylərini bürümüş buludların dağılması, Ellada səmasında ulduzların parlaması və soluğu genişlənən incəsənət ilahələrinin gözəl səslə oxunması rəmzi vardır.

"Tarix"in hər kitabının ardıcılığından, onların vəhdətindən görünür ki, 2500 il bundan qabaq yaranmış bu misilsiz abidəni yalnız Parsa- Ellada müharibələri ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyil Abidə eramızdan qabaq da, sonrakı əsrlərdə də, indi də mütləq və ədalətli adamların gözündə əsasən ilkin mənbə kimi, çox yerləri şəxsən görüb, çox hadisələr haqqında özünün öyrəndiyi məlumatlara əsaslanan, heç kəsdən heç bir məlumat ala bilməyəndə öz mühakiməsinə, özünün tədqiqatına arxalanıb aydın və real şərhlər verən bir ensiklopedik müəllifin yadigar qoyduğu qaynaq kimi etibarlı olmuşdur. Nöqsanlarına, bəzi qeyri dəqiqliyinə, faktik səhvlərinə baxmayaraq, "Tarix" yarandığı dövrdən lap yeni dövrə qədər sınaqlardan çıxmış doğruçu, obyektiv, geniş məzmunlu, möhtəşəm bir abidə kimi ucalmışdır.

Herodotun böyüklüyü yalnız onun tarix, coğrafiya və etnoqrafiya biliklərinin ensiklopedik əzəməti ilə ölçülmür. Herodotu böyük ədib kimi də qiymətləndirirlər. Zamanəsinin tarixçiləri də, coğrafiyaşünasları, etnoqrafları, filosofları da "quru", yalnız faktların dili ilə danışmağı və yazmağı zəiflik, təxəyyül kasıblığı sayırmışlar. Onlar ən yaxşı ədiblər kimi obrazlı düşünmüşlər, bədii əsərlər səpkisində konfliktli sevmişlər, dialoqlar yaratmışlar, süjeti intizar doğuran yollarla aparmışlar. Bundan başqa, məşhur şairlərin dastanlarından, şerhlərindən, xalq hikmətlərindən, ən çox əsətir, əfsanə, rəvayət, dastan və nağıllardan istifadə etmişlər. Herodot "Tarix"i də bu baxımdan dünya xalqları folkloru toplusu hüququnda əvəzsizdir-indi çap olunan belə topluların kökü "Tarix"ə gedib çıxır.

"Tarix" Qafqaz ardı, Qafqaz, Qara dəniz (Evksin Pontu) sahilləri, Uralboyu. Orta Asiya (qədim Xarəzm, Parfiya-Barda) ərazisində yaşamış xalqların yeni eradan qabaqkı abidələrinə, onların müstəqil xüsusiyyətlərinə də yenidən baxmağa imkan verir. Herodotun sıxıb-sıxıb yığcam "əfsanə" şəklində saldığı "Astiaq", "Tomiris" əfsanəsi, əslində, 11-12 süjet şəxəsi olan ilk qəhrəmanlıq dastanı kimi təzədən oxunmasını və açılmasını gözləyir. Herodotun toxuna bilmədiyini qədim Part yazılarında "qusan" (sonrakı ozan) sənətinin qeydə alınması qədim dastan ifadəliliyinin köklərini məhz Herodot "Tarix"i işığında da axtarmaq zərurəti yaradır. Bu əvəzsiz mənbə midiyalıların şərəf və şöhrətini, dövlət

quruculuğunda, ordu təşkilində nailiyyətlərini, sonralar itaət etdiyi farslardan tutmuş Asiya xalqlarına silah, geyim nümunəsi verməsini, dövlət sərbəstliyini itirəndən sonra da adının tarixi sənədlərdən, dillərdən düşmədiyini göstərir. İndi yad qəbilələr, özgə dövlət kimi gözdən salınmaqla olan Midiyanın da "Tarix"dəki şərəfini bərpa etməli, bu dövlətin mədəniyyətinin köklərini yaxşı öyrənməliyik. "Qədim türk lügət"ini açanda yazılı türk sənədlərində bir ucdan sanskrit sözü çıxmasının səbəblərini səbrlə araşdırmalıyıq.

Tədqiqat göstərir ki, Herodot tarixən zamanımızdan uzaqlaşdıqca onun "Tarix"i Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə yaxınlaşmışdır. Herodotun dünya xalqlarına uzanmış qayğıkeş əli Nizami Gəncəvi kimi bir xalq şeyxinin mərhəməti ilə çarpazlaşır. Nizami "Xəmsə"sində "İskəndərnamə"nin "İqbalnamə" hissəsi Liviya səhralarından tutmuş, Nil boyunca, Hindistanın şərq ucqarlarına, Bibliyada da adı çəkilən yəcuc və məcuclara qədər Herodot "Tarix"indən gələn coğrafi, etnik məlumat, əfsanə və rəvayətlərlə doludur. Bu da təbiidir, çünki İntibah dövrü ədəbiyyatımızın beşiyi başında duran Nizami Gəncəvi antik yadigarları ehya etməyə bilməzdi. Makedoniyalı İskəndəri Aralıq dənizinin şərq sahillərinə gətirib onu Misirə, Afrikaya və Hindistana aparan Nizami öz qəhrəmanının keçib getdiyi yerləri yalnız Herodot "Tarix"inin verdiyi imkanlar əsasında təsvir edə bilərdi. Nizaminin "Tarix"lə tanışlığı da iki yolla mümkün olardı: əsərin nüsxəsini yunan dilində, ya da xəlifə Möminün təşkil etdiyi "elm evi"nə toplaşan məşhur alimlərin ərəb dilinə tərcüməsini oxumaqla hər iki halda bu məxəzin Gəncəyə gəlib düşməsi və Nizamiyə çatması mədəni əlaqələr tarixində böyük hadisə sayılmalıdır. Avropada Herodot irsinə maraq yeni və ən yeni dövrdə (XIX-XX əsrlərdə) güclənmişsə, bütün yunan mədəniyyəti, onun sırasında Herodot "Tarix"i Şərq İntibahı dövründə toplanmış və tərcümə olunmuşdur. Bunun səbəblərini araşdırmaq əvəzinə üstündən tələsik keçib getmək olmaz.

"İskəndərnamə"də Nizami utopiyasını müxtəlif mənbələrə bağlayırlar. Bu utopiyanın da Herodot "Tarix"indən su içdiyinə güman yeri vardır. Hakimiyyəti ələ keçirmiş maği öldürən yeddi fars əsilzadəsi beş gündən sonra yığıb quracaqları dövlət üsulundan danışmada Herodot "Tarixi"ni görə Fərnəsp, Daranın Bisütun yazısına görə Suxra oğlu Otan "hakimiyyəti bütün fars xalqına vermək" (III, 80) fikrini irəli sürüb bir adama tam hakimiyyət ixtiyarı verilməsinin faciəsini Kuruş oğlu Kambisin təmsalında sübut edərək xalq hakimiyyəti fikrini belə əsaslandırır: "Xalq hakimiyyətinə gələndə o, elə özünün daşdığı gözəl "İsonomiya"5 adının qüvvəsinə görə bütün başqa hakimiyyətlərdən üstün görünür. Bundan başqa, hakimi-mütləqin əl atdığı hər hansı özbaşınalığa xalq hakimiyyəti yol verməz. Axı, xalq püşk atıb dövlət vəzifələrini bölüşdürmək yolu ilə dövləti idarə edir; bu vəzifələrin də məsuliyyəti var, bütün qərarlar isə xalq yığıncağından asılı olur. Beləliklə, təkhakimliyi məhv edib xalqı hakim etmək təklifini irəli sürürəm, çünki bütün xeyir-bərəkət ancaq xalq idarəçiliyindədir".

Herodot təkcə Otanın deyil, başqa əsilzadələrin də dövlət quruculuğu təklifini ellinlərin təcrübəsi ilə müqayisədə götürdüyünə görə onların bu mövzuda nitqini ellinlərin gözündə "qeyri-adi" hesab etmişdir. Nizaminin: təsvir etdiyi utopik cəmiyyət də Otanın nitqinə yaxın "qeyriadilik"lə seçilən cəmiyyətdir.

Nizami Herodotla on yeddi əsrdən sonra "görüşmüşsə, Y. V. Çəmənçəminli zamanəmizii 20-30-cu illərində görüşmüşdür. O, "Qızlar bulağı" romanının mənbələri içərisində Herodot "Tarix"inin adını çəkmişdir. Özünün sələfi Nizami kimi, Çəmənçəminli də "Tarix" əsərinə ənənəlik ədəbiyyatımızı qədim Asiya, xüsusən Misir folkloru ilə zənginləşdirmişdir. İndi Misir- Azərbaycan ədəbi əlaqələri ilə yanaşı, tarixi əlaqələrin qədim köklərini də üzə çıxarmağa ehtiyac vardır. Herodot gəzdirdiyi və gördüyü Kolxidada (indiki Abxaz elində) əqli misirli olan zəncilərə rast gəlmiş, bunların əslini sübut edən faktlarla dönə-dönə maraqlanmışdır. Həmin misirlilərin kiçik bir qrupu indi də orada yaşayır. Zəngi çayı və Zəngilan Herodotun dediyi: Misir hökmdarı Sesostris ordusundan tökülüb qalma zənci qara (dərili) adamlarla bağlı olmalıdır. Zümrüd (və ya Simurq) quşu haqqında Azərbaycanda da yayılmış əfsanənin əsli, Herodota görə, Qafqaz-Ərəbistan-Misir arealına bağlanır.

* * *

Herodot "Tarix"ini dilimizə çevirərkən onun rus dilində iki tərcüməsindən, türk dilinə Perihan Kuturmanın sonuncu çevirməsindən istifadə etmişik. Rus alimi F. Q. Mişşenkonun tərcüməsi (Moskva, 1885-1888) iki hissəyə bölünür, dili axıcıdır və canlı danışığa yaxındır. Bayan Perihan Kuturmanın tərcüməsi (İstanbul, 1973) də şirin dillidir, oxunaqlıdır və bir qədər sərbəst tərcümədir. Q. A. Stratanovskinin rus dilinə tərcüməsi (Leninqrad, 1972) bir qədər mürəkkəbdir. Bunları diqqətlə müqayisə edəndə aralarında üslub fərqi daha da aydın görünür. Buna görə də biz Q. A. Stratanovski çevirməsini əsas götürüb o biri çevirmələrdən də yeri gəldikcə istifadə etmişik. Çətinə düşdüyümüz yerlərdə o biri tərcümələrlə tutuşdurmalar aparmışıq və bunların yerini, mətn fərqi göstərmişik. Kahinliyin bəyanı mövzusunda "Tarix"in Q. A. Stratanovski tərcüməsindəki mətnləri bizə tərcümə üçün çox ağır görünəndə həmin mətnlərin daha sadə, aydın və anlaşılıq çevirməsini B. P. Kuturmandan götürmüşük və ya F. Q. Mişşenko tərcüməsinə də üz tutmuşuq.

Q. A. Stratanovski çevirməsinə əsaslanmağımızın səbəbi də budur: O. F. Q. Mişşenko çevirməsindən keçən uzun illərdən sonra Bizans alimlərinin XV əsrdə Avropa ölkələrinə gətirdikləri əlyazma nüsxələri ilə tanış olmuşdur. Özünün yazdığına görə həmin nüsxələr X-XV əsrlərə aid olub "Tarix"in antik mətnlərindən birinə söykənir. Q. A. Stratanovski bunların arasındakı fərqi əsasən dialekt xüsusiyyətlərindən doğan mənə çalarında görür. O, tədqiqat əsərlərinə əsaslanıb bu nüsxələrin "Herodotun kiçik müasiri olan Fykididin istifadə etdiyi, nüsxədən" fərqlənmədiyinə zamanət verir. Bütün bunlardan başqa, Q. A. Stratanovski sələfi olan F. Q. Mişşenko tərcüməsindən başqa, alman dilindəki üç tərcüməyə, üç məşhur izahata və Herodot haqqında xüsusi sözlüyə əsaslanmışdır. Buna görə, özümüzün bəzi izahlarımızı nəzərə almasaq, mütəxəssis zərfliyi və geniş məlumat tələb edən izahatlar üçün Q. A. Stratanovskinin izahatının lazım olan yerlərini tərcümə etmişik; bunun bəzilərini səhifə altına paylayanda mənbəyini nişan vermədən keçinmişik. Bu izahatların özü də müəyyən mənbələrdən götürülmüşdür. Səhifəaltı izahların bəzisinin daha başqa mənbələrdən də götürüldüyünü oxuculara bildirməyi bərc sayırıq. Bütün mətn boyu adların düzgün yazılışı üçün əsaslandığımız əsas tərcümədəki ad göstəricisi nəzərə alınmaqla, F. Q. Mişşenkonun tərcüməsində yunan qrafikası ilə tərtib olunmuş adlar

göstəricisinə həmişə üz tutmuşuq. Etiraf etdiyimiz kimi Q. A. Stratanovski tərcüməsinin F. Q. Mişsenko tərcüməsinə nisbətən dil, üslub ağırlığını mətnin əslinə daha çox uyğunluğu kimi başa düşdüyümüzə görə onun fikri ifadə üsulunu dəyişməyə səlahiyyətimiz çatmamışdır.

Herodot "Tarix"ində dünya xalqlarının hər birində qədim hərbi və mülki titullar bir yana qalsın, qohum olan etnoslarda belə bu titulların əslini müəyyənləşdirmək imkanımız olmadı. "Tarix" in rus və türk dilinə tərcümələrində "basilid" və "tiran" titulundan başqa heç bir titullar saxlanmamışdır Mişsenko və Stratanovski bütün ölkələr və xalqlar üçün "çar" titulu seçmiş. P. Kuturman isə bəzən "kral" titulu da işlətməmişdir. Daranın zamanəmizə qədər gəlib çıxmış yazılarında "şah", "şahənşah" titulu qaldığı halda P. Kuturman bunu "kral", rus tərcüməçiləri "çar" titulu ilə əvəz etmişlər. Biz Əbu Reyhan Biruninin verdiyi şərq mülkü titullarının müxtəlifliyini nəzərə alıb konkret "çar" titulu əvəzinə qeyri-konkret və hər ölkəyə, xalqa tətbiq oluna bilən "hökmdar" titulu işlətməyi daha məqbul saymışıq. Bununla belə, yerinə görə "şah", "şahənşah", "xaqan", hərbi titullardan "sərkərdə", "qoşun başçısı" titullarını da işlətməmişik. Rus tərcümələrindəki "oblast", "rayon" sözləri inzibati bölgü mənası vermədiyinə görə bunları bəzən "sahə", əksərən "bölgə", "ərəzi" sözləri ilə əvəz etmişik, "çarlıq" əvəzinə "səltənət" sözü işlətməmişik.

Filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilov.

BİRİNCİ KİTAB

KLİO

Halikarnaslı Herodot (sorğu-sualla) bu məlumatı toplayıb yazıya aldı ki, ötən olaylar zaman keçdikcə unudulmasın, istər ellinlərin, istərsə barbarların böyük və heyrətamiz işləri, xüsusən onların bir-biri ilə müharibə etmələrinin səbəbləri xəbər-ətersiz qalmasın.

1. Farsların bilgilil adamlarının dediklərinə görə ellinlərlə barbarlar arasındakı ədavətə finikiyalılar bəis olmuşlar. Onlar Qırmızı dəniz adlanan yerdən Bizim dənizimizə⁶ gəlib, indi də yaşadıkları ölkədə yerləşmişlər. Finikiyalılar burada məskunlaşan kimi uzaq dəniz səfərinə çıxmışlar. Aldıqları Misir və Assuriya mallarını bir çox ölkələrə daşıyaraq, Arğosa da gəlib çıxmışlar. İndi Ellada adlanan Arğos o vaxtlar ölkənin ən mühüm şəhəriymiş. Finikiyalılar dediyimiz bu Arğosa çatan kimi öz mallarını satmağa başlamışlar. Onların gəlişinin beşinci, ya altıncı günü, bütün mallar satılıb qurtarmaqdaykən dəniz qırağına xeyli qadın gəlir. Hökmdar qızı da onların arasındaymış. Onun adı İnaq qızı İo idi; ellinlər də onu elə bu cür adlandırırlar. Qadınlar gəminin göyərtəsinə çıxıb daha artıq xoşladıkları mallardan alırmışlar. Bu vaxt finikiyalılar bir-birinə işarə verib qadınların üstünə atılmışlar. Qadınların çoxu qaçıb qurtula bilsə də, İo bir neçə qadınla birlikdə ələ keçmişdir. Finikiyalılar onları gəmiyə dartıb tələsik Misirə doğru üzmüşlər.

2. Farslar danışirlar ki, beləliklə, İo gedib Misirə düşmüşdür. Ellinlər isə bunu başqa cür söyləyirlər. Bu olay düşmənciliyin ilk səbəbi olmuşdur. Farslar belə də danışirlar ki, (adlarını çəkə bilmədikləri) bəzi ellinlər sonralar Finikiyanın Tir şəhərinə gəlib ora hökmdarının qızı Avropanı qaçırırmışlar. Əslində, bunlar yəqin ki, kritlilər olmuşlar. Onlar bununla finikiyalılardan yalnız əvəz çıxmışlar. Sonra ellinlər barbarlara bir dəfə də sataşmışlar. Onlar hərbi gəmidə Kolxidadakı Eya deyilən yerə və Fasis çayı mənsəbinə gəlib çıxmışlar. Ellinlər buraya nə məqsədlə gəliblmişsə, onların hamısını yerinə yetirəndən sonra hökmdar qızı Medeyanı qaçırırmışlar. Onda kolxların hökmdarı Elladaya qasid göndərüb qızı qaçırıldığı üçün cərimə tələb etmiş və qızın özünün də qaytarılmasını istəmişdir. Amma ellinlər ona belə cavab vermişlər: özləri İonun qaçırılması üçün cərimə almadıqları kimi, Kolxida hökmdarına da heç nə verməyəcəklər.

3. Ellinlər danışirlar ki, bunun ardınca sonrakı nəsiləndən Priamin oğlu Aleksandr qız qaçırma əhvalatını eşidib, özü də bu yolla Elladadan arvad ələ keçirmək istəyibmiş. O, heç bir cəza almayacağına möhkəm inanmış, çünki o vaxt ellinlər də belə hərəkət üçün heç bir ödənc verməmişdilər. Aleksandr Yelenanı bu cür qaçırandan sonra ellinlər onu geri qaytarmaq və qadın qaçırılması üstündə cərimə tələb etmək məqsədilə qasid göndərmək qərarına gəliblmiş. Troyalılar isə cavabında onları Medeyanı qaçırdıqları üçün töhmətləndirmiş və demişlər ki, ellinlər özləri nə qaçırdıqları Medeyanı geri qaytarmışlar, nə də cərimə vermişlər, amma indi özgələrinə cərimə istəyirlər.

4. O vaxta qədər qadın qaçırılması təkam-seyrək olmuş. Son vaxtlarda isə belə işlər üçün ağır təqsir, şübhəsiz, ellinlərin üstünə düşürdü, belə ki, barbarlar Avropaya hücum etməmişdən əvvəl ellinlər Asiyaya yürüşə getmişdilər. Doğrudur, qadın qaçırılması ədalətsiz işdir, amma farsların fikrincə belə işlərə görə intiqam almaq ağılsızlıqdır. Qaçırılmış qadınların qayğısını çəkməyən adam, hər halda, müdrik adamdır. Aydın ki, qadınlar özləri istəməsəydilər onları qaçırmazdılar. Farsların dediklərinə görə asiyalılar qadın qaçırılmasına heç məhəl qoymurlar, ellinlər isə, əksinə, qadından ötrü Lakemonandan böyük ordu toplamışlar, sonra da üzüb Asiyaya keçmiş və Priamin dövlətini tar-mar etmişlər. O vaxtdan etibarən farslar ellinləri həmişə özlərinə düşmən bilməmişlər. Axı, farslar Asiyanı və orada yaşayan barbar tayfaları özlərininki saymışlar. Avropa və Ellada isə onlar üçün yad ölkə olmuşdur.

5. Farslar belə danışirlar və İlionun dağıdılmasını da onların ellinlərlə düşmənciliyinin nəticəsi sayırlar. Finikiyalılar isə İonun qaçırılmasını farslardan fərqli olaraq başqa cür danışirlar. Onların sözüə görə, İonu Misirə heç də zorla aparmamışlar, belə ki, o, hələ Arğosda ikən gəmi sahibi ilə sevdaya başlamışdır. Özünün boylu olduğunu hiss edəndə valideynlərinin qarşısına çıxmaqdan utanıb, rüsvayçılığını gizlətmək üçün könüllü olaraq finikiyalılara qoşulub getmişdir. Farslar və finikiyalılar belə danışirlar. Mənə qalanda, hadisənin məhz bu və ya başqa cür olduğunu təsdiq etməyi boynuma götürürəm. Mən hadisənin içinə yetdiyim üçün, əvvəlcə ellinlərə qarşı düşməncilik hərəkətinin əsasını qoyan adamın adını çəkmək istəyirəm.⁷ Sonra da hekayətimin davamı boyu, yeri gəldikcə, insan yaşayan kiçik və böyük şəhərləri təsvir edəcəyəm. Axı, vaxtilə böyük olan bir çox şəhərlər indi kiçiliblər, mənim zamanəmdə qüdrətli

olan şəhərlər isə keçmişdə əhəmiyyətsizmişlər. Lakin insan xoşbəxtliyinin dəyişkən olduğunu bildiyimə görə, mən keçmiş şöhrətli şəhərlərin də, indi ucalan şəhərlərin də taleyindən eyni dərəcədə söz açacağam.

6. Aliattın oğlu, əslən lidiyalı⁸ Krez Qalis çayının bu tərəfindəki xalqların hökmdarı olmuşdur (Qalis suriyalılarla paflaqların torpağının arasında cənubdan şimala doğru axır və Evksin Pontu adlanan dənizə tökülür). Mənə məlum olanı budur ki, barbarlardan həmin bu Krez ellinlərin bir qismini ilk dəfə tabe edib onları vergi ödəmək məcburiyyətində qoymuş, ellinlərin qalan qismi ilə ittifaq müqavilələri bağlamışdır. İonları, soliləri və Asiya dorilərini tabe etmiş, lakemonlularla isə ittifaqa girmişdir.⁹ Halbuki, Krezin hökmranlığına qədər bütün ellinlər azad idilər. Axı, hələ Krezə qədər kimmerilərin yürüşü İoniyayadək gedib çatsa da, bu uzunmüddətli işğalçılıq deyil, daha çox qənimət əldə etmək üçün adi basqın olmuşdur.

7. Əvvəllər Heraklidlər evinə məxsus hakimiyyət Krezin nəslinə keçmişdir (bu nəsl Mermnadlar adlanır). Hakimiyyətin əldən-ələ keçməsi belə olmuşdur: ellinlərin Mirsil adlandırdıqları Kandavl Sardanın tiranı olmuşdur. O, Heraklin oğlu Alkeyin nəslindən imiş. Heraklidlər evindən Sardanın ilk hakimi Ninin oğlu, Belin nəvəsi, Alkeyin nəticəsi Ağron olmuşdur. Mirsin oğlu Kandavl isə onların son hakimi imiş. Ağrona qədər bu ölkəni idarə edən hakimlər Atis oğlu Lidin nəslindən çıxmışlar, həmin o lidiyalının ki, (keçmişdə meonlar adlanan) bütün indiki xalq onun adı ilə lidiyalılar adı almışlar. Hatifin qeybdən verdiyi xəbərə görə hakimiyyəti onlardan Heraklidlər almışlar. Bu axırıncıların nəslə Herakldan və kölə İardandan başlayır. Onlar 22 insan nəslə ərzində 10 505 il hakimiyyət sürmüşlər, özü də Mirsin oğlu Kandavla qədər hakimiyyət onlarda atadan oğula irsən keçmişdir.

8. Bu Kandavl öz arvadına çox məftunmuş və məftun adam kimi elə bilirmiş ki, dünyanın ən gözəl qadını onunkudur. Onun mühafizəçiləri içərisində xüsusi qiymətləndirdiyi Daskil oğlu Qiges¹¹ deyilən birisi də varmış. Kandavl özünün ən vacib işini həmin bu Qigesə etibar edirmiş, hətta arvadının gözəlliyini də ona tərifləyibmiş. Bundan azca sonra (axı, Kandavlın aqibətinin pis olacağı qeybdən xəbər verilmişdi) o, Qigesə bu sözlərlə üz tutur: "Qiges, arvadımın gözəlliyi haqqında sənə dediklərimə yəqin ki, inanmırsan (axı, insanlar gördüklərinə eşitdiklərindən daha çox inanırlar), ona görə də çalış ki, arvadımı çılpaq görəsən". Təəccübdən bərk qışqıran Qiges cavab verir: "Hökmdar, sən nə ağılsız sözlər deyirsən! Sən çılpaq xanıma baxmağı mənə əmr edirsən? Axı, qadınlar soyunanda paltarla bərabər arını da atırlar! İnsanlar ədəb qaydalarını çoxdan öyrənmişlər və onları mənimsəmək lazımdır. Bu qaydalardan biri daha vacib sayılır: hər kəs qoy ancaq öz arvadına baxsın. Mən xanımın bütün qadınlardan gözəl olduğuna inanıram, amma hər halda xahiş edirəm ki, məndən adətlərə zidd heç bir şey tələb etməyəsən".

9. Bu təklifdən bəlaya düşə biləcəyindən qorxaraq hökmdarın sözünü rədd etməyə çalışan Qiges ona belə cavab veribmiş. Kandavl da ona belə etiraz edibmiş: "Qiges, rahat ol, qorxma, mən bu sözü səni sınamaq üçün deməmişəm, arvadımdan da sənə heç bir ziyan dəyməz. Mən hər şeyi əvvəlcədən elə düzəldərəm ki, arvadım sənə onu gördüyünü duymaz. Səni bizim yataq otağında örtülən qapının dalında gizlədəm. Arvadım yatağa girmək üçün arxamca bu otağa gələcəkdir. Girəcəyə yaxın bir kürsü qoyulmuşdur, arvadım soyunanda paltarlarını bir-bir onun üstünə yığır. O vaxt sən sakitcə ona baxıb həzz ala bilərsən. Əgər o, kürsüdən yatağa doğru gedib kürəyini sənə tərəf çevirsə, onda qapıdan elə çıxmağa çalışsən ki, səni görməsin".

10. Onda Qiges artıq belə bir təklifdən boyun qaçıra bilmədi və buna hazır olduğunu bildirdi. Kandavl yatmaq vaxtının çatdığını kəsdirəndə Qigesi yataq otağına apardı, sonra arvadı da dərhal oraya gəldi. Onun otağa daxil olması və paltarını soyunması Qigesə ləzzət verdi. Qadın arxasını Qigesə çevirən kimi o, gözə görünmədən yataq otağından çıxmağa çalışdı. Amma qadın onun otaqdan necə çıxdığını görmüşdü. O, bunu öz ərinin qurduğunu başa düşsə də, həya edib qışqırmamış, əksinə, özünü elə aparmışdı ki, guya heç nə görməmişdir, ürəyində isə Kandavldan intiqam almaq qərarına gəlmişdir. Axı, lidiyalılarda, eləcə də bütün başqa barbarlarda nəinki qadını, hətta kişini də çılpaq görmək böyük rüsvayçılıq sayılır.

11. Qadın, heç nə olmamış kimi, gecə dinməmişdir. Elə ki, səhər açılmış, onda özünün ən sadıq nöqərlərinə hazır olmağı və Qigesi hüzuruna çağırmağı buyurmuşdur. Qiges də xanımın baş vermiş hadisədən xəbərsiz olduğuna inanaraq çağırılan anda dərhal gəlmişdir, axı əvvəllər də xanım onu hər dəfə hüzuruna çağıran kimi gəlirdi. Qiges hüzura gələndə qadın ona belə sözlərlə üz tutur: "Qiges, indi qarşında iki yol var: onların hansı ilə getmək istədiyini sənə ixtiyarına qoyuram. Ya gərək Kandavlı öldürüb, mənə evlənərək lidiyalıların hökmdarı olasan, ya da Kandavlın sadıq dostu kimi, layiq olmadığım bir şeyi başqa bir vaxtda da görməmək üçün elə indicə ölməlisən. Beləliklə, ikinizdən biriniz ölməlidir: ya səni bu hərəkətə şirnikdirən ərim, ya da mənə çılpaq görüb nəzakətsizlik etdiyini üçün sən". Xanımın sözlərindən sarsılmış Qiges əvvəlcə nə cavab verəcəyini bilməyib, onu belə bir qorxunc yol seçməyə məcbur etməməsi üçün hökmdar arvadına yalvarmağa başlamışdır. Qiges onu öz hökmündən döndərə bilməyib, iki yoldan birini-ya öz ağasını öldürməyi, ya da cəllad əlində məhv olmasını seçməkdən boyun qaçıra bilməyəcəyini görüb öz həyatını qorumaq yolunu seçmiş və xanıma belə bir sualla müraciət etmişdir: "İndi ki, sən iradəmə rəğmən mənə öz ağamı öldürməyə məcbur edirsən, onda de görüm, biz onu ortadan necə götürək?". Hökmdar arvadı buna belə cavab vermişdir: "Məni sənə çılpaq halda göstərdiyi yerdəncə ona hücum edərək, sən onu yuxuda ikən öldürərsən".

12. Bu məkrli planı onlar birlikdə ölçüb-biçəndən sonra Qiges gecə düşən kimi qadının arxasınca yataq otağına girmişdir (axı, qadın Qigesi saraydan buraxmamışdı, onun çıxış yolunu kəsmişdi. Ya Qigesin özünün ölümü çatmalıydı, ya da o, Kandavlı öldürməli idi). Hökmdar arvadı ona xəncər verib, həmin qapının dalındaca gizlədir. Kandavl yuxuya gedəndə Qiges oğrun-oğrun yanaşır onu öldürür; bu minvalla da arvadına və səltənətinə sahib olur. O vaxtlar yaşamış paroslu Arxilox da yambik trimetrində bundan danışmışdır.

13. Qiges hakimiyyətə beləcə sahib olur və Delf öz bəyanında onun taxta çıxmaq hüququnu təsdiq edir. Lidiyalılar isə Kandavlın öldürülməsindən hiddətlənərək silaha sarılırlar, lakin Qigesin tərəfdarları belə şərt kəsirlər: əgər kahin Qigesi tanıyarsa, lidiyalılar onun hökmdarlıqda qalmasına razılıq versinlər. Beləliklə, Qiges hökmdar olur. Pifiya hətta

belə bir kəlam da söyləyir: Heraklidlər öz intiqamını Qigesin beşinci nəslinin dövründə alacaqlar. Fəqət, lidiyalılar da, onların hökmdarı da bu kahinin kəlamının möhləti çatana qədər heç nəyə məhəl qoymayırlar.

14. Mermnadlar Heraklidlərin əlindən aldıkları hakimiyyətə beləcə sahib olurlar. Qiges də taxta çıxıb Delfə heç də az miqdarda hədiyyə göndərmədi (Delfə daha çox gümüş şeylər nəzir verən odur). Qiges gümüşdən başqa saysız-hesabsız qızıl: da nəzir etmişdi. Müxtəlif şeylər sırasında 30 talant ağırlığında altı qızıl krater xatırlanmağa layiqdir. Bütün bunlar korinflilərin xəzinəsində saxlanılır. Əslində, bu, korinflilərin dövlət xəzinəsi olmayıb, Eyetion oğlu Kipselə məxsusdur. Mən bilən, bu Qiges barbarlar içində birinci olaraq (Frigiya hökmdarı Qordi oğlu Midasdan sonra) Delfə nəzir demişdir. Axı, Midas da hədiyyələr gətirmişdi, özü də məhz üstündə əyləşib məhkəmə qurduğu hökmdar taxtını. Bu diqqətəlayiq taxt Qigesin kraterləri qoyulan yerdəcə durur. Amma Qigesin bağışladığı bu qızıl və gümüş qabları delfilər nəzir verənin adına münasib olaraq Qiçadam adlandırırlar. Qiges hakimiyyət başına keçəndən sonra Miletin və Smirnanın üstünə yürüş edib Kolofon şəhərini alıb. Bununla belə, Qiges özünün 38 illik hökmlərini 12 ərzində heç bir böyük iş görməyib. Biz də onun haqqında çox danışdığımız üçün indi nəslinə keçə bilirik.

15. Mən bu adamdan sonra hakimiyyət sürmüş Qiges oğlu Ardisi yada salıram. Ardis Priyananı istila edib Miletin üstünə müharibəyə getmişdir. Onun hakimiyyəti zamanı köçəri iskitlər tərəfindən özlərinin daimi məskənlərindən qovulmuş kimmerilər Asiyaya soxulub Sardanı (akropoldan başqa) tutmuşlar. 13

16. Ardisin 49 illik hökmdarlığından sonra taxt irsən onun oğlu Sadiatta keçib ki, o da 12 il hökmlərini edib. Sadiattın da varisi Aliatt olub. O, (Deyokun nəvəsi) Kiaksarla və midiyalılarla müharibəyə başlayıb. Sonra kimmerilər Asiyadan qovub, Kolofonun müstəmləkəsi olan Smirnanı tutub və Klazomenanın üstünə yürüyüb. O, Klazomenadan qayıtmalı olub, lakin heç də istədiyi kimi yox, bəlkə böyük itki verməklə.

17. Onun hakimiyyət sürdüyü dövrdə xatırlanmağa daha çox layiq olan işlər bunlardır: hələ atasının başladığı müharibəni davam etdirərək, Miletlə döyüşə girmişdir. Miletin muhasirəsini də belə təşkil etmişdir: ordunun Miletə qarşı yürüşünü zəmilərdə taxılın dəyən vaxtına salmışdır. Tütək, pektida, 14 zil və bəm ahəngli fleyta səsləri altında hərəkət etmiş. Miletlilərin torpağına çatanda nə evləri yandırıb dağıtmış, nə qapıları sındırmışdır, əksinə, onlara heç toxunmamışdır. Yalnız ağacları kəsdirmiş, zəmidə taxılı məhv etdirib geri dönmüşdür. Şəhəri muhasirəyə almağın ona xeyri yox idi, çünki miletlilər dənizdə üstün idilər. Lidiya hökmdarının evlərə münasibətinə gəldikdə isə, evləri ona görə uçurmamışdı ki, miletlilər orada yaşamağa imkan tapıb, öz zəmilərini yenidən becərməyə başlayanda o, təzədən yürüşə çıxsın və buraları bir də viran qoysun.

18. Lidiya hökmdarı dalbadal on bir il bu cür müharibə aparmışdır. Bu illər ərzində miletlilər öz torpaqlarında iki dəfə böyük məğlubiyyətə uğramışlar: bir dəfə Limeneydə, bir dəfə də Meandr dərəsində. Bu on bir ilin altısı miletlilərlə müharibə aparan Ardis oğlu Sadiattın lidiyalılar üzərində hakimiyyəti dövrünə düşür (axı, müharibəni bu Sadiatt başlamışdır). Qalan beş ildə Sadiatt oğlu Aliatt müharibə aparmış və yuxarıda xatırladığım kimi, müharibəni atasından qəbul edib, canla-başla davaya girişmişdir. Bu müharibədə təkcə xioslulardan başqa heç bir İoniya şəhəri miletlilərə yardım etməmişdir. Xioslular da vaxtı ilə gördükləri köməyin əvəzini qaytarıb onlara köməyə gəlmişlər. Əvvəllər isə bütün miletlilər xioslularla birlikdə erifralılara qarşı müharibə aparmışlar.

19. Müharibənin on ikinci ilində lidiyalıların ordusu zəmiləri yenidən yandırdıqda belə bir hadisə üz verir: zəmilər yanmağa başlayan kimi külək alovu Afinanın Asses ləqəbi daşıyan məbədgahına sarı qovur. Alova bürünmüş məbəd yanır. Lidiyalılar bu hadisəyə əvvəllər heç əhəmiyyət vermirlər. Amma ordu Sardaya qayıdanda Aliatt xəstələnir. Xəstəlik getdikcə uzanır və özgəsinin məsləhətinə görə, yoxsa öz qərarına görə, hökmdar Delfə elçilər göndərir ki, gedib xəstəlik barədə kahindən sorğu-sual ələsinlər. Elçilər Delfə gələndə Pifiya cavab verir ki, onlar Afinanın Milet torpağındakı yandırılmış Asses məbədini bərpa etməyincə allah onlara heç bir bəyan verməyəcəkdir.

20. Belə bir hekayəti özüm Delfdə eşitmişəm. Delfilər isə buna belə bir əlavə də edirlər: Miletin o vaxtkı tiranı Frasiyulun yaxın dostu Kipselin oğlu Periandr kahinin Aliatta verdiyi cavabı öyrənir. O, Frasiyula kahin barədə xəbərçi göndərir ki, əvvəlcədən tədbirlər görsün. Miletlilər bunu belə söyləyirlər.

21. Miletlilər deyirlər ki, Aliatt isə Pifiyanın cavabını alaraq, məbədi yenidən tikib qurtarana qədər Frasiyulla və miletlilərlə barışıq bağlamaq üçün dərhal carçı göndərir. Beləliklə, hökmdar elçisi Miletə gəlir. Hər şey haqqında əvvəlcədən xəbərdar edilən və Aliattın niyyətini bilən Frasiyul da belə kələk işlədir. O, şəhərdəki bütün taxılı (həm özününkünü, həm də ayrı-ayrı vətəndaşlarınkı) bazar meydanına aparmağı əmr edir və miletlilərə buyurur ki, müəyyən işarə veriləndə şən kef məclisi düzəldib mahnılar oxumağa başlasınlar.

22. Frasiyul bunu ona görə belə etmiş və belə əmr vermişdi ki, Sardadan gələn carçı meydançada böyük taxılı tığlarını və adamların kef-damaqla dolandıqlarını görüb Aliatta bu barədə xəbər versin. Doğrudan da, belə olur. Carçı bütün bunları görür, sonra Lidiya hökmdarının tapşırığını Frasiyula çatdıraraq Sardaya qayıdır. Mən də öyrəndim ki, sülh hər hansı başqa bir səbəbə görə deyil, Frasiyulun göndərdiyi xəbərə görə bağlanmışdır. Axı, Aliatt bu haqq-hesaba arxalanırdı ki, Miletə bərk achiqdır, buna görə də əldən düşmüş xalqın bədbəxtliyi həddini aşır. İndi isə o, Miletə geri dönən carçıdan gözlədiyinin tamam tərsinə olan məlumat eşidir. Bundan sonra sülh bağlayır və bu müqaviləyə əsasən onlar dostluğa və bir-biri ilə ittifaqa qədəm qoyurlar. Aliatt da Assesə Afınaya bir məbəd əvəzinə iki məbəd tikdirir, özü də xəstəlikdən qurtarıb sağalır. Aliattın miletlilərə və Frasiyula qarşı apardığı müharibənin aqibəti belə olmuşdur.

23. Kahinin qeybdən verdiyi xəbəri Frasiyula çatdıran Periandr Kipselin oğlu idi. Periandr Korinfin tiranı olmuşdur. Korinflilərin dediyinə görə (bu hekayəti lesboslular da təsdiq edirlər) Periandrın başına qəribə bir iş gəlir. Mefimndən olan Arion Tenar yaxınlığında bir delfinin üstündə dənizdən sahilə çıxır. O, Periandr zamanəsinin əvəzsiz kifara çalanı olmuş, ilk difiramb15 yazıb ona ad vermiş və bunun Korində xorla oxunmasını öyrətmişdir.

24. Elə bu Arion da vaxtının böyük qismini Periandrın yanında keçirib, sonra su yolu ilə İtaliya və Sikeliyaya getmək qərarına gəlir. Orada böyük sərvət qazanır və sonra Korinə qayıtmaq istəyir. O, Tarantdan yola düşür, amma

korinflilərə daha çox etibar etdiyi üçün Korinf dənizçilərinin gəmisini kirayələyir. Gəmi sürənlər isə pis fikrə düşürlər: onu açıq dənizə atıb xəzinəsini ələ keçirmək istəyirlər. Arion da onların niyyətini duyub, bütün xəzinəsini təklif edərək yalvarır ki, həyatına qiyməsinlər. Lakin gəmi sürənləri yumşalda bilmir. Onlar Ariona əmr edirlər ki, ya torpaqda dəfn olunması üçün gərəkdir özünü öldürsün, ya da dərhal dənizə atılsın. Qərarın bu cür olduğunu görən Arion belə ümitsiz bir vəziyyətdə gəmi sahiblərinə yalvarıb, hər halda onları buna razı salır ki, heç olmasa, avarçılar skamyasında dayanıb tam-dəstgah müğənni paltarında mahnı oxumasına icazə versinlər. Həm də söz verir ki, nəğməni oxuyub qurtaran kimi özünü həlak edəcəkdir. Onda gəmi sahibləri dünyanın ən yaxşı müğənnisini dinləmək sevinci ilə gəminin arxa tərəfindən ortaya keçirlər. Arion da tam-dəstgah müğənni paltarını geyinib, kifaranı götürür, gəminin arxa tərəfində dayanıb təntənəli nəğmə ifa edir. Nəğməni bitirib, paltarlı dənizə atılır. Gəmi sahibləri üzüb Korinfə gedirlər. Arionu isə, deyilənə görə, bir delfin belinə alıb Tenar sahilinə çıxarır. Arion sahilə çıxıb, əynindəki müğənni geyimində Korinfə yola düşür. Oraya çatanda bütün başına gələnləri danışır. Periandr isə bu hekayətə inanmayıb Arionu həbsə aldırır və heç yana buraxılmamasını, gəmi sahiblərinin də diqqətlə təqib olunmasını tapşırır. Elə ki, gəmi sahibləri Korinfə gəlib çatırlar, onda Periandr onları yanına çağırır Arion barədə nə bildiklərini soruşur. Gəmi sahibləri cavab verirlər ki, Arion İtaliyanın harasındasa sağ-salamat yaşayır və onu Tarantda tam əmin-aman vəziyyətdə qoyub gəlmişlər. Bu vaxt Arion qəflətən özünü dənizə atdığı paltardaca ortalığa çıxır. Mat qalmış gəmi sahibləri öz günahlarını dana bilmirlər, çünki artıq ifşa olunmuşdular. Korinflilər və lesboslular bu haqda belə danışirlər. Tenarda isə Ariona nəzir- insanı delfinin üstündə təsvir edən kiçik mis heykəl var.

25. Lidiyalı Aliatt miletliylərlə müharibənin axırlarında vəfat etmişdir. O, 57 il hakimiyyət sürmüşdür. (Bu hökmdarlar evindən ikinci hökmdar olan) Aliatt xəstəlikdən sağalandan sonra nəzir etdiyi hədiyyələri Delfə aparmışdır. Onların içində çaxıra su qatmaq üçün düzəldilən və inkrustasiya vurulmuş dəmir altlıqlı böyük gümüş qab Delfə verilmiş hədiyyələrin ən diqqətəlayiqi sayıla bilərdi. Ona vurulmuş inkrustasiya xioslu Qlavkın əl işi idi (dəmir üzərində inkrustasiya sənətini ilk dəfə kəşf edən bu adamdır).

26. Aliattın vəfatından sonra hökmrənlik onun oğlu Krezə 16 keçir. O vaxt Krezin 35 yaşı varmış. Onun hücum etdiyi ilk Ellin şəhəri Efes olmuşdur. Krez şəhəri mühasirəyə alanda efeslilər öz şəhərlərini Artemidaya nəzir demişlər və ilahə məbəbindən şəhər hasarına buraz çəkmişlər. Mühasirəyə alınmış köhnə şəhərlə məbəd arasında məsafə 7 stadiya olardı. Bax beləcə, Krez əvvəlcə efeslilərin, sonra da bir-bir bütün ionların və eolilərin üstünə hərbi yürüşə çıxır. Bununla yanaşı, hökmdar hücum üçün hər dəfə yeni bəhanələr gətirir. Bunun üçün mühüm səbəb tapa bilirdisə, onda daha ciddi ittihamlar irəli sürər, başqa hallarda hətta əhəmiyyətsiz bəhanələrlə kifayətlənərmiş.

27. Asiya ellinlərini fəth edən Krez onları bac verməyə məcbur edir. Krez sonra donanma düzəldib adalılara hücumu keçmək fikrinə düşür. Gəmilər düzəltmək üçün hər şey hazır olandan sonra prienalı Biant, (başqalarının dediyinə görə miletli Pittak) Sardaya gəlir. Krez bu gəlmə adamdan soruşur: "Elladada təzə nə var?" O da bax belə cavab verir (bu cavabla da Krez gəmilər qurdurmaqdan çəkinir): "Ey hökmdar! Adalılar sənə əleyhinə Sardaya yürüşə hazırlaşaraq, çoxlu at alırlar". Krez Biantın doğru danışdığını düşünüb ona deyir: "Ah, kaş ki, allahlar ada camaatına Lidiya oğullarının üstünə at belində getmək fikri təlqin edəydi". Biant da onun sözünü kəsb deyir: "Hökmdar! Sən yəqin ehtirasla istərdin ki, ada camaatı öz süvariləri ilə materikdə əlinə düşəydi! Bu arzu üçün sənəin əsasların var. Sən fikirləşirsən ki, əleyhinə donanma düzəldiyin ada camaatı bunu bilsə, görəsən nə xəyala düşər? Lidiyalıları dənizdəcə yaxalayıb, materikdəki ellinlərin intiqamını onlardan almaqdan başqa heç nə! Bu sözlər Krezi çox sevindirir. Gəldiyi nəticə ona tam doğru görünür və donanma təşkilinin dayandırılmasını buyurur. Beləliklə, Krez İon (yunan) adalılarının camaatı ilə dostluğa başlayır.

28. Zaman keçdikcə Krez Qalis çayının bu tərəfinin bütün xalqlarını tabe etməyə nail olur, çünki kilikiyalılardan və likiyalılarından başqa bütün qalan xalqlar Krezə tabe idilər. Həmənlərin adları bax belədir: lidiyalılar, frigiyalılar, misilər, mariandınlar, xaliblər, paflaqonlar, Finiya və Vifiniya frakiyalıları, karilər, ionlar (yunanlar), dorilər, eolilər və pamfiliyalılar.

29. Krez bütün bu xalqları tabe edib, onları Lidiya hökmrənliyinə birləşdirəndən sonra o vaxt, Elladada, yaşayan bütün fazillər (hər biri də tam müxtəlif, niyyətlə) axışb zəngin və ehtişamlı Sardaya gəlməyə başlayırlar. O cümlədən afinalı Solon da gəlir. O, afinalıların arzusu ilə onlara qanunlar tərtib etmiş, sonra da on il müddətinə ölkədən çıxmışdı. Solon guya dünyanı görmək məqsədilə gəmi ilə yola düşmüşdü, amma, əslində, ölkədən ona görə çıxıb getmişdi ki, onu öz qanunlarını dəyişməyə məcbur etməsinlər. Axı, Solonun verdiyi qanunları on il saxlayacaqlarına təntənəli and içmiş afinalıların özləri onları dəyişə bilməzdilər.

30. Bu səbəbdən bəlkə də yad ölkələri görmək üçün Solon Misirə-Amasisin, sonra da Sardaya-Krezin 17 yanına gedir. Sardada Krez Solon üçün öz sarayında mehriban bir qəbul düzəldir. Sonra qəbulun üçüncü, ya da dördüncü günü Krezin əmrinə görə xidmətçilər qonağı hökmdar xəzinələrinə aparıb, hökmdarın bütün böyük sərvətini ona göstərmişlər. Qonaq onu maraqlandıran hər şeyə baxıb həzz alandan sonra Krez Solona belə bir sualla müraciət etmişdir: "Afinadan gələn qonaq! Sənəin fazilliyin və səyahətlərin haqqında biz çox şeylərdən halı olmuşuq, məhz bunu eşitməmişik ki, fazilliyə olan məhəbbətin ucundan və dünyanı görmək üçün çox ölkələr gəzib-dolanmışan. İndi səndən soruşmaq istəyirəm: "Sən dünyanın ən xoşbəxt adamına rast gəlmisənmi?" Hökmdar sualı bu ümidlə vermişdi ki, yəqin qonaq ən xoşbəxt adamın onun özünün olduğunu bildirər. Solon isə Krezə qətiyyətlə yaltaqlanmağa istəməyib, sözün doğrusunu deyir: "Bəli, hökmdar, mən ən xoşbəxt adamı görmüşəm. Bu adam afinalı Teldir". Krez belə bir cavabdan çox təəccüblənir və səbrsizliklə soruşur: "Nə üçün sən Telli ən xoşbəxt adam sayırsan?" Solon cavab verir: "Bu Tell doğma şəhərin çiçəklənən dövründə yaşamışdır, onun çox gözəl və alicənab oğulları vardı və onların da hamısının uşaqlarının necə doğulub sağ qaldıqlarını görmək bu adama qismət olmuşdur. O, bizim anlayışımıza görə, varlı adam idi. Bundan əlavə, ömrünü şərəflə başa vurmaq da ona nəsis olmuşdur. Afinalıların qonşularla apardıqları müharibə

zamanı o, yürüşə qoşulmuş və Elevsina həndəvərində düşməni qovub qaçırtmışdır, fəqət özü də şərəflə həlak olduğu yerdə dövlət hesabına dəfnini təşkil etmişlər!"

31. Tellin böyük xoşbəxtliyi haqqında Solonun hekayəti Krezdə yeni maraq oyadır və hökmdar ondan soruşur: "Bəs Telləndən sonra ən xoşbəxt adam kimdir?" O, tamamilə əmin idi ki, Solon heç olmasa, ikinci xoşbəxt adam kimi onun özünü göstərəcəkdir, Lakin Solon deyir: "Telləndən sonra ən xoşbəxt adamlar Kleobis və Bitondur. Əslən arğoslu olan bu adamların yaşayış üçün kifayət qədər vəsaiti vardı, üstəlik onlar özlərinin böyük fiziki gücü ilə fərqlənmişlər. Bundan başqa, onların ikisi də atletika yarışlarının qalibləri olmuşlar. Onların haqqında bir də bax bunu danışrlar: arğoslularda Arğos Herası şərəfinə bayramlar var. Onların anasını (ilahə kahinini) mütləq arabada ilahə ibadətəgahına aparmaq lazım imiş. Amma onların öküzləri hələ çöldən qayıtmayıbmış. Gecikmək də olmazmış. Onda gənclərin özləri boyunduruğa qoşulub analarının getməli olduğu arabanı çəkib aparmışlar. Onlar 45 stadiya yol gedib ibadətəgaha çatmışlar. Bayrama toplaşmış xalqın gözü qarşısında edilmiş bu igidlikdən sonra onların qismətinə gözəl ölüm yazılıbmış. Allah da bununla hamını aydıncasına başa salıb ki, insan üçün ölüm yaşamaqdan yaxşıdır. Arğoslular gəncləri əhatə edib onların gücünü, arvadlar isə onların anasını belə oğulları olduğuna görə tərifləmişlər. Ana oğullarının bu hünərindən və xalqın onlar haqqında rəyindən sevinərək ona bu qədər böyük hörmət göstərən oğulları-Kleobis və Biton üçün insanlara nəsb olunan yüksək xoşbəxtlik bəxş etməkdən ötrə ilahənin heykəli qarşısında durub dua edirmiş. Bu duadan, nəzir-qurbandan və ziyafətdən sonra həmin gənclər ibadətəgahın özündəcə yatır və bir daha durmayaraq, ömürlərini buradaca başa vururlar. Arğoslular isə göstərdikləri yüksək şərəfə görə gənclərə heykəl qoyub onu Delfə nəzir verməyi qərara alırlar".

32. Solon bu gəncləri xoşbəxtliyə görə ikinci yerə qoyanda Krez qəzəblə ona deyir: "Afinadan gələn qonaq! Bəs mənim xoşbəxtliyimi heç sayı almırsan, hətta mənə bu adı adamlarla bərabər tutursan?" Solon cavab verir: "Krez! Hər hansı allahın paxıl olduğunu və insanları həyəcana saldığını bilən bir adamdan-məndən insan ömrü haqqında soruşursan? Uzun ömür sayəsində çox şey görmək və çox gün keçirmək olar. Mən insan ömrünün həddini 70 il hesab edirəm. Əlavə aylar nəzərə alınmasa, bu 70 il 25.200 gün edir. Amma illərin özlərinə məxsus vaxta gəlib çatması üçün (təqvim aylarına uyğun olaraq) hər ikinci ilə daha bir ay artırılırsa, onda 70 il ərzində artırma ayların sayı 35, bu aylardan toplanan günlərin sayı da 1050 olar. Bu yetmiş ilə düşən 26.250 gündən biri də o birinə oxşamaz. Hər gün bir yeni hadisə gətirir. Beləliklə, Krez, insan yalnız hadisə oyunağıdır. Görürəm ki, böyük sərvətin var, hökmün çox adamlara çatır, amma sənin ömrünün uğurla sona yetəcəyini bilməyincə xoşbəxtliyin barədə sualına cavab verə bilmərəm. Axı, xəzinə sahibi, əgər xoşbəxtlik onunla həmrəh olmasa və öz sərvətini ömrünün sonunadək qoruyub saxlaya bilməsə, o, gündəlik ruzisi olan adamlardan heç də xoşbəxt deyil. Ona görə də hətta bir çox varlı adamlar, sərvətlərinin olmasına baxmayaraq, bədbəxtdirlər və tərsinə, ortabab güzəranı olan çox adamlar xoşbəxtdirlər. Varlı, amma bədbəxt adamların ortabab güzəranı olan xoşbəxt adamdan yalnız ikicə üstünlüyü varsa, bu orta firavanlıqda yaşayan o birisini bir çox cəhətdən üstələyir: onlardan biri öz ehtiraslarını asanlıqla təmin etmək iqtidarındadır və taleyin ağır zərbələrinə daha yaxşı qatlaşır, o biri isə bəlalara əvvəlincisi ilə eyni dərəcədə dözə bilməsə də, hər halda bununla üstün gəlir ki, onu məhz öz xoşbəxtliyi qoruyur, belə ki, o, cismani əyər-əksiklik və xəstəlik bilməyən, saf, uşaqları sarıdan xoşbəxt və xoşsifət adamdır. Bundan başqa, əgər tale ona hələ bir də xoşbəxt ölüm təyin, edibsə, onda bax bu, sən soruşduğun xoşbəxt adlandırılmağa layiq adamdır. Amma, nə qədər ki, adam diridir, onu xoşbəxt adlandırmaqdan çəkin, lap yaxşı olar ki, onu bəxti gətirən adlandırasan. Lakin bir adamın da bütün bu səadətə dərhal yetməsi mümkün deyil, necə ki, heç bir torpaq zəruri olan hər şeyi törədə bilmir-bir torpaq, ancaq bir şey, o biri də başqa şey yetirir; ən yaxşı torpaq, daha çox nemətlərə malik olan torpaqdır. Eləcə də, bir insan cismi özündən hər şey törətmir, çünki bizdə bir nemət varsa, başqa nemət çatışmır. Amma o kəs ki, qismən daha çox nemətlərə daimi malikdir və axırda da ömrünü şərəflə başa vurur, hökmdar, mənəm ələmdə o şəxs xoşbəxt adlanmağa haqlıdır. Burası da var ki, hər şeyin axırının nə ilə qurtaracağı nəzərə alınmalıdır. Axı, allah çoxlarına (bir anlıq) xoşbəxtlik bəxş edib, sonra da onları birdəfəlik məhv edibdir".

33. Mən belə düşünürəm ki, Solonun bu sözləri Krezin ürəyinə yatmır, hökmdar Afina fazilinin sözlərinə zərrə qədər etina etmədən onu hüsurundan mürəxxəs edir. Krez indiki xoşbəxtlik dəminə məhəl qoymayaraq, hər cür işin həmişə axırını gözləməyi məsləhət görən Solonu tamam sarsaq adam hesab edir.

34. Solon gedəndən azca sonra, görünür, özünü ölümə məhkum olan insanların ən xoşbəxti saydığına görə Krez dəhşətli allah cəzasına məruz qalır. O, yatır və dərhal oğlunun müsibətini xəbər verən yuxu görür. Krezin iki oğlu varmış: onlardan biri şikəst-kar-lalmış, Atis adlanan o birisi isə (igidlikdə) yaşılırlarını ötüb keçirmiş. Yuxuda Krezə əyan olur ki, Atis dəmir süngüdən ölümcül yaralanıb həlak olacaqdır. Krez ayılıb özünə gələndə yuxudan dəhşətə düşərək qərar verir ki, oğlunu evləndirsin və müharibələrdə adətən lidiyalıların başında dursa da, onu bir daha ova buraxmasın. Hökmdar həm də əmr edir ki, mizraqları, süngüləri və bu kimi başqa silahları kişilərin otağından çıxarıb qadınların içəri otaqlarına yığsınlar ki, (divardan) asılmış hər-hansı bir silah oğlunun üstünə düşməsin.

35. Krez oğlunun toyu ilə məşğulkən hökmdar nəslindən olan bir frigiyalı Sardaya gəlir. Ona dəhşətli bəla üz veribmiş, yəni, özünü qanlı kimi ləkələyibmiş. Bu yadelli Krezin sarayına gəlir və yerli adət üzrə günahını yumaq mərasimi ilə (günahdan) pak olunmasını xahiş edir. Krez onun günahını yuyur. Bu paklanma mərasimi ellilərdə necədirsə, lidiyalılarda da eləcədir. 18 Pak edilmədən sonra yadellinin kim və haralı olduğunu soruşub deyir: "yadelli! Sən kimdən, Frigiyanın harasından mənə ocağıma sığınacaq tapmağa gəlmisən? Kimi öldürmüşsən, öldürdüyün kişidir, ya qadın?" O isə cavab verir: "Hökmdar! Mən Midas oğlu Qordinin oğluyam, adım Adrastdır. Mən təsadüfən öz qardaşımı öldürmüşəm, atam mənə qovmuşdur, mən hər şeydən məhrum olaraq indi sənənin yanına gəlmişəm". Krez də ona belə cavab verir: "Sən dostlarımızın nəslindənsən və öz dostlarının yanına gəlmisən. Bizdə qal, sənə heç nəyə ehtiyacın olmayacaqdır. Öz müsibətini nə qədər yüngül keçirsən sənənin üçün bir o qədər yaxşı olar". Beləliklə, yadelli yaşamaq üçün Krezin sarayında qalır.

36. O vaxtlar Misiya Olimpində bir nəhəng qaban varmış. O, bu dağdan enib misiyalıların zəmilərini kor qoyurmuş. Misiyalıları elə hey vəhşi heyvanı ovlamağa çıxır, amma ona sədəmə vura bilmirlərmiş, hətta özləri ondan ziyan

çəkirlərmiş. Nəhayət, misiyalılardan Krezə qasidlər gəlir və belə deyirlər: "Hökmdar! Bizim torpaqlarda nəhəng bir qaban peyda olub, zəmilərimizi dağıdır. Bütün cəhdlərimizə baxmayaraq onu tuta bilmirik. Ona görə də səndən xahiş edirik, oğlunu seçmə döyüşçü dəstəsi ilə və mərazə vurulmuş itlərlə bizə göndərsiniz və bizim torpağı bu bələdan qurtarasınız". Onlar belə xahiş edirlər, Krez isə gələcəkdən xəbər verən yuxunu yadına salaraq onlara belə cavab qaytarır: "Oğlumun göndərilməsi qoy heç ağılıza da gəlməsin: mən onu sizinlə getməyə qoya bilmərəm, axı o təzəcə evlənib, indi onun evliliyinin iki ayıdır. Bununla belə, mən lidiyalılardan seçmə dəstəni və mərazə vurulmuş ov itlərini sizinlə göndərəm, özlərinə də əmr edərəm ki, torpaqlarınızı bu vəhşi heyvandan xilas etməyə çalışsınlar".

37. Krez belə cavab verir, misiyalılar da razı qalırlar. Bu vaxt Krezin oğlu misiyalılardan xahişini eşidib gəlir. Ata oğlunu elçilərlə göndərmək haqqında xahişi rədd edəndə oğul ataya belə deyir: "Ata, ya hərbi yürüşdə, ya ovda fərqlənmək əvvəllər mənə də, sənə də yüksək və əsl həzz verirdi. Amma indi sən mənə həm onu, həm bunu qadağan edirsən, halbuki mənə nə qorxaqlıq görmüsən, nə də cəsarətsizlik. Mən xalq yığınağına gedib oradan evə qayıdanda adamlar mənə hansı nəzərlə baxacaqlar? Mənim haqqımda həmvətənlərim nə düşünərlər, mənim gənc arvadım yaşamağa olacağı bir kişi haqqında nə fikirləşəcəkdir? Buna görə də ya ova getməyimə icazə ver, ya da heç olmasa, mənim bu cür hərəkət etməyimin doğrudan da mənim üçün xeyirli olmayacağına dair ağlabatan bir səbəb göstər". Krez də oğluna belə cavab verdi:

38. "Oğlum! Mən ona görə belə hərəkət etmirəm ki, səndə guya qorxaqlıq, ya da hər hansı bir eyibli hərəkət görmüşəm. Mən yuxu görmüşəm və bu yuxu belə xəbər verib ki, sən çox yaşamayacaqsan, özün də dəmir süngüdənlər həlak olacaqsan. Bu yuxunun ucundan da sənə tələsik toy etmişəm və indi sən bu cür tədbirlərdə iştirakını qadağan edirəm ki, heç olmasa (az müddətə olsa da) necə ki, sağam səni belə təhlükələrdən xilas edim. Axı, sən mənim yeganə oğlumsan (kar-lal olan ikinci oğlumu hesaba almıram).

39. Gənc isə cavab verir: "Ata, bu yuxunun ucubətindən məni qoruduğuna görə səni qınamaq istəmirəm. Amma sən yuxunu düz başa düşməmişən, mən onu sənə izah etməliyəm. Deyirsən ki, yuxu mənim dəmir mizraqdan öləcəyimi sənə əvvəlcədən bildirmişdir. Məgər qabanın əlləri və ya dəmir mizraqı var ki, bu, səni qorxutsun? Qabaqcadan xəbər verilsəydi ki, mən qaban qılıncından, ya da buna bənzər başqa bir şeydən həlak olacağam, onda sən düz hərəkət etmiş olardın. Amma yuxu deyir ki, mizraqdan həlak olmalıyam. İndi də ki, biz insanların üzərinə getmirik, ona görə məni burax ova gedim".

40. Krez cavab verir: "Oğlum! yuxu haqqında sözlərin məni bir növ inandırdı, mən səni ova buraxıram".

41. Bundan sonra hökmdar frigiyalı Adrastı çağırmağı buyurub ona belə deyir: "Adrast! Mən səni düşdüyün ağır bələdan pak etmişəm, düşdüyün bu bələya görə səni qınamıram, səni evimə buraxdım və zəruri olan hər şeylə təmin etdim. Ona görə də sənə göstərdiyim yaxşılığa yaxşılıqla cavab vermək sənin borcudur. Səndən xahiş edirəm, indi ova gedən oğlumun keşikçisi olasan ki, quldurlar sizi həlak etmək üçün yolda qəflətən basqın etməyələr". Bundan başqa, özünə şərəf qazanmaq üçün gərək sən də bu ova gedəsən. Axı, səndəki şərəf qazanmaq şövqü babalardan keçmədir, özündə də gənclik qüvvəsi istədiyən qədr!".

42. Adrast cavab verir: "Hökmdar! Başqa şərəfdə olsaydı, mən belə ağır bir tədbirdə iştirak etməzdim. Axı, o cür dəhşətli bədbəxtlik keçirmiş mənim kimi bir adamın öz xoşbəxt yaşadları ilə ünsiyyət axtarması ona yaraşmaz. Mənim buna hətta heç meylim də yoxdur və müxtəlif mülahizələrə görə mən belə bir ünsiyyətdən çəkinərdim. Amma indi ki, sən təkid edirsən, mən də səni yarıtmalı olduğum üçün (axı, sənin yaxşılığının əvəzini qaytarmaq mənə borcudur), mən bu işə hazırım. Bir halda ki, oğlunun salamatlığı onun keşikçisi kimi məndən asılıdır, demək, mənə etibar etdiyən oğlun sənin yanına sağ-salamat qayıdacaqdır".

43. Bundan sonra onlar seçmə döyüşçülər və mərazə vurulmuş (ov) itləri götürüb ova gedirlər. Ovçular Olimp dağına çatıb ovu izləməklə məşğul olurlar. Onlar qabanı tapıb ona mizraq atmağa başlayırlar. Yenicə pak edilmiş yadelli Adrast da bu arada mizraq atır, amma düz ata bilmədiyindən mizraq Krezin oğluna dəyir. Mizraq gənci yaralayır: gələcəyi bildirən yuxunun hikməti bir növ doğru çıxır. Krezə xəbər çatdırmaq üçün dərhal Sardaya carçı göndərilir, o da Sardaya çatanda qabanla vuruşmanı və oğlunun başına gələnə hökmdara danışır.

44. Krez oğlunun ölümündən dərin yasa batır. Hökmdara xüsusən bu ağır gəlirdi ki, oğlunu onun özünün qan günahından paklığa çıxartdığı bir adam öldürmüşdür. Dərddən üzülmüş hökmdar yadellinin ona gətirdiyi iztirablara şahid olmaq üçün Katarsiya Zevsini çağırır. O, eyni zamanda Efestiya Zevsini də, Eteriya Zevsini də şahid çağırır (Krez eyni allahı gah ona görə Efestiya allahı adı ilə çağırır ki, yadellini evinə qəbul edəndə oğlunun qatilinin bu adam olacağından şübhələnməmişdi, eyni allahı gah da ona görə Eteriya adı ilə çağırır ki, oğluna keşikçi qoyduğu adam onun qəddar düşməninə çevrilmişdi).

45. Sonra lidiyalılar Krezin oğlunun meyitini gətirib gəlirlər. Onların dalınca lap arxada qatil gəlir. Adrast meyitin qabağında dayanaraq özünü Krezin ixtiyarına verir. Əllərini qabağa uzadaraq, onu mərhumun meyiti üstündə qurban kimi öldürməyi tələb edir. Onun sözlərindən belə çıxırdı ki, özünün birinci müsibətindən sonra, indi də onu paklığa çıxartmış adamın oğlunu öldürdüyünə görə həyat ona dözülməz olmuşdur. Krez bunu eşidir, öz dərdi bundan ağır olsa da, Adrasta yazığı gəlir. O, Adrasta deyir: "yadelli! Mən səndən tamam razı qaldım: axı, sən özün özünü ölümə məhkum edirsən. Sən qərəzsiz qatil olduğuna görə mənim bədbəxtliyimin bəisi deyilsən, bəis hansısa bir allahdır ki, taleyin bu hökmünü mənə çoxdan çatdırıbdır". Sonra Krez oğlunu yerli mərasim qaydası ilə dəfn edir. Midasın nəvəsi, Qordinin oğlu, öz qardaşının qatili, sonra da onu paklığa çıxartmış adamın oğlunun qatili Adrast da mərhumun (yaxın adamları dağılışandan) və ətrafda sakitlik əmələ gələndən sonra qəbrin yerləşdiyi kurqanda özünü öldürür; o, tanıdığı; bütün insanlar içərisində özünü ən bədbəxt adam sayırdı.

46. Krez oğlunu itirdiyinə görə iki il dərin yasa batır. Bundan sonra da Kambis oğlu Kuruş Kiaksar oğlu Astiaqın hökumranlığını yıxır. Fars səltənətinin ucılması Krezin kədərinə son qoyur, onu belə həyəcanlı fikirlərə salır ki, görəsən hələ çox da qüdrətlənməmiş farsların getdikcə artan qüvvəsini bir yolla sındırmaq olarmı? Krez bundan ötəri müxtəlif

yerlərə elçilər göndərib, Elladada və Liviyada kahinləri sınağa başlayır. Elçilərin bəzisini Delfə, bəzilərini Fokidadakı Abaya, bəzilərini də Dodonaya göndərir; elçilərin bir qismi də Amfiarayın və Trofoninin məbədlərinə, nəhayət, Milet tərəflərindəki Branxidaya göndərilir. Bunlar Krezin rəmmaldan xəbər soruşmaq üçün göndərdiyi Ellin kahinləri imiş. Bununla yanaşı o, Liviyada Ammon rəmmalına da elçilər göndəribmiş. Hökmdar əvvəlcə rəmmalların gözüaçıqlığını sınaq, əgər onların doğruluğu təsdiq olunarsa, bundan sonra "mən farsların üstünə müharibəyə gedimmi?" sualı ilə elçilər göndərmək istəyirmiş.

47. Beləliklə, hökmdar lidiyalıları rəmmalları sınağa göndərib, onlara belə əmr verir: Sardadan çıxan gündən vaxtı hesaba almalı və yüzüncü gündə rəmmallardan soruşmalıdırlar: "Lidiyalıların hökmdarı Aliatt oğlu Krez indi nə edir?" Elçilər gərək hər bir rəmmalın cavabını yazalar və hökmdara çatdıralar. Başqa rəmmalların cavabları haqqında heç nə bildirilmir. Lidiyalılar isə Delfə gələn kimi buyrulmuş şeyləri Allahdan soruşmaq üçün müqəddəs aramgaha girirlər.

Pifiya da onlara altı bölgülü şerlə belə bəyan verir:

Sahildəki qum danələrini sayar, dənizi ölçərəm,
Dilsizləri danışığını anlar, səsi olmayanları duyaram,
Sərt çanaqlı bir zirehli bağanın qoxusunu duyaram,
Tunc bir qazanda quzu ətiylə qaynayıb duruyor,
Altındakı qazanı tuncdan, qapağı tuncdan.19

48. Lidiyalılar Pifiyanın bu bəyanını yazırlar, sonra da qayıdıb Sardaya gəlirlər. Elə ki, başqa elçilər də rəmmalların bəyanlarını gətirib Sardaya çatırlar, onda Krez bürmələri açıb oxumağa başlayır. Lakin qeybdən verilmiş heç bir xəbər hökmdarı qane etmir, yalnız Delf rəmmalının cavabını dinləyib ona dərin hörmətlə etimad göstərir. Hökmdarın dediklərinə görə, yeganə doğruçu rəmmal Delf rəmmalı imiş, belə ki, yanında heç bir şahid olmayan Krezin o vaxt nə ilə məşğul olduğunu ancaq bu rəmmal sezmişdir. Hökmdar elçiləri rəmmalların yanına göndərib, müəyyən olunmuş günü gözləməyə başlayır və elə bir şey fikirləşir ki (onu heç cür açmaq və sezmək mümkün deyilmiş). O, tısbəgən və quzunu doğrayıb onları bir yerdə, bir tunc qazanda özünü bişirir, qazanın ağzını da tunc qapaqla örtür.

49. Krezə Delfdən gələn xəbər belə idi. Lidiyalılar Amfiaray ibadətəhəsinə çatanda və adət üzrə ona sorğu verəndə rəmmalın məhz nə cavab qaytardığına gəldikdə mən bunu bilmirəm, (axı, bu barədə heç bir məlumat verilmir). Mənə bircə o məlumdur ki, Krez bu rəmmalın da qeybdən verdiyi xəbərin doğru olduğunu etiraf etmişdir.

50. Bundan sonra Krez Delf allahını təmtəraqlı nəzirlərlə rəhmə gətirməyə başlayır. Belə ki, o, hər cinsdən seçilmiş 3000 baş heyvan qurban verilməsini, sonra da böyük tonqal qalayıb, qızıldan və gümüşdən bəzək vurulmuş taxtın, gümüş camların, al-qırmızı paltarların yandırılmasını əmr edir. Hökmdar bununla allahın daha böyük mərhəmətini qazanacağına ümid bəsləyir. Hökmdar bütün lidiyalıların da öz malından (bu tonqala) nəzir gətirməsini buyurur. Sonra Krez külli miqdarda qızıl əridib uzununu 6, eni 3, qalınlığı 1 əl içi həcmində yarımkərpic (şəklində) külçələr hazırlamaq əmrini verir. Yarımkərpiclərin ümumi sayı 117 olmuşdur; onlardan dördü xalis qızıldan tökülüb, hərəsinin 21/2 talant çəkisi varmış, qalan yarımkərpiclərin çəkisi 2 talant olmaqla, qızıl-gümüş qarışığından düzəldilmişdi. Bundan sonra hökmdar xalis qızıldan, çəkisi 10 talant olan şir heykəli tökməyi əmr etmişdir. Sonralar Delfdə baş verən yanğın zamanı bu şir yarımkərpiclərdən quraşdırılmış (dayağın) üstündən düşmüşdür. Bu şir indiyə qədər də korinfililərin xəzinəsində durur, lakin indi çəkisi 61/2 talantdır, çünki əridilmə zamanı 31/2 talantı azalmışdır.

51. Bu şeylər hazırlananandan sonra Krez onları, daha başqa şeyləri, məsələn, biri qızıl, biri gümüşdən olan və içində çaxırla su qarışdırılan iki camı Delfə yollayır. Qızıl cam məbədin içində sağ tərəfə, gümüş cam isə sol tərəfə qoyulmuşdu. Yanğından sonra bu camlar da özgə yerə qoyulmuşdur. Qızıl cam indi klazomenalılardan xəzinəsində saxlanır (onun çəkisi 81/2 talant, 12 minadır), gümüş cam isə pəncərə tərəfdə məbədin küncündədir. Onun 600 amfora tutumu var. Bu camları delflilər Feofani bayramlarında su qarışdırılmış çaxırla doldururlar. Delfdə təsdiq edirlər ki, bu camlar samoslu Feodorun məmulatıdır. Elə mən də belə düşünürəm, çünki görünür, bu nadircəsinə qəribə işdir. Sonra hökmdar Delfə 4 gümüş qab yollamışdır ki, bunlar (indi) korinfililərin xəzinəsindədir, 2 dənə də qızıl və gümüş suçiləyən göndərmişdir. Qızıl suçiləyənin üstündə bu məzmununda bir yazı həkk olunmuşdur: "Lakedemonluların nəzirləri". Amma bu düz deyil, axı, bu suçiləyənlər Krezin hədiyyəsidir. Yazını isə lakedemonlulara yarımaq istəyən bir delfli həkk etmişdir. Mən bu adamın adını bilirməm, amma demək istəmirəm. Üstündə əlindən su axan oğlan həkk olunmuş suçiləyən isə lakedemonluların hədiyyəsidir. O biri iki suçiləyən lakedemonluların deyil. Krez bunlarla bərabər, üstündə yazı olmayan daha başqa çoxlu şeylər göndərmişdir. Onların içərisində şərab nəziri paylamaq ayını üçün dəyirmi camlar, eləcə də üç dirsək hündürlüyündə qızıldan qadın heykəli vardır (delflilərin dediklərinə görə, bu heykəldə hökmdara çörək bişirən qadın təsvir edilir). Krez, eləcə də, öz arvadının həmayillərini və kəmərinə bağışlamışdır.

52. Krez Delfə məhz belə nəzirlər göndərmişdir. İşləri və taleyi haqqında eşitmiş olduğu Amfiaraya isə hökmdar qızıldan olan qalxan, sapı və ucluğu xalis qızıldan olan nizə nəzir etmişdir. Bu iki şey indi də binada İsmen Apollonu ibadətəhəsinədir.

53. Sonra Krez nəzirləri ibadətəhəsinə aparan lidiyalılara əmr edir ki, rəmmaldan onun farslar əleyhinə müharibəyə getməsinin və özünə müttəfiq, axtarmasının lüzumu haqqında soruşsunlar. Elçilər də ibadətəhəsinə çatandan və gətirdikləri nəzirləri verəndən sonra rəmmaldan bu sözlərlə sorğu diləyirlər: "Lidiyalıların və başqa xalqların hökmdarı Krez dünyada yeganə doğru xəbəri buradan eşitdiyini nəzərə alaraq, onun niyyətini sezdiyinizə görə mükafata layiq olduğunuz üçün bu hədiyyələri sizə göndərmişdir. İndi hökmdar sizdən soruşur: "O, farsların üstünə yürüş etsinmi və buna görə özünə müttəfiq tapsınımı?" Elçilər belə sual verirlər, hər iki rəmmal isə eyni cavab verib, Krezə bildirirlər:

Hökmdar farslarla müharibəyə getsə, onda böyük səltənəti məhv edəcəkdir. Rəmmallar hökmdara bunu da məsləhət görürlər ki, ən qüdrətli bir ellin şəhəri axtarıb onunla ittifaq bağlasın.

54. Krez isə rəmmalların sorğuya cavabını alaraq, onların məzmunu ilə tanış olub son dərəcə sevinir. Hökmdar Kuruşun səltənətini məhv edəcəyinə tamamilə ümidvar olur. Sonra Krez bütün Delf xalqının sayını öyrənib elçilərlə Pifiyaya yenidən hədiyyələr göndərir, hər delfli 2 qızıl stater alır. Bu hədiyyəyə görə delflilər Krezə və lidiyalılara rəmmallardan ilk növbədə xəbər soruşmaq, gömrük haqqı və vergi verməmək ixtiyarı, (Pifiya oyunlarında) şərfli yer verirlər, bundan başqa, hər bir lidiyalı bir də Delfdə həmişəlik vətəndaşlıq hüququ alır.

55. Krez delfliləri mükafatlandıraraq rəmmala üçüncü dəfə müraciət edir (axı, hökmdar indi rəmmalın doğruculuğuna həddindən artıq inanır və ona tez-tez sorğular verirdi). Krez bu dəfə soruşur ki, onun hökmdarlığı uzunmu sürəcəkdir? Pifiya da ona bax, belə cavab verir:

Zaman gəlincə Midiya taxtında bir qatır oturacaq
İştə o zaman sən, ey zərif ayaqlı lidiyalı.
Çakıllı Hermosun sahilində durma, qaç,
Qorxaqlığın utanc verici olduğunu düşünmə.20

56. Bu sözləri Krezə bildirəndə hökmdar çox sevinir. O, belə hesab edir ki, qatır heç vaxt insan əvəzinə midiyalılara hökmdarlıq edə bilməz, ona görə də hakimiyyət həmişəlik onun ocağına qismət olacaqdır. Sonra Krez ən qüdrətli ellin tayfası axtarmağa başlayır ki, onunla ittifaqa girsin. Hökmdar sorğu-sual nəticəsində öyrənir ki, ellinlərin ən görkəmli lakedemonlular və afinalılardır: birincilər dori tayfasının, ikincilər ion tayfalarının arasında. Bu iki tayfa o vaxt ellinlərin daha tanınmış tayfası olmuşdur. Belə ki, ionlar əvvəllər pelasq mənşəli, dorilər isə ellin mənşəli olmuşlar. İon tayfası öz torpağını heç vaxt tərk etməmişdir, Dorilər isə uzun müddət gəzərgi olmuşlar. Belə ki, hökmdar Devkalionun vaxtlarında dorilər Ftiodida torpağında, sonra Ellin oğlu Dorun vaxtlarında Ossa və Olimp ətəklərində Histieotida adlanan bölgədə yaşamışlar. Kadmeylər tərəfindən Histieotidadan qovulandan sonra dorilər Pində köçmüşlər və bu dəfə makedonlar adlanmışlar. Bu tayfa buradan yenə Driopidaya, oradan da ilk öncə Peloponnesə köçərək burada dorilər adı almışlar.

57. Pelasqların hansı dildə danışdıqlarını dəqiq deyə bilmərəm. Tirsənlərdən şimala doğru Kreston şəhərində yaşayan indiki pelasqlara görə mühakimə yürütsək, bunlar dorilər adlanan tayfanın vaxtı ilə qonşuları olmuşlar və indi Fessaliodida adlanan ölkədə yaşamışlar. Sonra da Hellespontda Plakiyanın və Skilakanın əsasını qoyub afinalıların qonşusu olmuş pelasqlara eləcə də başqa şəhərlərlə əhalisi vaxtı ilə pelasq olmuş tayfalara görə mühakimə yürütsək, onlar öz adlarını sonralar dəyişmişlər. Beləliklə, deyim ki, əgər bunlardan nəticə çıxarmaq olarsa, onda pelasqlar barbar dilində danışmışlar. Əgər belədirsə və bütün pelasq tayfası bu dildə danışmışsa onda mənşəyinə görə pelasq olan Attika xalqı da ellinlərin bir hissəsi olandan sonra öz dilini dəyişməli idi. Axı, Krestonun və Plakiyanın sakinləri indi də qonşularının dilinə oxşamayan özgə bir dildə danışirlər. Bu sübut edir ki, onlar bu ölkələrə köçəndə gətirdikləri dilin özünəməxsus cizgilərini elə indi də saxlayırlar.

58. Ellin tayfalarına qalanda, mənim fikrimcə, onlar lap əvvəlcədən eyni dildə danışmışlar. Pelasqlarla birləşənə qədər ellinlər azacıq idilər. Onlar belə kiçik olan ilkin vəziyyətdən sayca artırlar və çoxlu tayfanı öz tərkibinə qatırlar, əsasən də ona görə çoxalırlar ki, pelasqlar və çoxluca başqa yadelli tayfalar onlarla birləşirlər. Beləliklə, mən belə düşünürəm ki, pelasqlar ellinlərlə birləşənə qədər, heç olmasa, hələ barbar olduqları müddət ərzində heç vaxt mühüm xalq olmamışlar.

59. Öyrəndiyimə görə, Attika xalqı bu iki xalqdan ayrılmış və yerli nifaq nəticəsində əzilmişdir. O vaxtlar Hippokrat oğlu Pisistrat Afinada hökmdar olmuşdur. Həmin bu Pisistrat hələ adı vətəndaş sifəti ilə Olimp oyunlarında iştirak edərkən ona bir əlamət əyan olmuşdur: qurban kəsilən zaman orada ət və su ilə doldurulmuş qazanlar odsuz-ocaqsız qaynamışlar və su daşib tökülmüşdü. Bu hadisə zamanı orada olan və əlaməti görə lakedemonlu Xilon Hippokrata məsləhət görmüşdür ki, hər şeydən əvvəl, uşaq doğan arvad almasın. Əgər o, artıq evlidirsə, arvadını boşasın; hətta, əgər oğlu varsa, ondan da imtina eləsin. Hippokrat isə Xilonun məsləhətini rədd etmişdir. Bundan sonra onun yuxarıda xatırladığımız Pisistrat adlı oğlu olmuşdur. O vaxt afinalıların sahil boyunda yaşayanlar (onların başçısı Alkmeon oğlu Meqakl olmuşdur və düzənliklərdə yaşayanlar arasında (başda Aristolaid oğlu Likurq olmaqla) çəkişmə gedirmiş. Onda artıq tiranlıq haqqında düşünən Pisistrat üçüncü dəstə yaradır. O, tərəfdarlar toplayır, aşkarcasına hiperakrilər dəstəsinin rəhbəri olub, bax belə bir hiylə fikirləşir: o, özünü və qatırlarını yaralayır, sonra da guya çöl ilə gələndə onu döymək istəyən düşmənlərdən xilas olaraq, arabada bazar meydançasına gəlib çıxır. Pisistrat xalqdan ona keşikçi verməyi xahiş edir. O, hələ meqarlarla müharibə zamanı Niseyi zəbt edib, daha böyük qəhrəmanlıqlar göstərərək bir sərkərdə kimi fərqlənibmiş. Afina xalqı isə özünün aldadılmasına imkan yaradaraq, şəhərlərdən ona gözətçilər verir. Bunlar Pisistratın nizəçiləri deyil, qırbac vuranları olurlar və əllərində ağac; qırbac onları müşayiət edirlər. Bax bunlar, başda Pisistrat olmaqla, qiyam qaldıraraq akropolu tuturlar. Onda Pisistrat afinalıların hökmdarı olur. Bununla belə, o, dövlət vəzifələrindəki qaydanı pozmur, qanunları dəyişir və dövlət işlərinə ədalətlə, işgüzarcasına rəhbərlik edərək, şəhəri mövcud qanunlar əsasında idarə edir.

60. Lakin Meqakl və Likurqun tərəfdarları tezliklə birləşirlər və Pisistratı qovurlar. Pisistrat Afinanı ilk dəfə beləcə ələ keçirir və tiranlıq hələ dərin kök atməmiş ondan bu şəkildə məhrum olur. Bununla belə, Pisistratı sürgün edən düşmənləri yenidən öz aralarında çəkişməyə başlayırlar. Çətin vəziyyətə düşən Meqakl Pisistratın yanına elçi göndərir. O, öz qızına evlənməyi və tiranlığı da cəhiz kimi ona təklif edir. Pisistrat bu şərtlə razılış təklifi qəbul edir. Onlar, Pisistratın qayıtması üçün, mənim fikrimcə, son dərəcə axmaq bir fənd işlədirlər. Ellinlər lap qədimlərdən, hələ barbarlardan ayrıldıqdan sonra barbarlarla müqayisədə özlərinin tədbirliyi, kor-koranə mövhumatdan azad olmaları ilə daha çox seçilsələr də, bu adamlar (Meqakl və Pisistrat), hər halda ellinlər arasında ən fəndgir olan afinalıların belə bir

oyun oynamaqdan utanmamışlar: Peoniya evində boyu 4 dirsəkdən üç barmaq əskik olan Fiya adlı, ümumən, çox gözəl bir qadın yaşayırmış. Bax, bu qadını tam təchiz olunmuş vəziyyətdə arabaya qoyaraq, əxlaqlı görünməsi üçün necə görkəm almalı olacağını göstərərək şəhərə aparırlar. Ona görə də əvvəlcədən carçılar göndərilər ki, onlar şəhərə gələndə aldıkları əmrə görə şəhərlilərə belə sözlərlə müraciət etsinlər: "Afinalılar! Afinanın özünün bütün insanlardan uca tutduğu və sürgündən öz akropoluna qayıtdığı Pisistratı rəğbətlə qarşıləyin!" Carçılar küçələrdən keçərək belə qışqırırlar və bütün evlərə (məhəllələrə) səs yayılır ki, Afina Pisistratı sürgündən qaytarır. Şəhərdə hamı inanır ki, bu qadın həqiqi ilahədir; əslində isə fani olan məxluqa dua oxuyur və Pisistratı qəbul edirlər.

61. Bu yolla yenidən hakimiyyət başına gələn Pisistrat şərtləşdiyi kimi, Meqaklın qızını alır. Lakin onun böyük uşaqları olduğuna və Meqaklın mənsub olduğu Alkmeonidlər nəslinə isə lənətə məruz qalmış nəsl hesab edildiyinə görə Pisistrat gənc arvadından uşağı olmasını istəmir və buna görə də qeyri-təbii yolla əlaqəyə girir. Arvadı əvvəllər bu vəziyyəti gizlədir, amma sonra (ya suallara cavab verəndəmi, ya da şəxsi təşəbbüsü iləmi, nədənsə) anasına, o da öz ərinə danışır. Meqakl da onu belə rüsvay etdiyinə görə Pisistrata bərk qəzəblənir, hirsli-hirsli özünün (əvvəlki) tərəfdarları ilə yenidən birləşir. Pisistrat da onun əleyhinə qəsd təşkil olunduğunu öyrənib şəhərdən, ümumən, Attikadan uzaqlaşır və Eritriyaya gəlib öz oğulları ilə məsləhətləşir. Ali hakimiyyəti yenidən ələ keçirməyə təşəbbüs göstərmək lazım gəlməsi haqqında Hippinin fikri üstünlük qazanır. Onda onlar (Pisistrat və oğulları) müəyyən cəhətdən onlara bərcəli olan şəhərlərdən sədəqələr toplamağa başlayırlar. Bir çox şəhər Pisistrata böyük məbləğdə pul təqdim edir, lakin fivalılar pul hədiyyələrinə görə o biri şəhərləri ötüb keçirlər. Bir sözlə, bundan bir qədər sonra onların Afinaya qayıtması üçün hər şey hazır edilir. Doğrudan da, Peloponnesdən Arqos muzzdlu qoşunu, Naksosdan da (Pisistratın) Liqdamid adlı ən çilgim tərəfdarı könüllü olaraq pul və adamlarla gəlir.

62. Pisistrat və tərəfdarları Eritriyadan beləcə hərəkət edərək, sürgünün on birinci ilində yenidən Attikaya gəlirlər. Orada tutduqları ilk yer Marafon olur. (Marafondakı) duracaq zamanı nəinki Afina şəhərinin (özündəki) tərəfdarları onlarla birləşirlər, hətta indiki azadlığa nisbətən tiranlığı bəyənən demlərdən də adamlar axışib gəlir. (Tiran və onun tərəfdarları) öz qüvvələrini belə toplayırlar. Afinalılar isə Pisistrata nəinki vəsait toplandıqları vaxtlar, hətta Marafon tutulandan sonra da məhəl qoymurlar. Pisistratın Marafondan Afinaya hərəkət etdiyini eşidəndən sonra şəhərlilər onun əleyhinə hərəkətə gəlirlər. Şəhərin bütün yığma qoşunu geri qayıdan sürgün olunmuşların əleyhinə çıxır. Pisistrat öz adamları ilə Marafondan çıxaraq Afinaya hücumə keçəndə hər iki qoşun Afinanın Pallena ibadətqahı yanında üz-üzə gəlir və orada bir-birinin qarşısındakı qərarqahda yerləşir. Burada Akarnaniyadan kahin Amfilit Pisistratın qarşısına gəlir və allahın vəhyi ilə ona altı təqti ölçüsündə şerlə gələcəyi xəbər verən aşağıdakı sözləri bəyan edir:

Ağ atılmış və geniş bir alana yayılmışdır,
Mahtablı bir gecədə orkinoslar dənizdən sıçrayaraq gələcəklər.²¹

63. İlhamlı kahin gələcəkdən belə xəbər bəyan edir. Pisistrat da bəyanın mənasını başa düşərək rəmmalı qəbul etdiyini bildirib öz ordusunu düşmən üstünə aparır. Afina şəhərliləri isə elə bu vaxt səhər yeməyi yeyirmişlər və bundan sonra da bir qismi sümük atmaq (aşiq) oyunu ilə məşğul imiş, bir qismi də yatırmış. Bu vaxt Pisistrat öz ordusu ilə birlikdə afinalılara hücumə keçib, onları qaçırdır. Düşmən qaçmağa başlayanda Pisistrat elə bic üsula əl atır ki, qaçanların yenidən birləşməsinə mane olsun və düşmən ordusunu pərən-pərən salsın. O, öz oğullarına əmr edir ki, atlarını qabağa çapsınlar. Pisistratın oğulları qaçanlara çataraq, atalarının adından onlara heç nədən qorxmamağı və evlərinə dağılışmağı təklif edir.

64. Afinalılar elə belə də edirlər. Pisistrat bu yolla Afinanı üçüncü dəfə ələ keçirir. O, muzzdlu tutulmuş güclü dəstələr, eləcə də, Afinanın özündən və Strimon çayı bölgələrindən yığıdığı pul vergisi vasitəsi ilə hakimiyyətini möhkəmləndirir. Sonra o, dərhal qaçmayıb müqavimət göstərən afinalıların oğlanlarını girov götürüb onları Naksosa köçürür. (Pisistrat Naksosu işğal edib Liqdamidin ixtiyarına vermişdi). Bundan başqa o, rəmmalın buyuruğu ilə Delos adasını "təmizləmişdi". Pisistrat bunu da belə həyata keçirmişdir: O, əmr etmişdir ki, ibadətqah bölgəsində göz işləyən yerlərdə dəfn olunmuş bütün meyitləri qazıb çıxartsınlar və buradan Delosun başqa tərəfinə aparsınlar. Pisistrat Afinada tiran olur: afinalılara gəldikdə, onların bəziləri (onun düşmənləri) döyüşdə həlak olurlar, qalanları da Alkmeonidlərlə birlikdə doğma torpaqlardan sürgünə getmək məcburiyyətində qalırlar.

65. O vaxt Afinanın vəziyyəti belə olmuşdur. Bunun əksinə, Krezin öyrəndiyinə görə lakedemonlular böyük müsibətlərdən yaxa qurtarmışlar və indi artıq tegeyalılara qalib gəlmiş təkcə tegeyalılarla müharibədə məğlub olmuşdular. Bütün ellinlər içərisində əvvəllər, demək olar ki, hətta ən sarsaq qanunlar lakeremonlularda olmuşdur, belə ki, onlar nə bir-biri ilə, nə də yad ölkələrin dövlətləri ilə əlaqə saxlamırdılar. Onlar özlərinin indiki gözəl dövlət quruculuğunu bax bu cür qazanmışlar: tanınmış spartalı Likurq rəmmala sorğu vermək üçün Delfə gəlir. O, ibadətqaha daxil olan kimi Pifiya ona dərhal bunu bəyan edir.

Mənim zəngin tapınağıma gələn Likurq
Zevsin və Olimpədə oturan bütün tanrılar sevgilisi,
Sənə insanımı, yoxsa tanrısal varlıqımı, deyim, bilməyirəm,
Ümidim qüvvətli Likurq, sən tanrılığını isbat edəcəksən.²²

Bəzilərinin dediyinə görə, Pifiya Likurqa bu bəyandan başqa, hətta Spartada mövcud olan bütün dövlət quruculuğunu da bəyan edibmiş. Amma, lakedemonluların özlərinin təsdiq etdiklərinə görə Likurq (dövlət quruluşuna dair) bu yeniliyi Spartaya Kritdən gətirmişdir. O, özünün qardaşı oğlu, Sparta hökmdarı Leobotun qəyyumu olmuşdur.

Likurq hökmdarın qəyyumu olan kimi bütün qanunları dəyişir və ciddi şəkildə gözləyir ki, onları pozmasınlar. Sonra o, ordunun enomotilərə²³ bölünməsi haqqında fərmanlar verir, triakadlar²⁴ və sissitlər²⁵ müəyyənləşdirir. Likurq bundan başqa eforlar²⁶ vəzifəsi təsis edir və ağsaqqallar şurası (gerontlar)²⁷ yaradır.

66. Lakedemonlular özlərinin sarsaq qanunlarını yaxşı qanunlarla beləcə dəyişirlər, Likurqun vəfatından sonra ona məbəd tikirlər və indi də onu dərin hörmətlə yad edirlər. Onlar məhsuldar ölkədə yaşadıklarından və əhalinin sayına görə çox olduqlarından tezliklə inkişaf etməyə və bolluq əmələ gəlməsinə nail olurlar. Doğrudan da, sülh şəraitində yaşamaq artıq onları təmin etmir, özlərinin arkadialılardan üstünlüklərinə əmin olaraq Delf rəmmalından soruşurlar: onlar bütün Arkadiya torpağını istila edə bilərlərmi? Pifiya da cavabında bax bunu bəyan edir:

Arkadiyanı? İstədiyiniz şey çox böyük, bunu sizə verməyəcəyəm.

Arkadiyada çox insan var, hamısı da buğda yeyir,
Və sizi bir anda geri atar. Amma mən xəsis deyiləm.

Gözəl ovalarını ölçüb-biçmək

Və təpinərək oynamaq üçün sizə Tegeyi verəcəyəm.²⁸

Lakedemonlular rəmmaldan belə bir xəbər eşidib Arkadiyanın bütün başqa şəhərlərindən əl üzərək Tegeya üzərinə müharibəyə gedirlər. Rəmmalın ikibaşlı (cavabına) ümid bağlayaraq, özləri ilə qandallar götürürlər, çünki tegeyalıları qul edəcəklərinə möhkəm inanmışlar. Amma, lakedemonlular döyüşdə məğlub olurlar və onlardan əsir düşənlərə özlərinin gətirdikləri qandallar vurulur: əsirlər tegeyalıların zəmilərini ölçü kəndirləri ilə ölçüb onu becərməli olurlar. (Lakedemonlulara) vurulan həmin qandallar Tegeyada indi də saxlanır və Afınanın Alsa²⁹ ləqəbi daşıyan məbədinin divarlarından asılmışdır.

67. Tegeyalılarla əvvəlki müharibələrdə lakedemonlular həmişə bax, beləcə məğlubiyətə uğramışlar. Lakin Krezin vaxtında Anaksandrid və Ariston³⁰ lakedemonluların hökmdarı olanda, axır ki, spartalılar onlara üstün gəlmişlər və bu da belə olmuşdur. Lakedemonlular özlərinin daimi məğlubiyəti üzündən tegeyalılara qələbə çalmaq üçün hansı allahı rəhmə gətirmək lazım gəldiyini (rəmmaldan) soruşmaq üçün Delf elçilər göndərmişlər. Pifiya cavab vermişdir: onlar Ağamemnon oğlu Orestin cəsədini Spartaya köçürməlidirlər, (onda) tegeyalılara qalib gələrlər. Amma spartalılar Orestin qəbrini tapa bilməyiblər və Orestin harada dəfn olunduğunu soruşmaq üçün yenidən Delf elçilər göndəriblər. Pifiya elçilərin sualına belə cavab verir.

Arkadiyanın düz ovalarında Tegeya uzanır.

Və burada qüvvətli bir basqı ilə iki rüzgar nəfəs alır.

Biri öldürəsiyə çarpar, öteki eyni şiddətlə qarşılıq verir,
kədər kədər üstündür.

Həyat verən torpaq Ağamemnonun oğlunu saxlar,

Tegeyadan alıb yurduna gətirin, qalib gələcəksiniz.³¹

Bununla belə, lakedemonlular rəmmalın bu cavabından sonra, nə qədər cəhd göstərsələr də, Spartada ağatoerqlər³² adlananlardan Lix deyilən birisi tapana qədər qəbri tapa bilmirlər. Bu ağatoerqlər beş nəfər olmaqla hər il süvarilər təbəqəsindən çıxan ən qocaman vətəndaşlardırlar. Süvarilər təbəqəsindən çıxdıkları həmin il ərzində onlar Spartadan ötəri müxtəlif yerlərdə daimi səfirlik vəzifəsini yerinə yetirməyə hazır olmalıdırlar.

68. Bu adamların arasında Lix deyilən birisi varmış. O, qismən təsadüfən, qismən də biclik işlədərək Tegeyada (Orestin qəbrini) tapmışdır. O vaxt lakedemonlularla Tegeyalılar arasında barışıq olmuşdur. Lix dəmirin necə döyüldüyünə baxmaq üçün dəmirçixanaya girir və (dəmirçinin) sənətinə heyran qalır. Dəmirçi onun heyrətini görərək, işi dayandıraraq soruşur: "Lakonlu dost! Sən dəmir üzərində necə məharətlə işləməyimə heyrat edirsən. Əgər mənim gördüklərimi sən görmüş olsaydın, onda daha çox heyrat edərdin! Mən öz həyatımda quyu qazmaq istədim və yeri qazanda 7 dirsək uzunluğunda bir tabuta rast gəldim. Vaxtı ilə insanların indikilərdən boyca böyük olmalarına inanmayaraq tabutu açdım və gördüm ki, ölü doğrudan da tabutla bir boydadır. Tabutu ölçüb üstünü yenidən torpaqla basdırdım". Dəmirçi gördüyünü ona beləcə danışır. Lix də bu sözləri götür-qoy eləyir. Onun ağına gəlir ki, rəmmalın dediyi Orestin cəsədi elə budur. Bu da Lixin ağına ona görə batır ki, o, dəmirçinin yel basan iki körüyünə baxaraq belə nəticəyə gəlir: bu körüklərdən çıxan yel rəmmalın dediyi küləkdir, zindanla çəkiyə isə zərbə və ona cavab zərbəsidir, üst-üstə gələn bəla da döyülən dəmirdir (bundan ona görə belə nəticə çıxardır ki, o, dəmirin insan müsibəti üçün kəşf olunduğunu fikirləşmişdi). Lix belə düşünərək Spartaya qayıdıb, başına gələnlərin hamısını danışır. Lakedemonlular isə qəsdən onu guya cinayətkarlıq etdiyinə görə şəhərdən sürgün edirlər. Onda Lix yenidən Tegeyaya gəlib müsibətini dəmirçiyə danışır. Sonra o, həyatını ona icarəyə verməsini xahiş edir, amma dəmirçi əvvəlcə razı olmur. Handan-hana Lix dəmirçini dilə tuta bilir. Sonra bu həyatə köçüb, qəbri qazır və yığdığı sümükləri Spartaya gətirir.

O vaxtdan etibarən iş gəlib iki şəhər adamlarının toqquşması ilə nəticələndə lakedemonlular (tegeyalılardan mütləq xeyli güclü çıxırlar. Beləliklə də, onlar artıq Peloponnesin böyük hissəsini istila etmişdilər.

69. Krez bütün bunları öyrənir və ittifaq təklifi üçün elçiləri hədiyyələrlə Spartaya göndərir. Hökmdar elçilərə nə deyəcəklərini bildirir, onlar da Spartaya gələndə bax belə deyirlər: "Bizi lidiyalıların və başqa xalqların hökmdarı Krez göndərib və o, sizə belə deyir: "Lakedemonlular, allah rəmmal vasitəsi ilə mənə qeybdən xəbər göndərib ki, ellinlərlə ittifaq bağlayım. Eşitdiyimə görə, siz də Elladada ən qüdrətli adamlarsınız. Buna görə rəmmalın buyurduğu ilə sizə müraciət edirəm, sizin məksiz və yalansız dostunuz və müttəfiqiniz olmaq istəyirəm". Krez öz elçilərinə bunu bildirməyi əmr edir, lakedemonlular da rəmmalın bəyanı barədə Krezin göndərdiyi xəbəri eşidib lidiyalıların gəlişindən

sevinirlər, onlarla dostluq və ittifaq haqqında andla təsdiq edilmiş müqavilə bağlayırlar. Bununla yanaşı, Krez onlara əvvəllər də bəzi xidmətlər göstərmişdi. Belə ki, Lakoniyadakı Fornakda indi də duran Apollon heykəlidən ötəri qızıl və hədiyyə almaq üçün lakedemonlular Sardaya elçi göndərmişdilər.

70. Buna görə, (eləcə də, Krez müttəfiq sifəti ilə onları bütün başqa ellinlərdən üstün tutduğu üçün) lakedemonlular bu ittifaq müqaviləsini bağlayırlar. Özləri də "nəinki hökmdarın təklifini qəbul edirlər, hətta, hökmdar tələb edərsə onun hədiyyələrinin əvəzində hədiyyələr göndərmək istəyirlər. Beləliklə, lakedemonlular çaxıra su qarışdırılması üçün bayır tərəfdən qıraqlarına hər cür naxış vurulmuş 300 amfora tutumu olan iri həcmli mis cam hazırlamışlar. Bununla belə, bu cam Sardaya gedib çatmamışdır, səbəbini də iki cür söyləyirlər. Lakedemonluların dediklərinə görə Sardaya göndərilən camın yolu Samos adasına düşmüşdür. Samoslular da bunu eşidib hərbi gəmilərdə oraya getmiş və camı oğurlamışlar. Samosluların özləri isə, əksinə, iddia edirlər ki, camı aparan lakedemonlular mənzilə çox gec gedib çatmışlar və yolda öyrənmişlər ki, (farslar) Sardanı almışlar, Krez də əsir düşmüşdür. Onda onlar guya bu camı Samosda satmağı təklif "etmişlər və bir neçə (Samos) vətəndaşı onu alıb Hera məbədinə nəzir vermişdir. Mümkündür ki, camı satan adamlar doğrudan da Spartaya gələndə onu samosluların qarət etdiklərini söyləmiş olsunlar.

71. Çaxıra su qarışdırılması üçün düzəldilmiş cam məsələsi belə olmuşdur. Krez isə rəmmalı düz yoza bilməyib, Kuruşu taxtdan salmaq və fars hökmlərini yıxmaq ümidi ilə Kappadokiyaya yürüş etmişdir. Yürüşə hazırlıq zamanı bir nəfər lidiyalı hökmdara məsləhət vermişdir (Sandanis adlanan bu lidiyalı əvvəllər də tədbirli adam kimi tanınırdı, axırıncı məsləhəti sayəsində lidiyalılar arasında daha artıq şöhrətlənmişdir). O demişdir: "Hökmdar! Sən dəridən tuman geyinən və başqa paltarları da dəridən olan, sərt bir torpaqda yaşadıklarına görə istədikləri qədər deyil, xərəkləri çatan qədər yeyən adamların üzərinə yürüşə hazırlaşsən. Bundan başqa, onlar su ilə ötüşərək çaxır içmirlər. Onların nə əncir ağacları var, nə də başqa xeyirli meyvələri. Sən onlara qalib gəlsən belə, hər cür nemətdən məhrum olan xalqdan nə alacaqsan? O biri tərəfdən, bir düşün ki, məğlub olsan nədən məhrum olarsan! Axı onlar bizim yaşayışımızın ləzzətini görüb bizə elə daraşarlar ki, onları (ölkəmizdən) qova bilmərik. Mən allahlara təşəkkür edirəm ki, onlar lidiyalılarla müharibə aparmaq fikrini farslara təlqin etmir!" Amma bu sözlər Krezi inandırmayıb. Mən bunu ona görə danışaram ki, farslar Lidiyanı istila edəndə qədər, doğrudan da, nə zinət tanıyırdılar, nə də var-dövlət.

72. Ellinlər kappadokiyalıları suriyalıları adlandırırlar. Bu suriyalıları isə fars hökmlərinə qədər lidiyalılara tabe idilər, sonra Kuruşa tabe oldular. Midiya və Lidiya hökmdarlığının sınırı isə Ərmən (sıra) dağlarından axıb gələn və Kilikiyadan keçən Qalis çayı olmuşdur.³³ Bu çay sonra sağdan matienlərin sahələri üzrə, sol tərəfdən frigiyalıların torpağından keçəndən sonra şimala burulur və sonra sağ sahilə Suriya kappadokiyalılarıнын sınırını təşkil edir. Beləliklə Qalis çayı az qala Asiyanın bütün aşağı hissəsini Kıprın qarşısında yerləşən Evksin Pontu deyilən dənizdən ayırır Bura bütün ölkənin ən ensiz yeridir və çevik piyada bu yolu 5 günə keçib gedə bilər.

73. Krezin Kappadokiya ilə müharibəyə başlamasının səbəbi də belə olmuşdur: hər şeydən öncə o, torpaq ələ keçirmək ehtirasına qapılıraq (bu ölkənin ərazisini də öz ölkəsinə qatmağa çalışmışdır). Amma əsas səbəb budur ki, rəmmalın bəyanına inanan Krez Kuruşdan Astiaqın intiqamını almaq istəmişdir. Kambis oğlu Kuruş Midiyanın hökmdarı və Krezin kürəkəni olan Kiaksar oğlu Astiaqı məğlub etmişdi. Astiaqın Krezə kürəkən olması səbəbi də belədir: Qiyamçı köçəri iskitlər dəstəsi Midiyaya köçmüşdü. O vaxt midiyalıların hökmdarı Deyokun nəvəsi, Frəörtən oğlu Kiaksar olmuşdur. Hökmdar bu iskitləri əvvəlcə dostcasına qəbul etmişdi, çünki onlar sığınacaq xahiş etməyə gəlmişdilər; Kiaksar kamandan ox atmaq məharətini öyrənmək üçün öz oğullarını onlara vermişdi.³⁴ Amma bir müddətdən sonra, iskitlərin həmişə ovla məşğul olub, daim ov ovlamalarına baxmayaraq, iş belə düşür ki, heç bir ov vura bilmirlər. Onlar əliboş geri qayıdanda Kiaksar (görünür, acıqlı adam olduğundan) onlarla çox sərt və təhqiramiz rəftar edir. İskitlər Kiaksardan layiq olmadıqları belə təhqiri görəndə təlim verdikləri oğlanlardan birini tikə-tikə doğramaq fikrinə düşürlər. Sonra, adətən, quşun ıçalatını necə çıxarırlarsa, oğlanın da ıçalatını eləcə təmizləyib ov xörəyi kimi Kiaksarın süfrəsinə təqdim edirlər. İskitlər bundan sonra dərhal Sardaya, Sadiatt oğlu Aliattın yanına qaçmaq istəyirlər. Elə belə də edirlər; Kiaksar və qonaqları bu ətdən dadır, iskitlər də Aliattın himayəsinə keçirlər.

74. Kiaksarın tələb etməsinə baxmayan Aliatt iskitləri təslim etmək istəmədiyinə görə lidiyalılarla midiyalılar arasında müharibə başlayır. Bu müharibə beş il sürür, özü də gah midiyalılar üstünlük qazanırlar, gah lidiyalılar qələbə çalırlar və hətta bir dəfə gecə vuruşmasında da qalib gəlirlər. Bu uzun sürən müharibə tərəflərdən gah birinin, gah da digərinin qələbəsi ilə davam edir və altıncı ildə bir döyüş vaxtı birdən-birə gündüz gecəyə dönür. Miletli Fales bu gəntutulmasını yunanlılara əvvəlcədən xəbər vermişdi, hətta baş verəcəyi ili də əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirmişdi. Elə ki, lidiyalılarla midiyalılar gündüzün gecəyə döndüyünü görürlər, onda döyüşü dayandırır və tələsik sülh bağlayırlar. (Bu işdə) kilikiyalı Siennesi və babilli Labinet vasitəçi olurlar. Məhz onlar buna nail olurlar ki, lidiyalılarla midiyalılar barışıq andı içsinslər və bunu kəbin kəsdirməklə möhkəmləndirsinlər. Onlar Aliattı inandırır ki, o, öz qızı Ariensisi Kiaksarın oğlu Astiaqa ərə versin. Axı, belə qohumluq əlaqəsi olmayan sülh müqavilələri adətən möhkəm deyil. Andla möhkəmlənmiş müqavilələri isə bu xalqlar da ellinlərdəki kimi bağlayırlar, bundan başqa, onlar əllərinin dərəcəsini yüngülcə cızıb bir-birinin (üzə çıxmış) qanını yalayırlar.

75. Kuruş həmin bu Astiaqı-ana tərəfdən öz basasını hakimiyyətdən salmışdı. Bunun səbəbini mən sonrakı hekayətdə danışacağam. Krez də buna görə Kuruşu təqsirləndirərək, elçi göndərərək rəmmaldan soruşmuşdu ki, o, farslarla müharibəyə getsinmi? Hətta Krez ikimanlı cavab alıb, onu öz xeyrinə yozmuş və fars torpaqlarına müharibəyə getmişdi. Mən ən azı belə düşünürəm ki, Krez Qalis çayına çataraq, öz qoşununu indiki körpüdən keçirmişdir. Ellinlər də danışır ki, Krezin qoşununu çaydan miletli Fales keçirmişdir. (Ellinlər belə xəbər verirlər ki,) hökmdar qoşunu çaydan keçirməkdə çətinliyə düşübmiş, çünki indiki körpü o vaxt olmamışdır. Deyildiyi kimi, Krezin qərargahında olan Fales isə elə edə bilib ki, çay nəinki qoşunun sol tərəfindən, həm də sağ tərəfindən axsın. Fales çay axarını bu cür etmək üçün əmr edib ki, çay məcrasından yuxarıda aypara şəklində dərin kanal qazılsın, çay bu kanal vasitəsilə ordu qərargahının arxasından axsın. Beləliklə, kanal vasitəsilə əvvəlki məcradan ayrılan çay sonra qərargahın

yanından keçir, daha sonra yenə köhnə məcrasına qayıdırmış. Beləliklə, çay iki qola ayrıldıqdan sonra bu qolların ikisi də dayazlaşıb keçilməli olmuşdur. Bəziləri hətta təsdiq edirlər ki, o vaxt köhnə məcra tamam soğulmuşdur; mən buna inanmıram. Bəs o vaxt onlar geri dönəndə çayı təzədən necə keçə bilərdilər?

76. Krez, bax beləcə, qoşunla birlikdə Qalisi keçib Kappadokiya Pteriya adlanan yerə gəlir (Pteriya bu ölkədə çox möhkəmləndirilmiş yer olub, Evksin Pontunun şəhərlərindən sayılan Sinopa yaxınlığında yerləşir). Hökmdar orada qərargah sahib suriyalıların zəmilərini dağıtmağa başlayır. Pteriyalıların şəhərini işğal edib, əhalisini qul kimi satır. O, eləcə də bütün ətrafdakı şəhərləri alır, heç bir günahı olmayan Suriya əhalisini sürgün eləyir. Kuruş da öz qoşununu toplayır, ölkəsindən keçib getdiyi bütün xalqlardan yığıdığı döyüşçüləri də özününkünə qoşur və Krezin üstünə yürüyür. Kuruş hələ hərəkətə başlamazdan öncə ionları Krezdən qopmağa təhrik etmək üçün oraya carçılar göndərir. Lakin yunanlılar bunu rədd edirlər. Kuruş ordusu ilə bərabər gəlib Krezə çatanda öz qərargahını Krezin (qərargahı) qarşısında salır. Farslar və lidiyalılar bu Pteriya torpağında öz qüvvələrini sınaırlar. Döyüş amansız olur, hər iki tərəfdən çoxlu döyüşçü qırılır, nə o tərəf, nə bu tərəf qələbə çala bilmir və axırda qaranlıq düşdüynə görə düşmənlər aralanırlar.

77. Hər iki qoşun bir-biri ilə beləcə vuruşur. Krez az qoşununu son dərəcə az hesab edir (doğrudan da, o, sayca Kuruşun ordusundan xeyli geri qalırdı). Ertəsi gün Kuruş müharibəni davam etdirmir, Krez də ordusu ilə birlikdə Sardaya çəkilir. O, özünün misirli müttəfiqlərini köməyə çağırmaq istəyir (Krez Misir hökmdarı Amasislə ittifaq müqaviləsi bağlamışdı). Krez ittifaqda olduğu babillilərə də elçilər göndərməyə hazırlaşır (Labinet o vaxt Babil hökmdarı idi). Nəhayət, Krez şərtləşdirilmiş vaxtda lakedemonluların köməyə gəlməsi üçün onlara xəbər verilməsini əmr edir. Krez bütün bu köməkçi qüvvələri toplayıb, onları öz qoşunu ilə birləşdirərək qışın axırı, yazın əvvəlində farsların üzərinə hərəkət etmək qərarına gəlir. Axı, Krez heç gözləmədi ki, Kuruş bu qədər qətiyyətsiz vuruşmalardan sonra (birbaşa) Sardanın üstünə gələ.

78. Krez bu planlarını götür-qoy edənə kimi şəhərin bütün həndəvəri gözlənilmədən ilanla dolur. Atlar otlaqları buraxıb ilanları yeməyə başlayırlar. Krez bu hadisəni ilahi əlamət sayır və həqiqətən də belə idi. Hökmdar dərhal Telmessin əlamət yozucularına elçilər göndərir. Elçilər telmessilərin yanına gəlib bu qəribə əlamətin mənasını öyrənirlər. Lakin onlar cavabı Krezə yetirə bilmirlər, çünki hələ Sardaya gəlib çatmağa macal tapmamış Krez artıq əsir alınmışdı. Telmessililər isə əlaməti belə yozmuşdular: Krez öz ölkəsinə yadelli qoşunların hücumunu gözləməlidir. Bu qoşun gəlib yerli əhalini qıracaqdır. Onlar deyirdilər: axı, ilan-doğma torpağın balasıdır, at isə-bu torpağa düşmənlər və yad olan bir şeydir. Telmessililər Sarda haqqında, eləcə də o vaxt əsir düşmüş Krezin taleyi haqqında heç nə bilmədən (Krez elçilərinə) belə cavab vermişdilər.

79. Kuruş isə Pteriyadakı vuruşmadan sonra Krezin geri çəkilməsi və öz qoşununu buraxmaq fikrinə düşməsi haqqında xəbər tutan kimi lidiyalıların yenidən qoşun toplamağa macal tapmaması üçün mümkün qədər tezliklə Sardaya getmək qərarına gəlir. Kuruş bu niyyətini tezliklə həyata keçirir. O, ordu ilə birlikdə Lidiyaya soxulur və özü Krez üçün xəbərçi olur. Krez son dərəcə çətin vəziyyətə düşür, çünki hadisələrin gedişi onun təsəvvür etdiyindən tamam başqa şəkildə olur. Bununla belə, hökmdar öz lidiyalılarını döyüşə aparır. O vaxt Asiyada lidiyalılardan güclü və cəsur xalq yox idi. Onlar nizələrlə silahlənaraq at belində vuruşurdular, özləri də gözəl at sürən idilər.

80. Bax, beləcə hər iki qoşun Sarda şəhəri qarşısındakı otsuz-ələfsiz böyük bir düzənlikdə qarşılaşır. Bu düzənlikdən çoxlu çay axır, onlardan biri də ən böyük çay olan Germ adlı çaya tökülən Billdir. Germ mənbəyini müqəddəs Dindimenanın Anası dağından alıb Fokeya şəhərində dənizə tökülür. Burada Kuruş lidiyalıların döyüşə hazır hərbi vəziyyətdə dayandıqlarını görüb, onların süvarisi qarşısında qorxuya düşərək midiyalı Arpaqın məsləhəti ilə bax belə hərəkət edir: Kuruş qoşunun dalınca gələn bütün yük dəvələrini və ərzaq yüklənmiş dəvələri qovub gətirməyi, yüklərini boşaltmağı, süvari paltarları geymiş döyüşçüləri bu dəvələrə mindirməyi əmr edir. Sonra o, dəvələri qabağa keçirtirib Krezin atlıları qarşısında düzdürür, piyadalara isə dəvələrin ardınca getməyi əmr edir, piyadaların arxasında da bütün başqa ordunu yerləşdirir. Hamı öz yerini tutandan sonra Kuruş ələ keçən bütün lidiyalıların amansızcasına öldürülməsi, yalnız Krezin özünü, hətta əsir alınacağını görüb müdafiə olunsaydı belə, öldürməmək əmrini verir. Kuruşun əmrini belə idi. Dəvələri də ona görə düşmənlər süvariləri qarşısında qoymağı buyurmuşdu ki, atlar dəvələrdən qorxurlar, onları görəndə və iyini hiss edəndə dözmürlər. Bu hiylə Lidiya hökmdarının hünəri ilə öyünmək istədiyi süvariləri əhəmiyyətsizləşdirmək üçün düşünülmüşdü. Döyüş başlananda və atlar dəvələrin iyini alıb, özlərini görəndə dönüb dala qaçmış və Krezin ümidləri puça çıxmışdır. Bununla belə, lidiyalılar bu şəraitdə də igidliklərini itirməmişlər. Onlar baş verən hadisəni görəndə atlardan düşərək, farslarla piyada kimi vuruşmağa başlamışlar. Hər iki tərəfdən böyük tələfatdan sonra, nəhayət, lidiyalılar qaçmağa üz qoymuşlar. Farslar onları akropola sıxışdıraraq (Sardanı) mühasirəyə salmağa başlamışlar.

81. Lidiyalılar beləcə mühasirəyə düşürlər. Krez mühasirənin uzun sürəcəyini düşünüb, şəhərdən öz müttəfiqlərinə yeni elçilər göndərir. Əvvəlcə yola düşən elçilər müttəfiqlərin beşinci ayda Sardaya toplaşması əmrini ilə göndərilməmişdilsə, bu dəfəki elçilər müttəfiqlərdən təcili yardım xahiş etmişlər, çünki Krez mühasirədə qalmışdı.

82. Krez özünün başqa müttəfiqləri sırasında lakedemonlulara da elçilər göndərmişdi. Bu vaxt Fireya adlanan yer üstündə spartalıların özləri argoslularla müharibədə idilər. Bu Fireya əslində Arqolidanın bir hissəsi idi, amma onu lakedemonlular ələ keçirmişdilər. Qərbdə materikdən Maleyaya qədər sahələr, sonra Kifera adası və başqa adalar da argoslulara məxsus idi. Argoslular (spartalılar) tərəfindən tutulmuş torpaqları müdafiə etməyə gəldilər. Onlar burada spartalılarla danışıqlara başladılar və belə razılaşdılar ki, hər tərəfdən döyüşə 300 döyüşçü çıxmalıdır. Mübahisəli sahə isə qalibin tərəfində qalmalıdır. Hər iki tərəfin qalan döyüşçüləri vuruşmada iştirak etməyərək evlərinə qayıtmalıdırlar, çünki öz tərəflərinə məğlubiyət üz verərsə, onlar döyüşə girişməməlidirlər. Hər iki qoşun bu cür şərtləşərək çəkilib gedir, orada qalan seçmə döyüşçülər isə vuruşmağa başlayırlar. Lakin qüvvələr tənəsübü o qədər bərabər olur ki, vuruşmadan sonra bütün 600 döyüşçüdən yalnız üçü salamat qalır: argoslulardan-Alkenor və Xromi, lakedemonlulardan-Ofriad; gecə düşəndə yalnız bunlar sağ qalıbmışlar. O vaxt özlərini qalib sayan iki argoslu Argosa

dönməyə tələsir, lakedemonlu Ofriad isə həlak olmuş arğosluların yaraq-əsləhələrini soyundurub spartalıların qərargahına aparır, sonra da (hərbi cərgədə) öz yerini tutmuş kimi döyüş meydanında qalır. Ertəsi gün hər iki ordu vuruşmanın nəticəsini bilmək üçün döyüş meydanına gəlir. Hər iki tərəf əvvəlcə qələbəni öz adına çıxır: bunlardan biri öz tərəflərindən daha çox adamın sağ qaldığını deyir, o biri isə düşməni qaçqın hesab eləyir; bu tərəf (iqrar edir ki,) onların döyüşçüsü döyüş meydanını tərk etməmiş, hətta həlak olmuş düşmənlərin yaraq-əsləhələrini soyundurmuşdur. Çox mübahisələrdən sonra onlar, nəhayət, yenidən əlbəyaxa döyüşə girişirlər, hər iki tərəfdən böyük itkiyə baxmayaraq, hər halda, lakedemonlular qalib çıxırlar. Bu vaxtdan etibarən arğoslular saçlarını kəsib gödəldirlər (əvvəllər, adətə görə, onlar uzun saç saxlayırdılar). Onlar hətta belə bir qanun da çıxarırlar və lənət bəyan edirlər ki, Fokeya geri alınana qədər heç bir arğoslu saç uzatmağa cəsarət göstərməsin, heç bir qadın qızıl bəzək gəzdirməsin. Lakedemonlular isə, əksinə, qanun qoyurlar ki, bundan sonra uzun saç saxlasınlar (bu hadisəyə qədər onlar saçlarını gödək kəsdirirdilər). Xəbər verirlər ki, 300 lakedemonludan yeganə sağ qalan Ofriad isə özünün bütün silahdaşlarının həlak olmasından utanaraq Spartaya qayıtmağa xələt, çəkib və öz həyatına qəsd eləyib.

83. Krezə kömək göstərmək xahişi ilə Sardadan elçilər gələn vaxt spartalıların işləri belə olmuşdur. Lakedemonlular elçiləri dinləyərək, hər halda, hökmdara kömək göndərmək qərarına gəlmişlər. Lakin hər şey hazır edilib, gəmilərin yola salınmaq vaxtı çatanda lidiyalıların şəhərinin alınması, Krezin özünün də əsir götürülməsi haqqında başqa bir xəbər gəlir. Bu böyük bədbəxtlik lakedemonluları yürüşü dayandırmağa məcbur edir.

84. Sardanı isə farslar bax belə almışlar. Mühasirənin on dördüncü günündə Kuruş öz qoşununa atlılar göndərib elan etdiribmiş ki, şəhər hasarının üstünə birinci çıxan adamı səxavətlə mükafatlandıracaqdır. Bütün başqa döyüşçülər birinci müvəffəqiyyətsiz hücumdan sonra artıq geri çəkildə, Hiread adlı bir nəfər mard qalanın qorunmayan yeganə yerindən hasarın üstünə çıxmağa cəhd göstərir. Burada qalanın söykəndiyi qayanın ətəyinə doğru eniş sıldırım olduğundan ora tamam əlçatmazmış və bu yerdən heç bir vaxt hücum gözləmək olmazmış (hərçənd, telmesslilər qala hasarı ətrafına şirlər düzülərsə, Sardanın basılmaz olacağını əvvəlcədən xəbər vermişdilər), lakin Sardanın qədim, hökmdarı Meles girov (zamin) saxlanan qadından "doğulmuş" şirləri³⁵ hasarın yalnız birə yerinə düzdürməmişdi və onları hasarın qalan divarlarının hücum üçün daha asan olan zəif yerlərinə düzülməsini əmr etmişdi. Bu yeri isə o, müdafiəsiz qoymuşdu, çünki ora (təbii olaraq) uçurum idi və əlçatmazdı. Şəhərin bu hissəsi Tmola tərəf baxır. Hiread deyilən həmin mard hücum ərəfəsində bir nəfər lidiyalının bayıra düşmüş dəbilqəsini götürmək üçün qaladan necə endiyini və onu götürüb yuxarıya necə qalxdığını görübmiş, Hiread bu yeri nişanlayıb, sonra hasarın üstünə çıxır, onun arxasınca da başqa farslar hasara qalxırlar. Böyük döyüşçü dəstəsi hasarın üstünə çıxandan sonra Sarda alınır və bütün (aşağı) şəhər dağıdılır.

85. Krezin özünün taleyi isə belə olmuşdur: əvvəlcə xatırladığım kimi, onun çox istedadlı, amma kar-lal bir oğlu varmış. Krez əvvəllər, özünün xoşbəxt vaxtlarında uşağın müalicəsi üçün mümkün olan hər şeyi etmişdi. Belə ki, hökmdar oğluna kömək etməyə çalışaraq, onun haqqında rəmmala sorğu vermək üçün Delfə elçilər göndərmişdi. Pifiya ona bax belə cavab vermişdi:

Ey, bir çox ulusun ağası olan ağılsız Krez,
Uzun illər sarayında özlədiyən səsi duymağı arzulama.
Oğlunun səsi belə olsa bu, kaş ki, onu heç duymayasan,
Danışacağı ilk sözcüyü ən qiymətli gündə söyləyəcək.³⁶

Qala alınanda bir fars Krezə tanımayaraq hökmdarın üstünə atılıb onu öldürmək istəyir. Krez hücum edəni görsə də, dərindən ağırlığı onu ölümə qarşı biganə eləmişdi. Krezin lal-kar oğlu isə atasının üstünə cuman farsı görəndə qorxudan və dərddən dili qəflətən açılır və deyir: "Ey adam, Krezə öldürmə!". Bu, gəncin dilindən çıxan ilk sözlər idi. O, bundan sonra ömrünün axırına kimi bir daha danışa bilməmişdir.

86. Farslar Sardanı beləcə ələ keçirmiş, Krezə də əsir almışlar.³⁷ Krez 14 il hökmdarlıq eləmiş, (paytaxtın) mühasirəsi isə 14 gün çəkmiş və o, rəmmalın dediyi kimi, özünün böyük səltənətini tar-mar qoymuşdur. Farslar əsir alınmış Krezə Kuruşun yanına aparırlar. Kuruş da böyük tonqal qalanmasını, qandallanmış Krezə və onunla birlikdə "iki yeddi" Lidiya oğlunu tonqalın üstünə qaldırmağı əmr edir.³⁸ Kuruş onları qələbə hədiyyəsi kimi allahlardan birinə qurban vermək, ya da allaha verdiyi vədi yerinə yetirmək istəyirmiş. Ola bilər ki, Krezin möminliyini bildiyinə görə bu Lidiya hökmdarını, tonqalın üstünə qaldırtdırıb, hər hansı bir allahın onu diri-diri yanmaqdan qurtara bilib-bilməyəcəyini yoxlamaq istəyirmiş. (Lidiyalıların dediklərinə görə) Kuruş belə hərəkət eləyir, Krez isə tonqalın üstündə dayanıb, özünün bu ağır vəziyyətində Solonu yada salır. Axı, Solon ona demişdi ki, heç kəs sağlığında özünün xoşbəxt adam olduğunu təsdiq edə bilməz. İnsanın xoşbəxtliyi haqqında söz yalnız allah vəhyi ola bilər. Bu fikir Krezin ağına batanda o, dərindən ah çəkir, zarıyır, sonra xeyli susub üç dəfə Solonun adını çəkir. Kuruş bunu eşidib tərcüməçilərə buyurur ki, Krezin kimi köməyə çağırıldığını ondan öyrənsinlər, onlar da Krezə yaxınlaşıb bunu soruşurlar. Krez bir müddət dimmir, amma sonra onu (danışmağa) məcbur edəndə deyir: "Hökmdarlardan hər kəs adını çəkdiyim adamlar; söhbət edə bilsəydi, mən bütün sərvətimi ona verərdim". Krezin cavabı anlaşılmaz olduğu üçün tərcüməçilər yenidən təkid edirlər (ki, əsir öz sözlərini izah etsin). Nəhayət, Krez təkidlə edilən belə xahişlərə cavab verərək bir dəfə afinalı Solonun onun ölkəsinə necə gəlib çıxdığını, xəzinələrinə baxıb bu zənginliyə nifrət etdiyini söylədiyini deyir. Sonra Krez Solonun dediklərinin indi həqiqətə döndüyünü Kuruşa çatdırır. Axı, Solon o sözləri Krezin özündən daha çox, ümumən, insan həyatı haqqında, məhz özlərini xoşbəxt sayan adamlar haqqında söyləmişdi. Krez beləcə danışdıqca tonqal alışıb daha da alovlanır. Kuruş isə Krezin danışdığını tərcüməçilərdən eşidib öz qərarını dəyişir. Şah fikirləşir ki, axı hər halda, o, özü də bir insan ola-ola, tale tərəfindən heç də onun özündən az əzizlənməmiş başqa bir adamı diri-diri odda yaxmaq istəyir. Kuruş həm bundan ötrə qisas çıxılacağından qorxaraq, həm də insan

ömründə heç şeyin daimi olmadığını düşünərək əmr eləyir ki, tonqalı dərhal söndürsünlər, Krezi və yanındakıları tonqalın üstündən endirsinlər. Lakin tonqalı söndürmək cəhdi nəticə vermir.

87. (Lidiyalıların danışdıqlarına görə) elə ki, Krez Kuruşun peşman olduğunu duyur və hamının alovlanan tonqalı söndürmək üçün havayı yerə cəhd etdiyini görür, onda uca səslə Apollona üz tutur. Krez allaha yalvarır: əgər allaha (Krezin) qurban verilməsi lazımdırsa, qoy onda allah köməyə gəlib, onu həqiqi müsibətdən qurtarsın. Krez göz yaşı tökərək Apollona beləcə müraciət edir. Bax, elə həmin vaxt, heç bir külək əsmədən birdən birə açıq göyün ortasındaca buludlar sıxlaşır və güclü yağışla bərabər tufan qopub tonqalı söndürür. Ancaq bu vaxt Kuruş başa düşür ki, Krez allahlara əziz olan mömin bəndədir. O, Krezin tonqalın üstündən düşürülməsini buyurur və bu əsirə belə sözlərlə üz tutur: "Krez! Mənim torpağıma müharibəyə gəlməyə və mənə dost olmaq əvəzinə düşməni kəsilməyə səni kim inandırır?" Krez isə cavab verir: "Şah, mən sənə xeyrin, özümün müsibətim üçün belə hərəkət etmişəm. Bunun baisi də məni müharibəyə sövq edən Ellin allahıdır. Axı (dünyada) elə ağılsız adam yoxdur ki, müharibəni sülhdən üstün tutsun. Əmin-amanlıq zamanı oğullar atalarını dəfn edirlər, müharibədə isə atalar oğullarını. Hər halda, allahın iradəsinə belə olmalı imiş.

88. Krez belə demiş, Kuruş da onun qandallarının açılmasını buyurub (əsirə) son dərəcə böyük hörmət göstərərək öz yanında oturtmuşdur. Bununla belə, Kuruşun özü də, onun bütün məyyəti də Kreze təəccüblə baxmışlar. Krez isə fikrə gedib susmuşdur. Sonra o, boylanıb farsların şəhəri necə qarət etdiklərini görərək soruşmuşdur: "Şah, öz fikirlərimi sənə söyləməliyəm, yoxsa, bundan belə susmalıyam?" Kuruş, istədiyin cəsarətlə deməyi əsirə əmr etmişdir. Onda Krez şahdan soruşmuşdur: "Bu (döyüşçü) dəstəsi belə bir qəzəblə nə edir?" Kuruş cavab vermişdir: "Onlar şəhəri qarət edib, sənə xəzinələrini talayırlar". Krez də buna etiraz edib: "Xeyr! Onlar nə mənim şəhərimi, nə mənim xəzinəmi qarət edirlər, -demişdir. -Mənim daha heç nəyim yoxdur, onlar sənə var-dövlətini talayırlar".

89. Krezin sözləri Kuruşu narahat etmişdir. Şah məyyətinin kənara çəkilməsini əmr edib, əsirə sual vermişdir: Baş verən bu hadisələrdə o, Kuruş üçün nə kimi təhlükə görür? Krez cavab vermişdir: "Allahlar məni sənə kölə ediblər, mən də sənə elə şeyləri deməyi özümə borc bilirəm ki, onu başqaları görmürlər. Farslar təbiətləri etibarilə məğrur olsalar da, kasıbdırlar. Sən onların qarətlə məşğul olmalarına və böyük xəzinələr ələ keçirmələrinə icazə versən, bunun nəticəsi bax belə olar: onlardan kim daha çox qarət edərsə (sən gözləyə bilsən ki,) o, sənə əleyhinə üsyan qaldırar. Əgər mənə qulaq asmaq istəyirsənsə, onda belə elə: bütün şəhər darvazalarında öz şəxsi keşikçilərindən bir neçəsini gözətçi qoy: onlar qarətçilərin götürüb apardıqları qəniməti əllərindən alsınlar və desinlər ki, qənimətin onda bir hissəsini Zevsə nəzir etmək lazımdır. Onda qəniməti zorla əllərindən aldırdığın döyüşçülərin səndən nəinki zəhlələri getməz, bəlkə tutduğun işin ədalətinə inanıb, hətta qəniməti könüllü verirlər".

90. Bunu eşidən Kuruş son dərəcə sevindir, çünki məsləhət ona çox xoş gəlir. Kreze təriflər yağdıran şah bu məsləhəti yerinə yetirmək üçün gözətçilərə əmr verir, sonra da əsirə bu sözlərlə üz tutur: "Krez, sən hökmdarlığa layiq bir ər kimi danışmağı və iş görməyi bacarırsan. Məndən nə mərhəmət umursansa söylə, dərhal yerinə yetirim". Krez cavab verir: "Hökmdar! Əgər bax, bu qandalları bütün allahlardan daha uca tutduğum Ellin allahına göndərməyə və onun məgər öz dostlarını aldatmağa vərdişlimi olduğunu soruşmağa icazə versən mənə ən böyük iltifat etmiş olarsan". Kuruş Krezdən soruşur ki, ona bu xahişlə müraciət etməklə allahı nədə məzəmmətləyir? Onda Krez (farslarla müharibə haqqında) özünün bütün fikirlərini və rəmmalın cavabını yenidən danışaraq, allaha göndərdiyi hədiyyələri xüsusi yada salır. Sonra rəmmalın təhrikinə görə farsların üzərinə müharibəyə getdiyini bildirir. Krez öz hekayətini bitirəndən sonra yenə də sözünü allahı məzəmmət etmək üçün ona imkan verilməsi haqqında xahişlə qurtarır. Kuruş isə gülərək cavab verir: "Krez, mən sənə bu xahişini də, məndən hər nə istəyin olsa, onları da yerinə yetirərəm". Krez bu sözləri eşidib, elçilərini Delfə göndərir və onlara tapşırır ki, onun qandallarını aparıb ibadətqahın qapısı ağzında qoyaraq soruşsunlar: -Kuruşun hakimiyyətini devirmək üçün Kreze bəyan verib onu farsların üzərinə müharibəyə qaldıran allah indi utanmırmı ki, həmin müharibənin "qələbə hədiyyələri" bax, bundan ibarət olmuşdur? Krez bu sözləri deyib qandalları allaha göstərməyi elçilərə əmr etmişdir. Elçilər gedib allahdan bu haqda, eləcə də ümumən, Ellin allahlarında nankorluğun bir adətmi olduğunu soruşmalı idilər.

91. Lidiyalılar Delfə gəlib tapşırığı yerinə yetirmişlər. Deyilənə görə, Pifiya da bax belə cavab vermişdir: "Fələyin 39 hökmündən hətta allah da qaça bilməz... Axı Krez öz əcdadının günahını beşinci nəsildə yudu. Heraklidlərin şəxsi gözətçisi olan bu əcdad qadın məkrinə uyaraq öz ağasını öldürmüşdü və heç layiq olmadığı halda onun (hökmdarlıq) taxtına yiyə çıxmışdı. Loksi isə istəyirdi ki, Sardanın məğlubiyəti heç olmasa Krezin sağlığında deyil, onun xələfləri dövründə baş versin. Lakin allah Fələyin hökmünü qaytara bilmədi. Bununla belə, Tale ilahəsinə nə icazə verilmişdisə, Apollon onu etdi və Kreze xidmət göstərdi: axı, allah Sardanın zəbt olunmasını üç il dala saldı; qoy Krez bilsin ki, o, (Taleyin) müəyyən etdiyi vaxtdan üç il sonra əsir düşmüşdür. Allah Kreze ikinci dəfə (tonqalda yanan vaxt) kömək etmişdir. Krez allahın vəhyinə görə verilmiş xəbərdən şikayətlənməklə ədalətsizlik edir. Axı, Loksi əvvəlcədən xəbər vermişdi ki, Krez farsların üstünə müharibəyə gedərsə, onda böyük bir səltənəti dağıdacaqdır. Ona görə də Krez düzgün qərar çıxarmaq istəyirdisə, onda elçilər göndərib rəmmaldan yenidən soruşmalı idi: -Allah məhz hansı səltənəti nəzərdə tutur-Krezinmi, yoxsa Kuruşunmu səltənətini. Lakin Krez rəmmalın bəyanını düz başa düşmədiyinə və ikinci dəfə ona sorğu vermədiyinə görə özünü təqsirləndirsin. Loksinin qatır haqqında axırıncı bəyanını da Krez başa düşməmişdir. Axı, bu qatır məhz Kuruş özü idi, belə ki, o, iki müxtəlif xalqdan-ana tərəfi ata tərəfindən daha məşhur olan xalqdan törəmişdir. Onun anası midiyalı-Midiya hökmdarı Astiaqın qızı, atası isə ana tərəfə görə hər cəhətdən alçaqda duran və midiyalıların tabeliyində yaşayan bir fars olub, öz xanımına evlənmişdir". Pifiyanın lidiyalılara cavabı belə olmuşdur, onlar da bu cavabı Sardaya aparıb Kreze çatdırmışlar. Krez rəmmalın bu bəyanını eşidərək başa düşüb ki, təqsir allahda deyil, onun özündədir.

92. Krez səltənətinin və İoniyanın ilk istilasının tarixi belədir. Krezin Elladada (xatırladılardan başqa da) çoxlu nəzir-hədiyyəsi vardır. Belə ki, Fivada və Beotiyada Krezin İsmen Apollonuna nəzir verdiyi qızıl üçayaq vardır;

Efesdəki qızıl inəklər və (ibadətghada) sütunların çoxu da onun hədiyyəsidir. Delfdəki Proniya ibadətghasında olan böyük qızıl qalxan Krezdəndir. Bu hədiyyələr bu günə qədər də saxlanır, qalanları isə itmişdir. Krezin Milet bölgəsində olan Branxidadakı hədiyyələrinə gələndə, eşitdiyimə görə, onlar eyni çəkiddə olub, Delfdəki hədiyyələrə onun şəxsi var-dövləti olub hökmdarın ata xəzinəsinin ən yaxşı hissəsini təşkil etmişdir. Qalan hədiyyələr Krez hələ taxta çıxmazdan əvvəl əleyhinə mübarizə apardığı düşməninin əmlakına məxsus idi, Krez bu düşmən əleyhinə ona görə mübarizə aparmışdı ki, o, lidiyalılar üzərində hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Pantaleonta səylə kömək etmişdi. Bu Pantaleont da Aliattın oğlu, Krezin ata bir, ana ayrı qardaşı olmuşdur. Axı, Krez Aliattın kariyalılardan olan arvadından doğulmuşdu, Pantaleont isə ionlu arvadından. Krez atasının iradəsi ilə hakimiyyətə keçən kimi öz rəqibini "yun darağı" dişində əzabla öldürmək əmri vermişdi. Onun əmlakını hələ əvvəllər allaha nəzir deyən Krez taxta çıxandan sonra, yuxarıda göstəriləndi kimi, adları çəkilən məbədqahlara göndərmişdi. Göndərilmiş hədiyyələr barədə kifayət qədər danışıldı.

93. Lidiya Tmol çayının (axarı boyu) gətirdiyi qızıl qumdan başqa özge ölkələrdə olan diqqətəlayiq təbii sərvətlərə malik deyil. Doğrudur, Lidiyada öz böyüklüyünə görə (misirlilərin və babillilərin tikintilərindən savayı) başqalarını ötüb keçən bir tikinti var. Bu, Krezin atası Aliattın türbəsidir. Abidənin özülü nəhəng sal daşlardan, qalan hissələri isə torpaq kurqandan ibarətdir. Bu abidəni bazar alverçiləri, sənətkarlar, "evdə öz peşələri ilə məşğul olan" qızlar tikmişlər. Abidənin yuxarısında indiyə qədər qalan beş sal daş var ki, üstündə işin hansı hissəsinin hansı zümrəyə mənsub adamlar tərəfindən görüldüyünü bildirən yazılar həkk olunmuşdur. Ölçü işi aparanda məlum olmuşdur ki, işin böyük hissəsini qızlar yerinə yetirmişlər. Lidiyalılarda qızların hamısı əxlaq pozğunluğu edib özlərinə ceviz qazanırlar. Onlar bunu ərə gedənə qədər edirlər, eyni zamanda, əri özləri seçirlər. Türbənin həcmi 6 stadiya və 2 plefr təşkil edir, diametri isə 13 plefrdir. Türbəyə böyük bir göl bitişir. Lidiyalıların dediyinə görə, bu göl heç vaxt qurumur. O, Qiges gölü adlanır. Həmin əcaib tikinti bu cürdür.

94. Lidiyalılarla ellinlərin adətləri birdir, fərqli cəhət budur ki, lidiyalılar gənc qızların əxlaq pozğunluğu etmələrinə icazə verirlər. Bizim bildiyimizə görə, insanlar içərisində birinci olaraq onlar qızıl və gümüş sikkələr kəsmiş və bunlardan istifadə etməyə başlamış, ilk dəfə xırda; alverlə məşğul olmuşlar. Lidiyalıların özləri təsdiq edirlər ki, indi onlarda və ellinlərdə olan oyunlar da onların kəşfidir. Dediklərinə görə, lidiyalılar bu oyunları məhz Tirseniyyəyə köçürülən zaman icad etmişlər. Onlar özləri haqqında belə danışırlar: Manes oğlu Atisin vaxtında (məhsul gəlmədiyinə görə) bütün Lidiyada bərk aclıq başlanıb. Lidiyalılar əvvəllər ehtiyaca səbrlə dözülmüşlər, amma sonra aclıq get-gedə güclənəndə onlar müxtəlif vasitələr fikirləşərək qurtuluş, axtarıblar. Aclıq əzabını yüngülləşdirmək üçün belə ediblər: yemək haqqında fikirləşməmək üçün bir gün daim oyunlarla məşğul olar, o biri gün isə oyunları kəsb yemək yeyərmişlər. Lidiyalılar 18 il bu cür yaşayıblar. Halbuki bəla azalmayıb, daha da güclənmiş. Buna görə də, hökmdar bütün xalqı iki yerə bölərək kimin vətəndə qalması, kimin vətəndən çıxıb getməsi üçün püşk atılmasını buyurub. Hökmdarın özü vətəndə qalanlara qoşulub, Tirsən adlı oğlunu isə köçürülənlərə başçı qoyubdur. Püşkə görə vətəndən çıxıb getməli olanlar dənizə doğru yola düşüb Smirnaya getmişlər. Orada gəmilər qayırıb, özlərinin bütün vəcib avadanlığını gəmilərə yükləyərək dolanışqı və təzə vətən axtarmaq üçün dənizə çıxmışlar. Xeyli ölkənin yanından keçib ombriklər torpağına gəlmişlər və burada şəhər salmışlar. İndiyə qədər də orada yaşayırlar. Adlarını dəyişmiş, onları dəniz arxasına aparıb çıxaran hökmdar oğlunun (Tirsən) adını götürərək, özlərinə tirsənlər demişlər. Vətəndə qalan lidiyalıları isə farslar istila etmişlər.

95. Bundan sonra Kuruşdan söhbət gedəcək, Krezin hakimiyyətini yıxan bu adamın kim olmasından, farsların Asiyaya necə sahib çıxmalarından bəhs ediləcəkdir. Mən Kuruşun işlərini, şəxsən onu çox tərifləməyə mail olmayıb, ancaq həqiqəti söyləyən bəzi farsların mənə çatdırdıqları məlumat əsasında hadisələri necə deyiblərsə, eləcə də təsvir edəcəyəm. Yeri gəlmişkən deyim ki, mən Kuruş və onun işləri haqqında başqa hekayətlər, məhz üç hekayət olduğunu bilirəm. Yuxarı Asiya üzərində Assuriya hökmdarlığı 520 il sürmüşdür. Assuriyalılardan ilk dəfə midiyalıları qopub ayrılmışlar. Mənə elə gəlir ki, onlar azadlıq mübarizəsində igidlik göstərmişlər və köləliyi yıxıb, azadlıq əldə etmişlər. Sonra midiyalıları başqa xalqlara da örnək olmuşlar.

96. Lakin bu materikin bütün xalqları təzəcə azadlıq əldə edən kimi, yenidən əsarət altına salınmışlar. Bu da bax belə baş vermişdir: Midiyada Frəörtənin oğlu Deyok40 deyilən müdrik adam yaşayırmış. Həmin bu Deyok hökmdar olmaq həvəsinə düşür və öz arzusunu bax belə həyata keçirir: O vaxt lidiyalılar kəndlərdə yaşayırlarmış. Deyok özünün (doğma) kəndində hələ əvvəllər də hörmət qazanıbmiş, sonra isə məhkəmə işlərinə baxaraq daha səylə haqq-ədalət gözləyirmiş. Bütün Midiyada böyük qanunsuzluq hökm sürsə belə, Deyok ayrılıq düzlüyə həmişə düşmən olduğunu bilib-bilə yenə ədalətli hərəkət edirmiş. Həmkəndliləri onun bu qabiliyyətini görüb onu özlərinə məhkəmə hakimi seçmişlər. Deyok isə hökmdarlığa çatmaq niyyəti ilə məhz bu cür təmiz və haqqərarət hakim olmuşdur. Bununla da öz həmkəndlilərinin kifayət qədər təqdirini qazanmış, hətta (əvvəllər ədalətsizlik qurbanı olmuş) başqa kənd sakinləri də Deyokun yeganə ədalətli hakim olduğunu eşidib, öz çəkişmələrini həll etmək üçün onun yanına gəlirmişlər və belə-belə, axırda ancaq ona etibar göstərməyə başlamışlar.

97. Beləliklə, Deyokun yanına gələn adamların (sayı) getdikcə çoxalarmış, çünki onlar Deyokun ədalətli hökmlər çıxardığını eşidirmişlər. Onda Deyok qərara gəlir ki, (indi) hər şey onun əlindədir və əvvəllər camaata məhkəmə qurduğu (kürsüdə) əyləşməkdən imtina eləyir. O bildirir ki, daha bundan sonra məhkəmə qurmayacaqdır. Belə ki, öz işlərinə biganə qalaraq, günlərlə özgələrin çəkişmələrini həll etmək onun üçün əlverişli deyil. Bu vaxt kəndlərdəki qanunsuzluq əvvəlkindən də betərləşir. Onda midiyalıları vəziyyəti müzakirə etmək üçün bir yerə toplaşırlar. Bu zaman, mənim düşündüyümə görə, Deyokun tərəfdarları təxminən bax belə deyirlər: "Bundan sonra biz əvvəllər yaşadığımız kimi yaşaya bilmərik. Gəlin özümüzə hökmdar seçək. Onda torpağımızda qanun və qayda hökm sürər, özümüz də adi işlərimizə qayıdaraq bilirik və qanunsuzluq vətənimizi buraxıb getməyə bizi məcbur edə bilməz". Onlar bu cür sözlərlə, ümumən, bir-birini inandırırırlar və hökmdar seçmək qərarına gəlirlər.

98. Elə ki, midiyalılar kimi hökmdar seçmək haqqında məsləhətləşməyə başlayırlar, onda hamı Deyoku tərifləyib onu təklif edir, axırda onu bir səslə hökmdar seçirlər. Onda Deyok da öz hökmdarlığına layiq bir saray tikdirməyi, ona gözətcilər verməyi əmr edir. Midiyalılar isə itaət edərək onun özünün göstərdiyi yerdə böyük və alınmaz bir saray (qəsr) tikdirirlər hökmdara bütün Midiyadan şəxsi keşikçilər toplamasına icazə verirlər. Deyok taxta çıxandan sonra (təzə) bir şəhər tikdirib onu qorumağı, qalan başqa şəhərləri taleyin ümidinə buraxmağı midiyalılara buyurdu. Midiyalılar onun bu buyruğunu da yerinə yetirirlər və Deyok möhkəmləndirilmiş böyük bir şəhər-indiki Akbatanarı saldırır. Onun hasarları halqalama olub biri o birini əhatə edirmiş. Qala divarları elə tikilibmiş ki, sanki bir divar dairəsi qalanın hündürlüyünə görə o biri divar halqasının üstündə dayanırmış. Şəhərin təpələr üstündə salınması bu vəziyyət üçün əlverişli olmaqla bərabər, yerin özü də süni şəkildə bir qədər dəyişdirilibmiş. Bütün hasar dairəsi yeddidir, axırıncı dairənin içində hökmdarın sarayı və xəzinəsi yerləşir. Ən böyük hasar dairəsinin uzunluğu təxminən Afnanın hasar dairələri qədərdir. Birinci hasar dairəsinin bürcü-ağ, ikincisinki-qara, üçüncününkü-çəhrayı, dördüncününkü-tünd göy, beşincininki-səndəl rəngindədir. Beləliklə, bütün bu beş dairənin bürcü əlvan rənglənmişdir. Axırıncı iki dairəyə gələndə, onun bir bürcü-gümüşə, o biri -qızıla tutulmuşdur.

99. Deyok öz sarayının ətrafına belə hasarlar çəkirmişdir. Başqa xaqalara isə bu hasar ətrafında yerləşməyi buyurmuşdur. Tikinti (saray) qurtaranda Deyok hər şeydən əvvəl bax belə bir qayda (saray təşrifəti) qoymuşdur: heç kəs birbaşa hökmdar hüzuruna getməməli, amma bütün işlər üçün nöqərlər (müjdəçilər) vasitəsi ilə gediş-gəliş yaranmalıdır, Hökmdarın üzünə baxmağa isə heç kəsə icazə verilməməlidir. Bundan başqa, hökmdarın hüzurunda gülmək, ya da tüpürmək istisnasız olaraq, hamı üçün ədəbsizlik sayılmalıdır. Deyok özünə ona görə belə bir cəlal düzəldir ki, kübar ailələrdən çıxıb, igidlikdə ondan geri qalmayan gənclik dostlarından və yaşlılarından özünü qorusun. Bunlar onu görə bilməsələr, nə ona həsəd apararlar, nə də həyatına qəsd edərlər, əksinə, Deyokun təsəvvürünə görə, onu yüksək məxluq sayarlar.

100. Deyok belə qaydalar qoyaraq öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra qanunçuluğa ciddi əməl eləyir. Şikayətlər hökmdara yazılı şəkildə verilir. O, bunlara baxıb geri qaytarır. Deyok şikayətlərə belə münasibət bəsləyir. Bəzi hallarda isə hökmdar bax belə qayda qoyur: Deyok hər hansı bir cinayət haqqında eşidib, müqəssirləri öz yanına çağırır və onları tutduqları işə görə cəzalandırır. Onun bütün ölkədə xəfiyyələri və xəbərçiləri varmış.

101. Nə isə, Deyok Midiya xalqını birləşdirir və bütün Midiyada hökmdarlıq edir. Midiyalıların tayfaları bunlardır buslar,⁴¹ paretakenlər, struxatlar, arizantlar, budilər və mağlar. Midiya tayfaları⁴² bax, bu qədərdir.

102. Deyokun Frəörtə adlı oğlu vardı. Deyok 53 illik hökmdarlıqdan sonra vəfat edir, hökmdarlıq irsən Frəörtəyə keçir. Frəörtə hakimiyyəti ələ alıb midiyalılara hökmdarlıq etməklə kifayətlənməyərək, farsların üstünə müharibəyə gedir. Onun ilk hücumuna farslar məruz qalırlar və midiyalılara ilk dəfə onlar tabe olurlar. Frəörtə bu iki, özü də qüdrətli xalqa hakim kəsilərək, sonra Asiya xalqlarını dalbadal özünə tabe etməyə başlayır. Nəhayət, o, assurların üzərinə yürüş edir. (Məhz həmin assurlara ki, onlar Ninə sahib olub, əvvəllər bütün Asiyaya ağalığa edirdilər, indi isə müttəfiqlərinin qopub ayrılmasından sonra tək qalmışdılar, amma bununla belə, öz evlərində hələ də kifayət qədər güclü idilər). Frəörtə özü 22 illik hökmdarlıqdan sonra bu yürüşdə həlak olur və ordusunun da böyük hissəsi məhv edilir.

103. Frəörtənin ölümündən sonra hökmdarlıq onun oğluna, Deyokun nəvəsi Kiaksara keçir. Danışılanlara görə bu Kiaksar öz sələflərindən daha hərbçi olmuşdur. Asiya ordusunu ilk dəfə silah növlərinə görə əsgəri hissələrə o bölmüş, hər hissəyə-nizəçilərə, kamançılara və süvarilərə sərbəst hərəkət etmək əmri vermişdir. O vaxta qədər bütün ordu intizamsızcasına qarışıq olmuşdur. Bu həmin Kiaksardır ki, lidiyalılarla vuruşanda gündüz qəflətən gecəyə dönmüşdü. Kiaksar Qalisin o tərəfi boyu bütün Asiyayı öz hakimiyyətinə birləşdirir. O, atasının intiqamını almaq və Nin şəhərini dağıtmaq üçün tabeliyində olan bütün xalqlarla birlikdə Ninə qarşı yürüş edir. Kiaksar assurları yenib Nini mühasirəyə almağa başlayan zaman başda Protofiyeyin oğlu hökmdar Madies olmaqla iskitlərin böyük qoşunu onun hökmdarlığının sərhədlərinə soxulur. İskitlər kimmeriləri Avropadan sıxışdıraraq onları Asiyada izləyirdilər, indi də Midiya torpağına soxulmuşdular.

104. Meotida⁴³ gölündən Fasis çayına və kolxlar ölkəsinə qədər ayaqla 30 günə asanlıqla getmək olar. Kolxidadan⁴⁴ Midiyaya da məsafə uzaq deyil-bu ölkələr arasında səsirlər deyilən bircə xalq yaşayır. Onlardan ötüb Midiyaya çatmaq olar. İskitlər isə Midiyaya, hər halda, bu yolla yürüş eləməmişlər, bəlkə, düz yoldan burulub, Qafqaz dağlarını sağ tərəfdə qoyaraq daha uzaq olan yuxarıki yolla getmişlər. Midiyalıların iskitlərlə vuruşması da elə burada başlamışdır. Bu vuruşmada midiyalılar basılmış və onların qüdrəti sarsılmışdır.⁴⁵ İskitlər isə bütün Asiya üzərində hakim olmuşlar.

105. İskitlər sonra Misirə getmişlər. Oraya aparan yol üstündəki Fələstin Suriyasında Misir hökmdarı Psammetix iskitlərin qarşısına çıxıb, hədiyyələr və xahişlər vasitəsi ilə işğalçıları buradan o yana getməkdən çəkindirmişdir⁴⁶. İskitlər geri dönərək Suriya şəhəri Askalona gəlmişlər. İskit qoşununun böyük qismi şəhərin yanından keçib ona ziyan vurmamış, yalnız geridə qalan bir qədər döyüşçü Uraniya Afrodadini məbədinə qarət etmişlər. Mən sorğu-sualdan öyrəndim ki, ilahənin bütün məbədləri içərisində bu məbəd ən qədimidir. Axı, kiplilər özləri təsdiq edirlər ki, Kiprdəki məbədin əsası elə buranın öz adamları qoymuşdur. Kiferadək məbədi isə Fələstin Suriyasının əhalisi ucaltmışdır. İlahə Askalondakı məbədin qarətçilərini cəzalandıraraq, onların özlərinə və bütün nəsillərinə əbədi olaraq "qadın" azarı vermişdir. Bunu nəinki iskitlərin özləri təsdiq edirlər, eləcə də, İskit Elinə gedib-gələnlərin hamısı enareylər adlananların çəkdiqləri iztirabları görə bilirlər.

106. İskitlər Asiyada 28 il hakimiyyət sürüb özlərinin sırtıqlığı və azgınlığı nəticəsində orada hər şeyi xarablayırlar. Axı, onlar hər xalqdan müəyyən olunmuş vergi toplamaqla yanaşı, ölkənin hər yerini gəzib dolaşaraq əllərinə keçəni qarət edirdilər. Onda Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu iskiti qonaq çağırıb keflənənəcən içirtirir, sonra onları qırırlar. Midiyalılar öz hökmdarlarının əvvəlki əzəmətini belə bərpa edirlər, üstəlik Nin şəhərini də ələ keçirirlər (şəhəri

necə aldıqlarını əsərimin başqa hissəsində danışacağam) və Babil bölgəsi istisna olmaqla bütün assuriyalıları tabe edirlər. Bundan sonra Kiaksar vəfat edir. O, 40 il hakimiyyət sürür (iskitlərin hakimiyyəti də bu hesaba daxildir).

107. Kiaksar oğlu Astiaq varis kimi atasını əvəz edir. Asqiaqın Mandana adlı qızı varmış. Astiaq bir dəfə yuxuda görür ki, qızı həddindən çox işədiyinə görə sidik onun baş şəhərini və bütün Asiyanı basıbdir. Hökmdar yozucu mağlardan yuxunun mənasını soruşur. Mağlar yuxunun mənasını dəqiq izah edəndə hökmdar mağları anlayıb qorxuya düşür. Sonra Madananın ərə getmək vaxtı gəlib çatanda. Astiaq onu mənşəcə bərabər bərabər olan midiyalılardan heç kəsə vermək istəmir. Gördüyü yuxudan qorxan hökmdar qızını ad-sana görə orta səviyyəli midiyalıdan aşağı saydığı, amma nücbə nəslindən olub sakit xasiyyətinə görə seçdiyi Kambis adlı farsa ərə verir.

108. Kambisin Mandanaya evlənməsindən bir il sonra Astiaq yenə yuxu görür. Onun bu dəfəki yuxusuna girən əhvalata görə qızının bətnindən göyərən üzüm tənəki sonra bütün Asiya boyu uzanır. Hökmdar gördüyü bu yuxunu da yozuculara bildirir və sonra hamilə olub tezliklə uşaq gözləyən qızının dalınca Parsaya adam göndərilməsini buyurur. Qızı gəlib çıxanda Astiaq onu nəzarət altında saxlamağı əmr edir və körpəni məhv etmək istəyir. Yuxu yozan mağlar yuxunu ona belə yozurlar: qızının oğlu Astiaqın yerində hökmdar olmalıdır. Bundan yaxa qurtarmaq istəyən Astiaq nəvəsi (Kuruş) doğulandan sonra qohumunu, midiyalılar içərisində ona ən sadıq olan adamı, Midiyada təsərrüfatı idarə edən Arpaqı yanına çağırır ona belə sözlərlə müraciət edir: "Arpaq! Mən sənə mühüm tapşırıq verirəm. Onu dəqiq yerinə yetir. Amma başqasının mənafeyini mənim mənafeyimdən üstün tutaraq məni aldatma ki, sonra öz təqsirin üzündən məhv olmayasan. Mandananın doğduğu körpəni götürüb öz evinə apar və öldür. Sonra da onu lazım bildiyin kimi basdır". Arpaq isə cavab verir: "Hökmdar! Əvvəllər məndən narazı qalmağına heç bir əsas olmamışdır, bundan sonra da çalışaram ki, heç nəyə görə günahkar olmayım. Sənin buyuruğun belədirsə, mən onu söylə yerinə yetirərəm".

109. Arpaq hökmdara belə cavab verir. Artıq dəfn libası geydirilmiş körpəni ona verəndə o, evə ağlaya-ağlaya qayıdır. Astiaqın bütün sözlərini arvadına danışır. Arvadı soruşur: "İndi sən nə edəcəksən?" Arpaq cavab verir: "Hökmdar indikindən də düşüncəsiz və aqlını itirmiş vəziyyətə düşsə belə, əlbəttə, mən onun tapşırığını, hər halda, yerinə yetirməyəcəyəm və bu qədər dəhşətli ölümün iştirakçısı olmayacağam. Mən bu uşağı müxtəlif səbəblərə görə öldürmək istəmirəm. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, körpə mənə qohumdur, sonra da axı, Astiaq qocadır, onun kişi nəslə yoxdur. Hökmdarın ölümündən sonra onun taxtı qızına keçərsə, onun oğlunun öldürülməsi məhz mənə tapşırıldığı üçün məgər bizi də ölümcül təhlükə gözləməzmi? Əgər təhlükəsizliyim üçün bu körpəni öldürmək lazımdırsa, qoy onu mənim adamlarım deyil, Astiaqın adamlarından biri öldürsün.

110. Arpaq arvadına beləcə deyib, çoxlu vəhşi heyvanlar olan dağ çəmənliklərində Astiaqın inək otaran bir naxırçısının dalınca carçı göndərir. Naxırçının adı Mitradat idi. O, arvadı ilə birlikdə bu yerlərdə yaşayırdı, arvadı da Astiaqın kələsi idi. Onun adı ellinlərin dilində Kino, amma midiyalıların dilində İspak (Spako) idi. (Midiya dilində "ispak" sözü, "it" deməkdir). Bu naxırçının mal otardığı otlaq isə Akbatanadan şimalda Evksin Pontu istiqamətində yerləşirdi. Midiya torpağını ancaq bircə yerdə, məhz saspirlərin torpaqlarının yaxınlığında uca dağlar və sıx meşələr bürümüşdür. Midiyanın bütün qalan sahəsi isə yastı düzənlikdir. Naxırçı çağırışa görə tələm-tələsik gələndə Arpaq ona bax belə deyir: "Astiaq sənə əmr edib ki, bu körpəni götürüb gedəsən və lap tezəcə ölməsi üçün aparıb dağların fisilliq bir yerinə atasan. Bununla bərabər, hökmdar buyurub ki, sənə, bax, bu sözləri də deyim: "Əgər sən uşağı öldürməyib onu bir yolla xilas eləsən, onda, səni amansız ölüm cəzası gözləyəcəkdir. Körpənin doğrudan, da atılmağına baxmaq isə mənə tapşırılmışdır".

111. Naxırçı əmri dinləyib, uşağı qucağına götürür və gəldiyi yolla öz daxmasına qayıdır. Bu vaxt onun bu, gün-sabah hamiləlikdən qurtaracağı gözləyən arvadı təsadüfün hökmü ilə məhz əri şəhərə gedəndə doğur. Onların ikisi də bir-birindən nigaran qalır. Kişi arvadının doğmasının (gedişindən), arvad isə Arpaqın ərinin ardınca nə üçün adam göndərməsindən (əvvəllər heç vaxt belə iş olmadığına görə) qayğılı idi. Kişi geri qayıdıb arvadına yanaşdıqda ərini qəflətən görən arvadın birinci sualı bu olur: Arpaq onu niyə tələsik öz yanına çağırır? Əri isə cavab verir: "Arvad! Şəhərə gedib çatanda elə şey gördüm, elə şey eşitdim ki, bunu görə heç vaxt görməyəydim, bizim ağalarımızın başına da görə heç vaxt belə işlər gəlməyəydi. Ağlaşma Arpaqın bütün evini başına götürmüşdü. Mən qorxa-qorxa axır ki, evə girdim. Elə ki, evə ayaq basdım, onda titrəyən və qışqıran bir körpə gördüm. Uşağın qızıl bər-bəzəyi vardı, özünə də rəngbərəng naxışlarla bəzənmiş paltar geydirilmişdi. Arpaq məni görən kimi, uşağı dərhal götürüb özümə aparmağı və çoxlu vəhşi heyvan olan dağlara atmağı əmr etdi. Arpaq bunu da dedi ki, Astiaqın buyruğu belədir, üstəlik əgər hökmdarın əmrini yerinə yetirməsəm, mənə qorxunc hədələr gəldi. Mən uşağı nöqərlərdən birinin uşağı sayıb, qucağına götürüb gəldim. Axı, mən uşağın doğrudan da kimin olduğunu heç başa düşməzdim, bircə onun qızıl bər-bəzəyinə və dəbdəbəli geyiminə heyran qalmışdım. Arpaqın evindəki ağlaşma həşəri, ah-fəryad da məni mat qoydu. Amma məni şəhərdən ötürən, uşağı mənə verən nöqərdən yoldaca işin əslini öyrəndim. Nöqər mənə danışdı ki, bu körpə Astiaqın qızı Mandananın uşağıdır, adı Kuruşdur, atası da Kambisdir, Astiaq da körpənin öldürülməsini buyurub. Bax, uşaq budur!".

112. Naxırçı bu sözləri deyib, uşağın qucağını açır, onu arvadına göstərir. Arvadı onun necə iri və xoşsifət uşaq olduğunu görüb göz yaşları tökərək ərinin ayaqlarına döşənir, uşağı atmaması üçün and-aman eləyir. Kişi cavab verir ki, başqa cür eləyə bilməz, axı Arpaqın casusları yoxlamağa gələcəklər, hökmdarın əmrinə əməl etməmək üstündə onu əzab verə-verə öldürürlər. Ərini inandıra bilməyən arvad ələcsiz qalıb bu sözlərlə ona bir də üz tutur: "Uşağı atmamaq üçün mən səni dilə tuta bilmirəm, indi ki uşağın atıldığını adamlar hökmən; görməlidirlər, onda belə elə: axı, mən də doğmuşam, amma ölü uşaq doğmuşam. Sən ocağazıca apar vəhşi heyvanlara yem elə, Astiaqın qızının körpəciyəzini də gəl özümüzün doğma oğlumuz kimi böyüdək. Beləliklə, səni də əmrə qulaq asmamaq üstündə tutmazlar, bizə də pis olmaz. Axı, bizim ölü doğulmuş körpəmiz şahzadə kimi dəfn olunar, salamat qalan da sağ olar".

113. Naxırçı fikirləşir ki, arvadı bu işdə tam haqlıdır və dərhal onun dediyi kimi edir. O, özü ilə gətirdiyi və ölümə məhkum olunmuş uşağı arvadına verir, özünün ölü doğulmuş uşağını isə hökmdar uşağını gətirdiyi səbətə qoyur. Sonra

da hökmdar uşağının paltarını ölü uşağa geyindirir, onu dağlarda ən uzaq yerə aparır və orada qoyub qayıdır. Üç gün keçəndən sonra naxırçı bala çobanlarından birini naxıra baxmaq üçün öz yerində qoyub səhərə gedir. Arpaqın evinə gəlib deyir ki, uşağın meyitini göstərə bilər. Arpaq da körpənin meyitinə baxmaq üçün özünün şəxsi keşikçilərindən ən sədəqətlini oraya göndərir və sonra naxırçı uşağının basdırmağı tapşırır. Ölü uşağı basdırırlar, sonralar Kuruş adlanan o biri uşağı da naxırçı arvadı himayəsinə götürüb ona Kuruş deyir, başqa bir ad qoyur.

114. Uşağın 10 yaşı tamam olanda onun əsl mənşəyi bax belə ortalığa çıxır: uşaq, buğaların pəyələrə salındığı kənddəcə, yol qırağında öz yaşıdları ilə oynayır. Uşaqlar naxırçının bu kənardan tutma oğlunu özlərinə hökmdar seçirlər. O da, bəzilərini ev tikmək işinə, bəzilərini isə özünə şəxsi keşikçi təyin edir, birinə "hökmdar gözü" olmağı, o birinə yenilikləri hökmdara xəbər verməyi buyurur. Hər kəsə xüsusi vəzifə tapşırır. Oyunda iştirak edən uşaqlardan biri (zadəgan Artembarın oğlu) əmri yerinə yetirmir. Onda Kuruş o birilərinə əmr edir ki, onu tutsunlar. Uşaqlar əmri yerinə yetirirlər və Kuruş günahkarı qamçılayaraq onunla çox sərt rəftar edir. Müqəssiri buraxan kimi, onun təsəvvürünə görə layiq olmadığı rəftardan bərk qəzəblənərək Kuruşun onu döyməsindən şikayət üçün səhərə, atasının yanına qaçır. (Əlbəttə o, Kuruş adı çəkmir, çünki uşaq hələ bu adı daşımır, ona "Astiaq naxırçısının oğlu" deyirdilər). Əsəbiləşmiş Artembar oğlu ilə eşidilməmiş rəftardan şikayət etmək üçün Astiaqın yanına gedir. O deyir: "Hökmdar, sənin kölə, naxırçı oğlu bununla belə rəftar eləmişdir!" Bunu deyib oğlunun (zərbələrin izi qalmış) çiynlərini göstərir.

115. Astiaq bunu eşidib və (zərbələrin izini) görüb naxırçının və onun oğlunun ardınca adam göndərməyi əmr edir. (Hökmdar Artembara hörmət etdiyi üçün oğlunu razı salmaq istəyir). Elə ki, onların ikisi də gəlir, onda Astiaq Kuruşa baxıb deyir: "Adi bir naxırçı oğlu ola-ola çox hörmətli Artembarın oğlunu sənmə belə ağır təhqir etməyə cəsarət göstərmisən?" Oğlan da belə cavab verir: "Ağa! Mən onunla ədalətli rəftar etmişəm. Axı, bizim kəndin uşaqları (onların içində də bax, bu oğlan) oyun zamanı məni özlərinə hökmdar qoydular, onlar elə qərara gəldilər ki, bu rütbəyə hamıdan artıq mən layiqəm. Başqa oğlanlar mənə tabe oldular, bu isə ta cəzalandırılana qədər mənə itaət eləmədi, (əmrilərimə) məhəl qoymadı. Buna görə cəzaya layiqəmsə, buyur, mən sənin ixtiyarındayam!".

116. Bu sözlərdən sonra Astiaq dərhal oğlanı tanıyır. Uşağın üzünün cizgiləri özününkünə oxşayırdı, cavabı da qul (oğlu) üçün həddindən artıq məğrur və açıq-açıqına cavab idi. Görünür, onun nəvəsinin (vəhşi heyvanlara yem olması üçün) atıldığı vaxt da bu uşağın yaşına uyğun gəlirdi. Astiaq dəhşətdən bir müddət səssiz-səmirsiz qalır. Nəhayət, hökmdar özünə gələr-gəlməz naxırçını üzübüz dindirmək istədiyini bildirir və ona görə də Artembarı yola salır. "Artembar,-dedi,-mən səni və oğlunu tamam razı salmağa çalışsam". Hökmdar Artembarı mürəxxəs edir. Kuruşu da onun əmrinə görə sarayın içəri otaqlarına aparırlar. Astiaq naxırçı ilə tək qalıb, bu oğlanın onun evinə necə düşdüyünü, kimin verdiyini soruşur. Çoban deyir ki, uşaq onun özününküdür, anası da hələ onun evində sağdır. Astiaq naxırçıya cavab verir ki, onun özünü dəhşətli işgəncələrə salması ağılsızlıq olar və dərhal öz keşikçilərinə naxırçını tutmağı əmr edir. İşgəncə nəticəsində naxırçı hər şeyi etiraf etməli olur. O, əvvəlcə bunun necə olduğunu doğrucasına danışır və axırda sözünün mərhəmət və bağışlanmaq haqqında yalvarışma qurtarır.

117. Naxırçının etirafından sonra Astiaq ona məhəl qoymayıb, öz qəzəbini Arpaqın üstünə tökmək üçün keşikçilərinə onu gətirməyi buyurur. Arpaq onun hüzurunda dayananda hökmdar deyir: "Arpaq! O vaxt qızımın sənə verdiyim körpəsini necə öldürdün?" Arpaq isə naxırçının sarayda olduğunu görür (ona görə) də ifşa olunacağı üçün (qorxudan) yalana əl atmır, amma belə deyir: "Hökmdar! Mən uşağı götürəndə sənin qarşında günahkar qalmamaq və qızımın, eləcə də sənin özünün gözündə qatil olmamaq üçün əmrini necə yerinə yetirmək haqqında fikirləşməyə başladım. Ona görə də belə elədim: bu naxırçını buraya çağırıb uşağı ona verdim, dedim ki, sən uşağı öldürməyi ona əmr etmişən. Mənim bu sözlərim də, əlbəttə, tam həqiqət idi. Axı sənin öz buyruğun belə olmuşdu. Bunu deyərək, belə bir əmrlə uşağı ona verdim ki, aparıb əl-ayaqdan uzaq bir dağa qoysun və ölənə qədər keşiyini çəksin. Mən naxırçını, itaətsizlik göstərərsə, dəhşətli cəzalarla təhdid etdim. Naxırçı itaət elədi; uşaq öləndən sonra ən sadıq nöqərlərimi-xacələrimi (əmrin icrasını) yoxlamağa göndərdim, sonra da onların köməyi ilə uşağı dəfn etdim. Hökmdar, işin gedişi və uşağın ölümü belə olmuşdur".

118. Arpaq beləcə açıq etiraf etməli olur. Astiaq isə qəzəbini gizlədərək, əvvəlcə naxırçıdan eşitdiklərinin hamısını ona danışır və axırda əlavə edir ki, uşaq sağ qalmışdır, buna görə də o şadlıq ki, hər şey uğurla qurtarmışdır. "Mən bu oğlana elədiklərimdən çox əzab çəkmişəm,-hökmdar yeri gəlmişkən dedi,-və öz qızımın nifrətinə dözmək mənim üçün asan deyildi. İndi, hər şey yaxşıyla qurtardıği üçün get öz oğlunu göndər bizim bu "təzə qədəm" nəvəməzlə oynasın. Uşağın xilas edilməsi şərəfinə görə allahlara minnətdarlıq qurbanı kəsmək istəyirəm, sən özün də mənim ziyafətimə gələrsən".

119. Arpaq bu sözləri eşidib hökmdarın ayaqlarına düşür. O, özünün günahkar olmasına baxmayaraq, hər şey uğurla ötüşdüyü, belə şad hadisəyə görə hətta ziyafətə dəvət edildiyi üçün yüksək xoşbəxtlik qanadında uçur. Arpaq sonra tələsik evə gedir və oğlunu dərhal Astiaqın sarayına göndərir (yeganə oğlunun 13-ə yaxın yaşı olardı). Ona buyurur ki, hökmdarın bütün əmrlərini yerinə yetirsin. Özü də bütün baş vermiş hadisəni böyük sevinclə arvadına danışır. Bu arada Arpaqın oğlu (saraya) Astiaqın hüzuruna gələn kimi o, oğlanı öldürməyi, bədənini tikə-tikə doğramağı əmr edir. Hökmdar uşağın ətinin bir qismini qızartmağı, bir qismini də bişirməyi və bu yaxşı hazırlanmış xörəyi qəndərdə saxlamağı əmr edir. Ziyafət başlananda dəvət olunmuş adamlar sırasında Arpaq da gəlir. Astiaqın və qonaqların süfrəsinə qoyun əti, Arpaqın qabağına isə öz oğlunun bütün ətinə qoyurlar (uşağın başı, əlləri və ayaqları qapağı örtülü səbətə qoyulmuşdu). Görünür, Arpaqın doyduğunu hiss edən Astiaq ondan xörəyi xoşlayıb-xoşlamadığını soruşur. Arpaq cavab verir ki, xörək ona böyük ləzzət verdi. Onda xüsusi tapşırıq almış xidmətçilər uşağın başı, əlləri və ayaqları qoyulmuş ağız örtülü səbəti gətirib Arpaqa əmr edirlər ki, səbəti açsın və içindəkilərdən nə istəsə götürsün. Arpaq əmrə boyun, əyir və səbətin qapağını qaldıranda oğlunun cənazəsinin qalıqlarını görür. Amma gördükləri Arpaqı çaşdırmır; o, özünü itirmir. Bu vaxt Astiaq ondan soruşur ki, hansı quş ətindən, yediğini bilirmi? Arpaq cavab verir ki,

bəli, bilir, həm də hökmdar hər nə iş görsə, onun üçün yaxşı olmalıdır. Bu sözləri deyir, oğlunun ətindən qalan tikələri də yığıb evə qayıdır. Bəlkə də, oğlunun cəsədindən nə qalıbsa, onları toplayıb torpağa tapşırmaq istəyirmiş.

120. Astiaq Arpaqı belə cəzalandırır. Sonra hökmdar Kuruşun taleyi ilə bağlı yuxunu əvvəllər yozmuş mağları məsləhətə çağırır. Mağlar gəlirlər və Astiaq yuxunun mənasını onlardan yenidən soruşur. Onlar isə əvvəlcə dediklərini bir də təkrar edib söyləyirlər ki, əgər uşaq vaxtından əvvəl ölməseydi, yəqin hökmdar olardı. Astiaq isə onlara etiraz edir: "Uşaq ölməmişdir, o sağdır. O kənddə yaşayanda kənd uşaqları onu hökmdar seçiblər, o da hökmdara layiq şəkildə öz ətrafına gözətçilər, qapıçılar, xəbərçilər və başqa xidmətçilər qoyaraq, özünü əsl, hökmdar kimi aparmışdır. Sizin fikrinizcə, bu nədən xəbər? verir? Mağlar cavab verirlər: "Uşaq sağdırsa, hətta qarşısına məqsəd qoymadan hökmdar olubsa (çünki bu heç kəsin zənninə belə gəlməmişdir), onda qorxma və narahat olma: axı, o artıq ikinci dəfə hökmdar olmayacaqdır. Hətta, rəmmalların belə bəzi buyruğu boş-bekar şey olur, bir sıra yuxuların da heç bir mənası olmur". Astiaq belə cavab verir: "Mağlar, mən də elə bu fikirdəyəm. İndi ki, uşaq (bir dəfə), özü də (ancaq sözdə) hökmdar olmuşdur, demək, yuxu doğru çıxmışdır və mən heç nədən ehtiyat etməməliyəm. Amma, hər halda, sizdən xahiş edirəm ki, mənim və sizin evinizin təhlükəsizliyi üçün necə hərəkət etmək lazım olduğunu yaxşı fikirləşəsiniz". Mağlar buna belə, cavab verirlər: "Hökmdar! Taxtın sənin əlində qalmağının bizim üçün də əhəmiyyəti var. Əgər hökmdarlıq bu fars oğluna keçsə, onda özgə əlinə düşsə, biz midiyalılar qul olarıq, farslar da yadellilər kimi bizə həqarətlə baxarlar. Amma hələ ki, hökmdarımız sənsən, öz tayfamızdansa, idarə işində biz də iştirak edirik, sənin yanında böyük şərəf sahibiyik. Ona görə də sənin arxanda durub, hakimiyyətini qorumağa tam əsasımız var. Əgər səni təhdid edən təhlükəni görmüş olsaydıq, hamımız fikrimizi açıqcasına sənə söyləyərdik. Amma yuxu boş-bekar çıxdığına görə nə biz özümüz qorxuruq, nə də sənin qorxmağının məsləhət görürük. Bu uşağı gözündən iraq elə, göndər Parsaya, valideynlərinin yanına".

121. Mağlardan belə məsləhət eşidib sevinən Astiaq Kuruşu çağırır və ona belə deyir: "Oğlum! Mən səni yanlış çıxan (yuxu nəticəsində) incitməşəm, amma Fələyin buyruğuna görə sağ qalmısan. İndi sağ-salamat Parsaya yola düş, mən sənə müşayiətçilər verərəm. Orada heç də naxırçı Mitradata və onun arvadına oxşamayan ata-ananı taparsan".

122. Astiaq bu sözləri deyib Kuruşu buraxır. Kuruş isə Kambisin evinə gələndə valideynləri onu qəbul edir və (kim olduğunu, haradan gəldiyini) biləndə öpüşə qərq eləyirlər (axı, onlar elə bilirdilər ki, o, elə həmin vaxt öldürülmüşdür). Sonra necə salamat qaldığını öyrənmək üçün oğullarını sorğu-suala tuturlar. O da cavab verir ki, (özünün əsil-nəsəbi haqqında) əvvəllər heç nə bilmirmiş, bu barədə hətta yanlış təsəvvürü varmış. Buraya gələndə yol boyu özünün acı qismətini öyrənmişdir: o, özünü Astiaqın naxırçısının oğlu bilirmiş, amma yol yoldaşları ona hər şeyi danışmışlar. Özünün dediyinə görə, onu naxırçı arvadı tərbiyə etmişdir. Kuruş öz macərəsini danışa-danışa bu qadını hey tərifləyirmiş, elə hey Kinodan danışmış. Valideynləri isə bu addan yapışib, "oğullarının xilas olmasının farslara daha möcüzəli görünməsi üçün söz yayıblar ki, çölə atılmış Kuruşu qancıq əmizdirib saxlamışdır.

123. Kuruş tədricən böyüyərək öz yaşlıları arasında ən rəşadətli bir oğlan olur. Hamı onu sevirdi. Astiaqdan intiqam arzusu ilə alışıb yanan Arpaq da Kuruşun etibarını qazanmağa çalışır. O, hədiyyə dalınca hədiyyə göndərərək Kuruşu intiqama təhrik edir. Arpaq başa düşür ki, adi vətəndaş olmaq etibarilə təklildə Astiaqdan intiqam ala bilməz. Ona görə də Kuruşun böyüdüyünü görərək onu özünə müttəfiq seçir, axı, Kuruş da elə Arpaq kimi eyni bədbəxtliyi çəkmişdi. Arpaq əvvəlcə belə eləyir: o, bütün midiyalı əyanlarla əlaqə yaradıb onları hökmdarı yıxmağa, Kuruşu hökmdar qoymağa həvəsləndirir (axı, Astiaq midiyalıların sərt hökmdarı idi). Arpaq (əyanları) öz tərəfinə çəkməyə nail olandan, hər şey düzələndən sonra öz niyyətini Kuruşa bildirmək qərarına gəlir. Kuruş isə Parsada olduğundan, bütün yollar qorunduğundan onunla əlaqə üçün başqa vasitə qalmadığına görə Arpaq bax belə bir kələk işlədir. O, bir dovşanın dərisini kormadan məharətlə qarnını yarıb içinə öz niyyətini izah edən bir fərman qoyur, sonra dovşanın qarnını tikir və özünün ən sədaqətli nöqərlərindən birinə ovçu kimi ov toru verib, heyvanı Parsaya göndərir. Dil cavabı da Kuruşa bunu çatdırmağı tapşırır ki, dovşanın qarnını o özü yarsın və yanında heç kəs olmasın.

124. Nökər Arpaqın bu əmrini yerinə yetirir, Kuruş dovşanı alıb qarnını yarıb. Oradakı məktubu görüb onu götürür və oxumağa başlayır. Məktubda isə belə yazılıbmış: "Kambisin oğlu! Səni allahlar saxlayırlar. Əks halda, onlar sənə belə bir xoşbəxt qismət hazırlamazdılar. Sən görək öz qatilin Astiaqdan intiqam alasan! Axı, onun qəsdilə ölümə məhkum olunmuşdun, ancaq allahların iradəsi, bir də mənim sayəmdə sağ qaldın. Güman edirəm ki, öz bədbəxtliyin haqqında, Astiaqın nəinki sənə, eləcə də səni öldürməyib naxırçıya verdiyimə görə mənə elədiklərini yəqin çoxdan eşitmişən. İndi mənə qulaq assan, Astiaqın; bütün hakimiyyəti sənindir. Farsları ayağa qalxmağa inandır və onları midiyalıların üstünə müharibəyə apar. Əgər Astiaq sənə qarşı müharibədə ya məni, ya da Midiya əyanlarından hər hansı birini qoşun başçısı qoysa, onda sən istədiyən məqsədə yetərsən. Axı, onlar elə birinci olaraq sənə tərəfin keçəcəklər və Astiaqın yığılmasına çalışacaqlar. Beləliklə, burada hər şey hazırdır, ona görə də məsləhətimi eşit, tezliklə işə başla.

125. Kuruş bu məktubu ucadan oxuyub farsları Astiaqa xəyanətə yönəltmək üçün daha bir fənd fikirləşməyə başlayır. Fikirləşib də qərara gəlir ki, belə eləmək daha yaxşıdır: düşüncələrini məktub şəklində yazaraq, farsların xalq yığınağını çağırır. Sonra məktubu açıb onlara oxuyur, farslara bildirir ki, Astiaq onu orduya sərkərdə təyin etmişdir. Kuruş öz çıxışında, yeri gəlmişkən deyir: "Farslar, indi, hamınızın oraqla silahlanıb gəlmənizi əmr edirəm". Kuruş belə əmr verir. Fars qəbilələri çoxdur. Kuruş onların bir qismini toplayıb midiyalılarından qopub ayrılmağın mümkünlüyünə inandırır. Bütün başqa qəbilələr, bax, bu qəbilələrdən asılıdırlar: farslar, pasaraqadlar, marafilər, maspilər. Bunların da ən əsilzadəsi pasaraqadlardır ki, Ağamənlər nəsli bunlara mənsubdur (fars şahları bu nəsildən çıxmışlar). Başqa fars qəbilələri də bunlardır: panfialeylər, derusieylər, gərmanlar. Göstərilən bütün qəbilələr əkinçiliklə məşğul olurlar, daylar, mardlar, dropiklər və başqa qəbilələr isə köçəridirlər.

126. Elə ki, hamı oraqla silahlanıb gəlir, onda Kuruş torpağın müəyyən bir sahəsini gün ərzində təmizləməyi onlara əmr edir (fars torpağının məlum sahəsinin təxminən 18 ya 20 stadiyası tikanlı kollarla örtülmüşdür). Bu ağır iş

qurtaranda: Kuruş əmr edir ki, əvvəlcədən yuyunaraq sabah yenə gəlsinlər. Bu dəmdə Kuruş öz atasının bütün keçdi, qoyun və inəklərini bir yerə yığıb kəsərək fars qoşunu üçün qonaqlıq hazırlamağı buyurmuşdu. Bundan başqa, o, çoxlu çaxır və çörək tədarükü görmüşdü. O biri gün farslar gələndə Kuruş onlara çəmənlərdə əyləşib qonaq olmağı təklif edir. Qonaqlıqdan sonra Kuruş farslardan soruşur: hansı gün onlara daha xoş gəlib-dünənki, yoxsa bugünkü? "Bu günlər arasında, əlbəttə, böyük fərq vardır,-deyib cavab verirlər,-axı dünənki gün bizə ancaq izzət vermişdi, bu gün isə hər şey gözəldir". Kuruş bu sözlərdən yazıb, bütün niyyətini farslara açıraq deyir: "Fars döyüşçüləri! İş, bax, belədir: əgər siz mənim arxamca getsəniz, onda sizin bu nemətləriniz də olacaq, hələ bundan on qat artığı da. Yox, əgər arxamca getmək istəməsəniz onda dünənki günün ağır zəhməti həmişəlik qabağımıza çıxacaqdır. Ona görə də arxamca gəlib azadlıq əldə edin. Mənə elə gəlir ki, mən allahların iradəsi ilə sizin azadlıq işinizi öz öhdəmə götürmək üçün doğulmuşam. Elə bilirəm ki, siz heç nədə, xüsusən döyüşçülükdə midiyalılardan heç də geri qalmırsınız. Ona görə də siz gərək tezliklə Astiaqdan qopub ayrılırsınız".

127. O gündən farslar özlərinə rəhbər tapırlar və Midiya əsarətindən xilas olmaqlarına sevinirlər. Axı, Midiya hökumətinə çoxdan nifrət edirdilər. Astiaq isə Kuruşun belə bir hazırlıq apardığını eşidib, carçı göndərərək hüzuruna gəlməsini əmr edir. Kuruş da carçıların gedib şah əz eləməsinə buyurur ki, o, şahın hüzuruna şah lazımı olan vaxtdan tez gələcəkdir. Astiaq bunu eşidib bütün Midiya xalqını silaha sarılmağa çağırır və Arpaqı sərkərdə təyin edir (axı, allah hökmdarın əqlinə rəxnə salmışdı, o da Arpaqa elədiyi pislili unutmamışdı). Midiyalılar yürüşə çıxıb farslarla vuruşmağa başlayanda qoşunun qəsdə əli olmayan bir hissəsi döyüşür, bir hissəsi könüllü olaraq farsların tərəfinə keçir, qoşunun çoxu özlərinin əsgərlik borcuna xəyanət edərək qorxaqcasına qaçmağa üz qoyur.

128. Beləliklə, Midiya ordusu rüsvaycasına pərən-pərən düşür. Astiaq məğlubiyyəti eşidib, qəzəblə qışqırır: "Fərqi yoxdur, Kuruş canını qurtara bilməyəcəkdir!" Bunun ardınca hökmdar əvvəlcə onu Kuruşu bağışlamağa inandırması yuxuyozan mağları payaya keçirməyi, sonra da qocadan tutmuş kiçiyə qədər şəhərdə qalmış (bütün midiyalıların) silaha sarılmasını əmr edir. Astiaq bu ordu ilə özü farslara qarşı döyüşə çıxır, amma vuruşmada məğlubiyyətə uğrayır. Bu döyüşdə hökmdar əsir alınır. Midiya ordusu isə məhv edilir.

129. Onda Arpaq əsir alınmış Astiaqa yanaşır, bədbəxtliyindən kam alaraq onu ələ salmağa başlayır. Əsirə tikanlı sözlərlə müraciət edərək, yeri gəlmişkən, ondan soruşur: "Vaxtı ilə ziyafət verib, Arpaqı da dəvət edərək onu öz oğlunun ətinə qonaq elədiyiniz ziyafətlə müqayisədə hökmdarlığı itirmək Astiaq üçün nə deməkdir?" O vaxtkı cinayəti ucundan Astiaq indi hökmdardan dönüb qul olmuşdu. Astiaq isə Arpaqa baxıb öz növbəsində deyir: yoxsa, Arpaq Kuruşun işini özünə çıxır? Arpaq da etiraz edib deyir ki, bu barədə Kuruşa özü məktub yazaraq, onu üsyana təhrik etmişdir, ona görə də ədalətlə baxılsa, bu iş onun xidmətidir. Onda Astiaq Arpaqın dünyada ən axmaq və yaramaz adam olduğunu sübut üçün dəlillər gətirməyə başlayır. Arpaq ona görə ən axmaq adamdır ki, (özünün inandırdığı kimi, doğrudan da çevrilmiş onun əli ilə edilmişsə), özü hökmdar ola biləcəyi halda hökmdar tacını öz gəsinin başına qoymuşdur. Arpaq ona görə ən yaramaz adamdır ki, o, "özünün qonaqlıq əhvalatına" görə midiyalıları qul etmişdir. Əgər Astiaqın yerinə başqa bir adama hökmən hökmdarlığı ələ keçirmək lazım gəlmişdisə, onda bu şəraitə heç olmasa farsı deyil, midiyalıları çatdırmaq daha ədalətli olardı. Heç bir günahı olmayan midiyalılar hakim olduqları halda, bundan belə qul, əvvəlki qullar-farslar isə hakim oldular.

130. Beləliklə, Astiaq 35 illik hökmdarlıqdan sonra hakimiyyətdən məhrum olur. Onun sərtliyi ucundan midiyalılar farslara tabeçilik etməli olurlar. Qalısın o tayı boyunca midiyalıların Asiya üzərində hakimiyyəti, iskitlərin hakimiyyətini istina etməklə, 128 il sürmüşdür. Sonralar midiyalılar farslara təslim olmalarından peşman olur və Dara əleyhinə üsyan eləyirlər. Lakin vuruşmada məğlubiyyətə uğrayıb, yenidən tabe olmağa məcbur qalırlar. Astiaq zamanında midiyalılarından qopub ayrılan farslar isə həmin vaxtdan etibarən Kuruşun başçılığı ilə Asiyaya hakim kəsilirlər. Bundan sonra Kuruş Astiaqa heç bir pislilik etməyib, ölənə qədər onu öz yanında saxlayır. Kuruşun anadan olması, uşaqlığı və taxta çıxması tarixi belədir. Sonra Kuruş, artıq dediyim kimi, onun üstünə yürüşə getmiş Krezə də qalib gəlir. Krezə çaldığı qələbədə sonra Kuruş Asiyanın hakimi olur.

131. Farsların adətində gələndə bu barədə mən bunu deyə bilərəm. Farslarda (allahlara) heykəllər, məbədlər və səcdəgahlar ucaltmaq adət deyil. Bu cür iş görənləri onlar axmaq sayırlar, çünki mənim fikrimcə, ellinlər allahları insan şəklində təsəvvür etdikləri halda, farslar onları insanlaşdırmırlar. Belə ki, onlar dağ zirvəsində Zevsə qurban kəsib bütün göyü Zevs adlandırırlar. Onlar, eyni zamanda, günəşə, aya, oda, suya və küləklərə qurban verirlər. Əvvəllər ancaq bu allahlara qurban vermişlərsə, sonra Uraniya Afroditasına səcdə eləməyi assurlardan və ərəblərdən öyrənmişlər (assurlar Afroditaya Militta, ərəblər-Alilat, farslar isə-Mitra deyirlər).

132. Farslar bu allahlara qurban gətirəndə bax belə edirlər. Farslar ibadətəgahlar tikməzlər və tonqal qalamırlar. Onların qurban mərasimində nə şərab içmək adəti var, nə tütək çalmaq. Nə əklilləri olur, nə də qurbanlıq arpaları. Əgər bir nəfər göstərilən allahlara qurban vermək istəyirsə, qurbanlıq heyvanı "pak" bir yerə gətirib, hər şeydən əvvəl özünün tacını mərsin budaqları ilə bəzəyib allahın adını tutur. Qurban gətirən adamın tək özünə səadət arzulamasına icazə verilmir, o bütün farslar və hökmdar üçün dua edir, çünki onun özü də farslara mənsubdur. Bunun ardınca qurbanlıq heyvanı kəsib əti bişirir, sonra da yerə təzə ot, (daha çox üçyarpaqlı yonca) döşəyir və əti onun üstünə qoyur. Bu vaxt mağ gəlib onların ovsunlama mənasında işlətdikləri dini mahını oxuyur. Axı, onlarda mağsız qurban kəsmək adət deyil. Qurban gətirən adam bir müddətdən sonra əti götürüb evə aparır və ondan istədiyi məqsəd üçün istifadə edir.

133. Farslarda hər kəsin anadan olduğu gün ən böyük bayram sayılır. Onlar başqa günlərə nisbətən həmin gün daha bol süfrə açırırlar. Varlı adamlar süfrəyə sobada qızardılmış bütöv buğa, at, dəvə, hətta qulan cəmədəyi düzürlər, kasıb adamlar isə süfrəyə ancaq kiçik buynuzlu heyvan başı qoyurlar. Onların nahar təamları çox deyil, amma dalbadal gen-bol çərəz verirlər. Buna görə də farslar inanırlar ki, ellinlər süfrədən ac qalxırlar, çünki onlar nahardan sonra bir dənə də dəyərli yemək vermirlər. Əgər ellinlərdə süfrəyə çərəz verilsəydi, onda onlar elə hey yeyərdilər... Farslar şərabın böyük həvəskarlarıdır. Başqa adamların yanında sifraqla eləmək və işəmək farslarda adət deyil. Farslar bu adətlərə ciddi riayət

edirlər. Onlar ən mühüm işləri, adətən, şərab içən zaman müzakirə edirlər. Belə bir yığıncacqda qəbul olunmuş qərarı ertəsi gün yığışdıqları evin sahibi (təsdiq üçün) qonaqlara ayıq vəziyyətdə yenidən təklif edir. Əgər onlar ayıq vəziyyətdə də bu qərarı bəyənilərsə, onda onu həyata keçirirlər və əksinə, onlar ayıq halda çıxarılmış qərarı bir də xumar vəziyyətdə müzakirə edirlər.

134. Küçədə iki farsa rast gələndə onların eyni ictimai mövqedə olub olmadıqlarını salamlaşmalarından başa düşmək olar. Onların ictimai mövqeyi eynidirsə, salamlamaq əvəzinə dodaq-dodağa öpüşlər. Biri o birindən azacıq aşağı mövqedədirsə, onda bir-birinin yanağından öpərlər. Əgər biri o birindən xeyli aşağı mövqedədirsə, onda aşağı mövqə tutan yüksək mövqelinin qarşısında diz çöküb, baş əyər. Farslarda, (şübhəsiz ki, özlərindən sonra) ən yaxın qonşu xalqlar, ondan sonra qismən uzaq qonşular daha çox şərəfli sayılırlar. Sonra da daha uzaq qonşu xalqlar uzaqlığından asılı olaraq hörmətlə qarşılanırlar. Farslarda, onlardan çox uzaq olan xalqlara az hörmət edilir. Özlərinin fikrincə, onlar dünyanın bütün adamlarından hər cəhətdən xeyli üstündürlər. Onlar qalan adamları farslara yaxın-uzaqlığına görə şərəfli hesab edirlər: farslar başqalarına nisbətən daha uzaqda yaşayanları yaramaz adamlar sayırlar. Midiyalıların hakimiyyəti zamanı da bir xalq o birinin üstündə hakim idi, midiyalılar isə bütün xalqların, eləcə də, özlərinin ən yaxın qonşularının üstündə hakim idilər; bu axırıncılar da öz qonşularının hakimi sayılırdılar və s. Farslar da xalqları (indi) belə qiymətləndirirlər. Axı, bu xalq öz təsirini əvvəlcə bilavasitə, sonra başqa xalqların vasitəsi ilə yaymışdır.

135. Farslar əcnəbi adətlərini götürməyə hamıdan daha çox meyillidirlər. Axı, onlar hətta midiyalıların geyimini geyərək, onu öz paltarlarından daha yaxşı hesab edirlər, müharibədə isə Misir əsləhələri geyinirlər. Farslar hər cür nəşə və ləzzət gördükcə ona suylurlar. Belə ki, onlar oğlanlarla aşiqənə əlaqəni ellinlərdən götürmüşlər. Hər farsın çoxlu qanuni arvadı var, hələ bundan başqa çoxlu kənizlər də saxlayırlar.

136. Farslarda əsas şərəf igidlikdir. Hərbi rəşadətdən sonra mümkün qədər çox oğlu olmaq şərəf sayılır. Kimin çox oğlu olursa, şah ona hər il hədiyyələr göndərir. Axı, onlar say çoxluğuna mühüm əhəmiyyət verirlər. Beş yaşlı uşaqlardan başlamış 20 yaşa qədər onlara üçə şey öyrədirlər: at sürmək, kamandan ox atmaq və doğruçuluq. Beş yaşına çatana qədər uşağı atasına göstərmirlər - uşaq qadınlar arasında olur. Ona görə belə edirlər ki, uşaq kiçik yaşlarında ölsə, ata kədərlənməsin.

137. Mən bu adəti bəyəniyəm və həmçinin bunu da tərifləyirəm ki, onlarda hətta hökmdarın özü belə adamı müəyyən bir günahına görə edam etmək hüququna malik deyil, ümumən, farslarda heç kəs öz nökrünü tək-tək cinayətinə görə öldürə bilməz. Əgər ağa dərinədən düşünüb, nökrin göstərdiyi xidmətə nisbətən daha ağır cinayət törətdiyini müəyyən edərsə, onda öz qəzəbini onun üstünə tökə bilər. Farsların iqrarına görə onlarda doğma ata və ya ananı öldürmək hadisəsi olmamışdır. Onların dediyinə görə, hər belə hadisəyə diqqətlə baxılanda bu işin qanunsuz doğulmuş, yaxud atılmış uşaqların əlindən çıxdığı müəyyən olmuşdur. Onlar deyirlər ki, atanı yalnız bir oğul öldürə bilər.

138. Farslar onlara qadağan olunmuş şeyləri heç dillərinə belə gətirmirlər. Onlarda yalan danışmaqdan və borc almaqdan da rüsvayçı şey yoxdur. Onların fikrincə borc almaq bir çox səbəbə görə, xüsusən də ona görə rüsvayçılıqdır ki, borclu istər-istəməz yalan danışmalıdır. Şəhərlilərdən kim cüzam xəstəliyi və ya ağ dəmrov tutubsa o, şəhərə çıxır və başqa farslarla əlaqəyə girmir. Farslar bu xəstəliyi insanın Günəşə münasibətdə bu və ya başqa günahı ilə bağlayırlar. Bu xəstəliyə tutulmuş hər hansı əcnəbini onlar öz ölkələrindən qovurlar. Bu səbəbdən çoxları ağ göyərçinləri qırırlar. Farslar axar suya (çaya) işəmir və tüpürürlər, nə özləri əllərini çayda yuyurlar, nə də özgələrinə icazə verirlər. Farslar, ümumən, çaylara dərin sitayiş edirlər.

139. Farslarda özlərinin hiss etmədikləri, amma bizim üçün, şübhəsiz ki, aydın olan bax belə bir özünəməxsus xüsusiyyətlə qarşılaşırıq: Mənasına görə fiziki qüvvəyə və əzəmətə uyğun gələn xüsusi adların hamısı eyni hərflə qurtarır ki, dorilər buna san, ionlar isə siqma deyirlər. Nəinki bəzi adlar, bəlkə istinasız olaraq bütün adlar bu hərflə qurtarır ki, yaxından gözdən keçiriləndə bunu üzə çıxartmaq olar.

140. Mən farslar haqqındakı bu məlumatı, şəksiz, doğru məlumat kimi xəbər verə bilərəm. Əksinə, farslar dəfn mərasimləri və adətləri barədə məlumatı bir sikkə kimi danışirlar. Ancaq üstüörtülü deyilir ki, farsın cəsədini yırtıcı quşlar və itlər didib-parçalayandan sonra dəfn edirlər. Bununla belə, mən bilirəm ki, bu adəti, həqiqətən, mağlar yerinə yetirirlər. Axı, onlar bunu aşkar edirlər. Hər halda, farslar ölünün cənəzəsini muma tutub torpağa basdırırlar. Mağlar (tək özlərinin adətlərinə görə) başqa adamlardan, xüsusən, Misir kahinlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Misir kahinləri özlərinin mərasim paklığını onda görürlər ki, onlar qurban heyvanlarından başqa bir dənə də canlı varlıq öldürürlər. Mağlar isə insandan və itdən başqa bütün heyvanları şəxsən özləri öldürürlər. Onlar hətta qarışqaları, ilanları, (zərərli) sürünənləri və uçan heyvanları öldürməyi böyük xidmət sayırlar. Bununla belə, qoy bu adət əzəldən necə varsa, eləcə də qalsın, mən də özümün əvvəlki hekayətimə qayıdım.

141. Farslar Midiyanı istila edən kimi ionlar və eolilər Sardaya, Kuruşun hüzuruna elçilər göndərdilər. Onlar elçilərə tapşırıdılar ki, Krezlə bağlanmış əvvəlki şərtlər əsasında Kuruşa tabe olmaq istədiklərini bildirsinlər. Kuruş onların təklifinə qulaq asıb belə bir təmsil danışır: "Bir fleytaçalan dənizdə balıq görüb, onun quruya çıxacağı ümidi ilə fleyta çalmağa başlayır. Amma ümidində yanlışlığını görüb tor atır və çoxlu balıq tutub sahilə çıxarır. Balıqların torda çabaladıqlarını görüb deyir: "Daha dayandırın rəqsinizi! Axı, siz heç mənim fleytamın səsində çıxıb sahilə rəqs etmək istəmirsiniz!" Bu təmsili ionlara və eolilərə, əlbəttə, ona görə danışdı ki, onlar Krezdən ayrılmaq barədə Kuruşun təklifini əvvəllər rədd etmişdilər, amma indi hər şey bitəndən sonra Kuruşa tabe olmağa hazır olduqlarını bildirirdilər. Qəzəblənmiş Kuruşun cavabı belə imiş. Bu xəbər İoniya şəhərlərinə çatanda ionlar hər şəhərə hasar çəkmişlər və miletliyərdən başqa hamı Panioniyə toplaşmışdı (axı, Kuruş təkə miletliylə Midiya hökmdarı dövründəki şərtlər əsasında ittifaq bağlamışdı). Qalan ionlar Spartadan kömək xahiş etmək üçün elçilər göndərmək haqqında yekdilliklə qərara gəlmişdilər.

142. Panioniyanın da sakinləri olan həmin bu ionlar, mənim bildiyimə görə, gözəl göylər altında və iqliminə görə dünyanın ən bəxətli ölkəsində özlərinə şəhərlər salmışlar. Nə materikin daxilindəki sahələr, nə də sahil torpaqları (şərq və qərb tərəfdə) İoniya ilə müqayisəyə gələ bilməz. Materikin daxilindəki sahələr soyuqdan və rütubətdən, sahilboyu yerlər isə istidən və quraqlıqdan əzab çəkirlər. İonlar bir dildə deyil, dörd müxtəlif ləhcədə danışırlar. Daha çox cənub istiqamətində yerləşən Milletdir, sonra Miunt və Priena gəlir. Bu şəhərlər Kariyadadırlar, onların əhalisi bir dildə danışıq. O biri şəhərlər, əksinə, Lidiyada yerləşir: bunlar Efos, Kolofon, Lebed, Teos, Klazomena, Fokeyadan ibarətdir. (Bu şəhərlərdə) də ümumi ləhcədə, amma yuxarıda adları çəkilən şəhərlərin ləhcəsindən fərqli bir ləhcədə danışırlar. Bunlardan başqa, daha üç İoniya şəhəri vardır: onlardan ikisi-Samos və Xios ada şəhəridir, biri isə - Erifra - materikdədir. Xioslular və erifralılar bir ləhcədə, samoslular isə özlərinin xüsusi ləhcəsində danışırlar. Dörd ion ləhcəsi bunlardır.

143. Beləliklə, miletlilərin bu İoniya şəhərlərindən heç bir qorxusu yox idi, çünki onlar Kuruşla ittifaq bağlamışdılar. Lakin adalarda yaşayanları da (birbaşa) təhlükə təhdid etmədi: axı, farslar hələ finikiyalıları təslim etməmişdilər, özləri isə dənizçi deyildilər. Bu (Asiya) ionları qalan ionlardan ayrılmışdılar, çünki ion tayfaları, ümumən, o vaxt hələ zəif olan ellin xalqı içərisində ən zəif, əhəmiyyətsiz tayfalar idi. Afinadan başqa, ümumən, bir dənə də mühüm İoniya şəhəri mövcud deyildi. Ona görə də digər ionlar kimi, afinalılar da "ionlar" adlanmaq istəməyib bu addan çəkinirdilər. Belə düşünürəm ki, hətta indi də bu addan utanırlar. Amma o biri on iki (Asiya) şəhəri isə, əksinə, öz adları ilə fəxr edirlər. Onlar ümumi ibadətqah tikib, onu Panioni adlandırmışlar və başqa ionları oraya buraxmamağa qərar vermişlər. (Smirnalılardan başqa bu bərdə, əlbəttə, heç kəs xahiş etməyib də).

144. İndiki beş şəhərli (əvvəllər altı şəhərli adlanırdı) bölgədəki dorilər də eyni cür hərəkət edərək, nəinki qonşu doriləri, hətta öz vətəndaşları içərisində məbədə ehtiramsızlıq edənləri də Triopi ibadətqahında (dini mərasimlərdə) iştirak etməyə qoymurdular. Onlar Triopi Apollonu şərəfinə yarışlarda lap qədimdən misdən qayırılmış üçayaq mükafatı verirdilər. Lakin qaliblər bu üçayaqları aparmayaraq ibadətqah allahına nəzir verməli idilər. Necə olursa, bir dəfə qələbə qazanan Aqasikl adında bir halikarnaslı bu adətə məhəl qoymayaraq üçayağı evinə aparıb divara çalınmış mıxdan asmışdır. Onda beş şəhər: Lind, İalis, Kamir, Kos və Klid, altıncı şəhəri- halikarnası cəzalandıraraq (dini mərasimlərdə) iştirak etməkdən uzaqlaşdırmışdır. Onlar bu şəhəri belə cəzalandırmışlar.

145. Beləliklə, ionlar on iki şəhərin əsasını qoyub, mənim düşündüyümə görə, göstərdiyim səbəb üzündən də heç kəsi öz ittifaqlarına daxil etmək istəməmişlər. Axeylər tərəfindən qovulmamışdan əvvəl, hələ Peloponnesdə yaşayanda ionların da axeylər kimi on iki şəhəri vardı. Axeylər isə indi də (Peloponnesdəki) bu on iki şəhər sahəsini əllərində saxlayırlar. Bunlardan birincisi Sikion yaxınlığında yerləşən Pellena, bunun ardınca (İtaliyadakı bir çayın da adını daşıyan və azalmaq bilməyən Krafis çayının axarında yerləşən) Egira və Egi, sonra (axeylərlə uğursuz vuruşma nəticəsində ionların qaçıb getdikləri) Bura və Helika, daha sonra (böyük Pir çayının axarındakı) Egi, Ripa, Patra, Fara və Olen, nəhayət, bütün bu şəhərlər arasında yeganə olaraq ölkənin içərilərində yerləşən Dima və Tritey. Bu on iki şəhər sahəsi axeylərə məxsusdur, amma əvvəllər ionların şəhərləri olmuşlar.

146. Elə bu səbəbə görə ionlar on iki şəhər saldılar. Bu asiyalı ionların qalan ionlardan hətta daha təmizqanlı və alicənab olduqlarını söyləmək çox ağılsızlıq olardı. Onların mühüm hissəsini Yevbeyadan köçüb gələn, amma hətta ad cəhətdən də ionlarla heç bir əlaqəsi olmayan abantlar təşkil edir. Bundan başqa, ionlar Orxomen miniləri ilə, kadmeylərlə, drioplarla, öz xalqından qopub ayrılmış fokeyalılarla, moloslarla, pelasq arkadiyalıları ilə, spidavrlı dorilərlə və daha başqa tayfalarla qarışmışlar. Özlərini ən alicənab sayan və bir başqa Afina pritaneyindən çıxıb gələn ionlar vətənə özləri ilə arvad gətirmədilər, bəlkə, valideynlərini öldürdükləri kari qadınlara evləndilər. (Valideynlərinin) qırılması üzündən də bu kari qadınları bir adət qoyub and içdilər və bu adəti öz qızlarına ötürdülər ki, onlar da öz ərli ilə heç vaxt bir yerdə xörək yeməsinlər və ərlerini öz adı ilə çağırmasınlar, çünki bu kişilər onların atalarını, ərlerini, uşaqlarını öldürüb, sonra özlərinə evlənməmişlər. Bütün bunlar Miletdə baş vermişdir.

147. Bu İoniya şəhərlərinin bəziləri Hippolox oğlu Qlavkın törəmələri olan likiyalıları, başqaları Melanf oğlu Kodrun nəslindən olan piloslu kavkonları, nəhayət, bəziləri də həm bu, həm də o biri nəsiləndən özlərinə hökmdar seçmişlər. Əlbəttə, bu axırıncılar qalan ionlara nisbətən özlərinin adını daha çox saxlamışlar və məhz bunları təmizqanlı ionlar adlandırmaq olar. Hər halda, onların hamısı ionlardırlar, belə ki, mənşələri Afinadandır, özləri də Apatur⁴⁷ bayramı keçirirlər. Bu bayramı efeslilərdən və kolofonlulardan başqa bütün ionlar keçirirlər. Bu axırıncılar yeganə ion şəhərləridirlər ki, orada hansı bir qətl hadisəsinə görəsə Apatur bayramı keçirilmir.

148. Panioni - ion ittifaqının Mikalədəki Helikoni Poseydonuna nəzir etdiyi müqəddəs ibadətqahdır (dağ silsiləsinin şimal tərəfində yerləşir). Mikale isə (Kiçik Asiya) materikin qərbində, Samosun qarşısında bir burundur. İoniya şəhərlərinin camaatı Panioni adlandırdıqları bayrama yığışlar. Bu qayda yalnız ion bayramlarına məxsus deyil. Bir də ki, bütün ellin bayramları farsların adında olan kimi bu hərflə qurtarır.

149. Bu saydıqlarım ionların şəhərləridir. Eolilərin şəhərləri isə bax, bunlardır. Kima (buna, eyni zamanda, Frikonida deyilir), Larisa, Neon Tixos, Temnos, Killa, Noti, Egiroessa (Pitana), Egei, Mirina, Hriniya. Bu on bir şəhər qədim eoli şəhərləridir. Onlardan birini-Smirnanı ionlar eolilərin əlindən almışlar. Axı, ilk vaxtlar (Asiya) materikində (ionlardakı kimi) on iki eoli şəhəri var idi. Bu eolilər İoniya ərazisindən məhsuldar, lakin eyni dərəcədə əlverişli iqlimə malik olmayan bölgələrdə yerləşmişlər.

150. Smirnaya gəldikdə, eolilər onu bax belə itirməli olmuşlar. Smirna əhalisi Kolofondakı üsyan zamanı məğlub olub ölkədən qovulmuş qaçqınlara sığınacaq vermişdi. Sonralar, şəhər əhalisi Dionisin şərəfinə şəhər hasarının bayırında bayram keçirəndə bu Kolofon qaçqınları fürsətdən istifadə edərək darvazaları bağlayıb şəhəri ələ keçirmişlər. Şəhərə köməyə gəlmiş qalan eolilər (Kolofon qaçqınları ilə) belə müqavilə bağlamalı olmuşlar ki, eolilər özlərinin ev əşyalarını ionlardan alandan sonra şəhəri buraxıb getsinlər. Sonra on bir İoniya şəhəri smirnalıları öz aralarında bölüşdürüb onlara vətəndaşlıq hüquqları vermişlər.

151. İdada məskunlaşan və xüsusi qrup təşkil edən əhalidən başqa (Asiya) materikindəki eoli şəhərləri bu saydıqlarımdan ibarət olmuşdur. Adanın şəhərlərindən beşi Lesbosda yerləşir (Lesbosdakı altıncı şəhəri-Arisbanı məfimnalılar istila etmişlər. Halbuki, həmin şəhərlərin əhalisi qan qohumu olmuşlar). Şəhərlərdən biri Tenedosda, biri də "yüz adalı" deyilən yerdədir. Beləliklə, lesboslular və tenedoslular üçün (eləcə də adalardakı ionlar üçün) hələlik (farslardan) ehtiyat etməyə dəyməzdi. Qalan eoli şəhərləri birləşərək hər cəhətdən ionların arxasınca getmək qərarına gəlmişlər.

152. İon və eoli elçiləri (onlar çox tələsirdilər) Spartaya gələndə Piferin adlı Fokeya elçisini özlərinə nümayəndə seçmişlər. Piferin öyninə al qırmızı paltar geyinib ki, spartalılar onun gəldiyini eşitsələr, mümkün qədər daha çox toplaşsınlar. Sonra o, (lakedemonluların yığılmağında) uzun bir nitqlə çıxış edib kömək istəmişdir. Lakedemonlular isə ona heç qulaq asmayıb, ionlara kömək göstərməkdən imtina etmək qərarına gəlmişlər. Elçilər öz evlərinə qayıtmışlar. Lakedemonlular isə ionlara rədd cavabı vermələrinə baxmayaraq, hər halda 50 avarlı bir gəmini, mən bilən, Kuruşun ionlarla müharibəsini müşahidə etmək üçün göndərmişlər. Lakedemon gəmisi Fokeyaya çatanda spartalılar Lakrin adlı ən hörmətli adamı Sardaya göndərüb, lakedemonlular adından bunu Kuruşa bildirməyi tapşırırlar ki, onlar bir dənə də Ellin şəhərinin Kuruş tərəfindən qarət olunmasına imkan verməyəcəklər.

153. Carçının bu sözlərindən sonra, deyilənə görə, Kuruş öz məyyəyətindəki ellinlərdən soruşmuşdur ki, bu lakedemonlular kimlərdir və onlar nə qədər çoxdurlar ki, belə sözlər deməyə cəsarət edirlər? Kuruş onlardan cavab alıb Sparta carçısına deyir: "Şəhərlərinin ortasında camaatın yığılması üçün müəyyən yer olan və orada bir-birini aldadıb, yalan andlar içən adamlardan qorxmuram. Əgər sağ qalaramsa, onlar ionların deyil, şəxsən öz işlərini müzakirə etməli olurlar". Kuruş bu həqarətli sözləri ona görə bütün ellinlərin üzünə çırpmışdı ki, onlar hər şeyi bazarlarda alır və satırlar (axı, farslarda bazar alveri, hətta bazar yoxdur). Bundan sonra Kuruş Sardanın idarəsini Təbəl adlı farsa, Krezin və başqa lidiyalıların qızılı saxlamağı da lidiyalı Paktiyə tapşırırmışdır. Özü isə hələlik ionlara heç bir əhəmiyyət verməyərək Krezlə birlikdə Akbatanaya qayıtmışdır. Axı, Babil, Baktriya xalqı, sakalar və misirlilər Kuruşa əngəl törədirdilər. Kuruş məhz özü bu xalqlara qarşı yürüşə getmək, ionlara qarşı da başqa bir sərkərdə göndərmək fikrində idi.

154. Kuruş Sardadan gedəndən sonra Pakti Təbələ və Kuruşa qarşı üsyan qaldırıb, Sardadakı bütün qızılı götürərək dənizə tərəf hərəkət etmişdir. O, öz ətrafına muzdlu əsgərlər toplamağa və dəniz sahili boyu (şəhərləri) yürüşə qoşulmağa inandırıb. Sonra Pakti Sardaya hərəkət edib, qalaya sığınmış Təbəli mühasirəyə salıbdır.

155. Bu xəbəri yolda eşidən Kuruş Krezə bax, belə deyib: "Krez! Bütün bunlar nə ilə qurtaracaqdır? Görünür lidiyalılar özlərinə və özlərinə başağrısı verməkdən əl çəkməyəcəklər. Düşünürəm ki, onları qul kimi satmaq daha yaxşı olmazmı? Atanı öldürüb, onun ömrünü uşaqlarına bağışlayan bir nəfər kimi, deyərsən, mən də ağılsız iş görmüşəm. Bax, indi mən də, lidiyalılar üçün atadan da artıq olan səni əsir apardığım halda, paytaxtı lidiyalıların özlərinin ixtiyarına qoyub gedirəm, hələ bir mənə qarşı üsyan qaldırdıqlarına görə təəcüb də edirəm!". Kuruş ürəyindəkiləri belə izhar edir. Krez də fars hökmdarının Sardanı dağıdacağından qorxuya düşərək ona belə cavab verir: "Şah! Sən tam haqlısan, amma hər halda, hər hansı səbəbdən hirsənərək nə keçmiş, nə də indiki hadisələrə görə heç bir günahı olmayan qədim şəhəri dağıtmaq da lazım deyil. Axı, keçmişin günahı mənim boynuma düşür, buna görə mən öz başımla cavab verərəm. İndiki üsyanın müqəssiri isə Paktidir ki, sən özün Sardanı onun ixtiyarına vermişsən, özün də indi onu cəzalandır! Lidiyalılara isə mərhəmət göstər. Onların bir də qiyam qaldırmamaları, sənin də onlardan ehtiyat etməməyin üçün belə elə: carçı göndərüb onların döyüş silahı gəzdirmələrini yasaq elə və əmr ver ki, plaşın altından xiton, ayaqlarına da hündür çəkmə geyinsinlər. Bundan sonra da buyur ki, onlar uşaqlarına kifara və lira çalmağı öyrətsinlər və xırda alverlə məşğul olsunlar. Şah, onda sən görərsən ki, onlar lap tezliklə ərləkdən düşüb necə arvada dönürlər! Beləliklə də, sən heç vaxt üsyandan qorxuya düşməli olmayacaqsan".

156. Krez ona görə Kuruşa belə məsləhət vermişdi ki, o, lidiyalılar üçün bu cür qisməti qul kimi satılmaqdan üstün tutmuşdur. Krez inanırdı ki, qəti səbəb olmadan Kuruşu öz qərarından döndərmək olmaz. O, bundan da ehtiyat edirdi ki, lidiyalılar bu dəfə sərt təhlükədən qurtara bilsələr də, farslara qarşı yenidən üsyan qaldırsalar, onda məhvə məhkum edilərlər. Bununla belə, Kuruş Krezin sözlərindən çox sevindi qəzəbini cilovladı və onun məsləhətincə hərəkət edəcəyini söylədi. Bundan sonra şah midiyalı Mazaresi hüzuruna çağırmağı buyurur və Krezin məsləhətini lidiyalılara çatdırmağı ona əmr edir. Bundan başqa, Kuruş buyurur ki, lidiyalılarla birlikdə Sardanın üstünə gedənlərin hamısı qul edilsin, Paktinin özü də hökmən diri tutulub gətirilsin.

157. Kuruş bu əmrləri yol üstündəcə verib, sonra fars sərhədlərinə doğru hərəkət eləyir. Pakti də əleyhinə göndərilmiş fars qoşununun yaxınlaşdığını eşidib qorxudan Kimaya qaçır. Bu arada midiyalı Mazares fars qoşununun başında olmaqla Sardaya gedir, amma Pakti tərəfdarlarını artıq orada tapmır. O, hər şeydən əvvəl lidiyalıları Kuruşun əmrlərinə tabe olmağa məcbur edir, bunun da nəticəsində lidiyalılar özlərinin bütün həyat tərzini dəyişməli olurlar. Bundan sonra Mazares Paktini təslim etmək tələbi ilə Kima şəhərinə carçı göndərir. Kima camaatı Branxida (ibadətində) məsləhət üçün allaha müraciət etmək qərarına gəlirlər. Orada qədimdən qeybdən buyruq gətirən rəmmal vardı, bütün ionlar və eolilər, adətən, ona sorğular veriridilər. Bu yer də Milet bölgəsindəki Panorma limanından yuxarıda yerləşir.

158. Beləliklə, kimalılar allaha sorğu vermək üçün Branxidaya elçilər göndərirlər ki, allahı mərhəmətə gətirmək üçün Pakti ilə necə rəftar edəcəkləri haqqında buyruq eşitsinlər. Elçilər allaha sorğu verib cavab alırlar: Paktini farslara təslim etmək! Kimalılar allahın bu bəyanını eşidib, Paktini təslim etməyi qərara alırlar. Lakin, xalq bunu yerinə yetirməyə hazırlaşanda hörmətli vətəndaşlardan olan Heraklid oğlu Aristodik onları bu işdən dayandıra bildi. O, elçilərin yalan danışdığını güman edərək, bəyanın doğruluğundan şübhələndi. Nəhayət, kimalılar Pakti haqqında allaha sorğu vermək üçün başqa elçilər göndərdilər (Aristodik də onların arasında idi).

159. Təzə elçilər Branxidaya gələndə Aristodik hamının adından allaha belə sualla müraciət edir: Ey tanrı! Lidiyalı Pakti farsların amansız ölüm hökmündən qurtarmaq üçün kömək xahiş etməkdən ötəri bizim üstümüzə gəlmişdir. Biz isə farsların qüdrətindən qorxsaq da, onunla necə rəftar etmək haqqında, səndən aydın cavab eşitməyincə müdafiə olunmasını xahiş edən bu adamı təslim etməyə cəsərət göstərməyəcəyik". Aristodik belə sorğu verir, allah da Paktini farslara təslim etməyi buyuraraq, eyni cavabı ona bəyan edir. Onda Aristodik öz işlərini əvvəlcədən ölçüb-biçərək belə hərəkət edir: o, ibadətqahın ətrafına dolanaraq, məbəddə özlərinə sığınacaq tapan göyərçinlərin və başqa quşların yuvasını uçurmağa başlayır. Bu vaxt, deyilənə görə ibadətqahdan Aristodiki çağırən belə bir səs eşidilir: "Ey ölümlü adamların ən bədbəxti! Sən belə işə niyə can atırsan? Qurtuluş axtaranları mənim məbədimdən niyə qovursan?" Aristodik isə karıxmadan allaha etiraz edərək belə cavab verir: "Allahımız! Özün qurtuluş üçün sənə sığınanlara kömək edirsən, amma kimalılara əmr verirsən ki, onlar qurtuluş üçün yalvaranı təslim etsinlər". Allah isə belə sözlərlə ona yenə etiraz edir: "Bəli, mən belə buyururam ki, siz özünüzdün mürtədiyinizə görə tezliklə qırılısınız və bundan sonra qurtuluş diləyeni təslim etmək barədə mənə bir də sorğu verməyə gəlməyəsiz".

160. Belə bir cavabdan sonra kimalılar Paktini təslim etsələr məhv olmaq, öz yanında saxlasalar, mühasirəyə məruz qalmaq qorxusu keçirərək, onu təslim etmək istəmirlər. Buna görə də Paktini Mitilenaya göndərirlər. Mitilenalılar da Mazaresə carçı göndərərək bildirirlər ki, o, Paktini təslim etmək əmrini göndərsə, onda onlar ancaq müəyyən maddə almaqla onu verməyə hazır olacaqlar. Mən maddəni miqdarını dəqiq bilmirəm, çünki bu sövdə baş tutmamışdır, belə ki, kimalılar mitilenalılardan xəbər tutaraq, Lesbosa gəmi göndərərək Paktini oradan Xiosa aparmışlar. Orada xioslular Paktini Afina Poliuxosun ibadətqahından zorla çıxarıb farslara təslim etmişlər. Xioslular onu Atarneylə dəyişdiklərinə görə təslim etmişlər (bu Atarneylə Misiyada Lesbosla qarşı-qarşıya yerləşir). Farslar Paktini ələ keçirib zindanda saxlayıblar ki, sonra Kuruşun hüzuruna aparsınlar. Lakin bundan xeyli sonra heç bir cəza nəfər də xioslu Atarneylə məsulundan allaha nə arpa nəzirini göndərmiş, nə də nəzir kökəsi bəşirmişdir. Ümumən, bu torpağın yetirdiyi məhsuldan nəzir üçün daha istifadə olunmur.

161. Xioslular Paktini beləcə təslim edirlər. Mazares də bundan sonra Təbəlin mühasirəyə alınmasında iştirak edən bütün şəhərlərə qarşı yürüşə çıxır. Əvvəlcə prienalıları tabe edib, sonra bütün Meandr vadisini keçərək oranı, eləcə də Maqnesiya şəhərini bütün qoşunun qarətinə verir. Bundan sonra Mazares xəstələnir və ölür.

162. Mazaresin vəfatından sonra sərkərdə vəzifəsində onun varisi yenə də midiyalı Arpaq olur. Bu həmin Arpaqdır ki, Midiya hökmdarı Astiaq ona mürtədcəsinə ziyafət düzəltmişdi və o da Kuruşun taxta çıxmasını qurmuşdu. Kuruşun sərkərdə təyin etdiyi bu adam İoniyaya gəlir və şəhərləri torpaq bəndlərlə əhatə edərək, işğal etməyə başlayır. O, əhalini şəhər hasarının yanına yığaraq, hasar ətrafına torpaq tökdürür və sonra hücum çəkib şəhəri alır. Onun hücumuna məruz qalan ilk ion şəhəri Fokeya olur.

163. Bu Fokeyanın əhalisi ellinlər arasında ilk dəfə uzaq dəniz səfərlərinə çıxmışdılar. Adriatik dənizini, Tirseniya, İberiya və Tartesi onlar kəşf etmişlər. Onlar "girdə" ticarət "gəmilərində deyil, 50 avarlı gəmilərdə üzmüşlər. Onlar Tartesdə buranın Arqanfonu adlı hökmdarı ilə dostluq əlaqəsinə girmişdilər. Bu hökmdar Tartesdə 80 il hakimiyyət sürmüş, cəmi 120 il yaşamışdır. Bu adam fokeyalılara elə isinişibmiş ki, əvvəlcə, hətta onların İoniyadan köçüb onun ölkəsinin istədikləri yerində yerləşmələrini təklif etmişdir. Sonra da fokeyalılar bu təkliflə razılaşmayanda o, Lidiya hökmdarlığının qüdrətinin gücləndiyini eşidərək, fokeyalılara pul vermişdir ki, onlar öz şəhərlərinin ətrafına hasar çəksinlər. O, pul verməkdə xəsislik göstərməyib, çünki, (Fokeyanın) ətrafındakı hasar heç də azacıq stadiya təşkil etmir, həm də bütün hasar səliqə ilə düzülmüş sal daşlardan hörülmüşdür.

164. Fokeyalılar öz şəhərlərinin ətrafına bu yolla hasar çəkmişlər. Arpaq isə öz qoşununu gətirib, şəhəri mühasirəyə almağa başlayanda fokeyalılara bunu deməyi buyurmuş ki, şəhərlilər (şaha itaət əlaməti olaraq) hasarın bir cəza bürcünü uçurub, bir cəza evi "nəzir" desələr o, təkcə bununla razı qalacaqdır. Qul həyatına nifrət edən fokeyalılar isə bildirişlər ki, məsləhətləşməyə bir cəza gün vaxt istəyirlər, məsləhətləşənə qədər də qoy Arpaq öz ordusunu şəhərdən kənara çəksin. Arpaq isə cavab verib ki, onların niyyətini gözəl başa düşür, bununla belə, fikirləşmək üçün onlara vaxt verir. Lakin Arpaq ordunu çəkən kimi fokeyalılar 50 avarlı gəmilərini suya salıb arvad-uşağı və bütün ev şeylərini, eləcə də allahların əkslərini, mərmər və mis heykəllərdən və şəkillərdən başqa, məbədlərdəki bütün nəzirliyi gəmilərə yükləyirlər. Sonra da qalan başqa əmlakı yükləyir, özləri də göyartəyə qalxıb Xios istiqamətini tutaraq üzüb gedirlər. Farslar Fokeyanı burada qalan əhali ilə birlikdə götürürlər.

165. Xioslular isə Enus adalarını fokeyalılara satmaq istəmirlər, çünki bu adaların ticarət mərkəzinə çevriləcəyindən, öz adalarının isə ticarət mənafeyindən məhrum ola biləcəyindən ehtiyat edirlər. Ona görə də, fokeyalılar Kirnə yola düşürlər. Axı, bu hadisələrdən iyirmi il əvvəl onlar allahın buyruğu ilə Kirnədə Alaliya adında bir şəhər salmışdılar. (Arqanfonu onda artıq vəfat etmişdi). Kirnə yola düşən fokeyalılar əvvəlcə Fokeyaya dönüb, Arpağın şəhərdə qoyduğu fars keşikçilərini qırırlar. Bundan sonra hər kəs yürüşdən qalarsa, ona dəhşətli qarğış bəyan edirlər. Sonra da bir dəmir parçasını dənizə batırıb and içirlər ki, bu dəmir dənizin üzünə qalxmamışdan əvvəl Fokeyaya qayıtmayacaqlar. Kirnə yola düşməyə hazırlıq görülən zaman vətəndaşların yarısından çoxunu doğma şəhərin və çoxdan məskən saldıqları yerin hərəti bürüyür. Beləliklə, onlar içdikləri andı pozaraq Fokeyaya qayıdırlar. Anda sadıq qalanlar isə Enusu tərk edib (Kirnə) gedirlər.

166. Fokeyalılar Kirnə gəlib orada əvvəlki əhali ilə birlikdə beş il yaşayırlar və allahlara ibadətqahlar ucaldırlar. (Sonralar) ətrafı qarət edib, əhalini soyduqlarına görə tirsənillərlə karfagenlilər ittifaq bağlayıb hər biri 60 gəmidə onların üstünə müharibəyə gedirlər. Fokeyalılar da öz adalarını 60 gəmiyə mindirib Sardona adlanan dənizdə düşmənin qabağına çıxırlar. Dəniz döyüşündə fokeyalılar bir növ Kadmey qələbəsi⁴⁸ qazanırlar: 40 gəmiləri məhv olur, qalan 20 gəmi isə burunları əzildiği üçün döyüş bacarığını itirir. Bundan sonra fokeyalılar Alaliyaya qayıdırlar. Burada onlar arvad-uşağı gəmilərə mindirir, sonra da gəmilərin tuta biləcəyi qədər əmlak yükləyərək. Kirni tərk edib Regiyə üzüb gedirlər.

167. Məhv olmuş gəmilərdəki adamlara gəldikdə, onların böyük qismini karfagenlilər və tirsencililər əsir alaraq sahilə çıxardıb daşqalaq eləyirlər. O vaxtdan etibarən ağıllayların bütün canlıları-istər qoyunları, iş heyvanları, istərsə adamları daşqalaq edilmiş fokeyalılardan cəsədi olan yerdən keçəndə topal, şikəst, ya da iflic olur. Onda ağıllaylar günahlarını yumaq istəyərək, Delfə elçilər göndərirlər. Pifiya onlara elə şey buyurur ki, ağıllaylar onu indi də icra edirlər: onlar fokeyalılara bir qəhrəman kimi zəngin qurbanlar gətirirlər, onların şərəfinə gimnastika yarışları və at cıdırları təşkil edirlər. Bu fokeyalılardan qisməti, bax, belə olmuşdur. Regiyada sığmaqca tapan o biri fokeyalılar isə oradan hərəkət edərək, Enotriya deyilən yerdə bir şəhər tuturlar ki, indi o Hiela adlanır. Onlar bu şəhərdə ona görə məskən salırlar ki, Poseydoniyadan olan bir adam onlara belə izah edibmiş: Pifiya öz bəyanında Kirn adasının məskunlaşmasını deyil, qəhrəman Kirnin buraya gəlməsini nəzərdə tutubmuş.

168. İoniyadakı Fokeyanın taleyi belə olmuşdur. Teos əhalisi də təxminən fokeyalılar kimi hərəkət etmişlər. Arpaq hasar ətrafına torpaq töküüb (şəhəri) alandan sonra, bütün teoslular gəmilərə minib Frakiyaya gedirlər. Onlar oradakı Adbera şəhərində məskən salırlar. Bu şəhərin əsasını əvvəl klazomenalı Timesi qoymuşdu: o, şəhərin əsasını qoysa da, öz zəhmətinin bəhrəsindən istifadə edə bilməmişdi, çünki fokeyalılar tərəfindən qovulmuşdu. İndi, bunun əvəzinə, Abderaya teoslular keçərək Timesiyə qəhrəman kimi hörmət edirlər.

169. Bu iki İoniya şəhəri yeganə şəhərlərdir ki, qul olmağa dözməkdənsə, öz vətəninə tərki etməyi üstün tutmuşlar. Miletlilərdən başqa, qalan ionlar vətənlərini tərki etmiş digər ionlar kimi, Arpaqla döyüşə girmiş və hər kəs özünün doğma şəhəri uğrunda rəşadətlə vuruşmuşdur. Lakin onlar məğlubiyyətə uğrayıb tabe olublar, onların hamısı öz yerlərində qalıb qoyulmuş xərəcə ödəyiblər. Miletlilər isə, yuxarıda dediyim kimi, Kuruşun özü ilə ittifaq bağlayıb sülhü və (dincliyi) qoruyublar. Beləliklə, İoniya ikinci dəfə öz azadlığını itirmişdir. Arpaq materikdəki ionları istila etdikdən sonra adadakı ionlar da eyni qismətə düşər olmaqdan qorxaraq Kuruşa könüllü tabe olmuşlar.

170. Uğradıqları məğlubiyyətə baxmayaraq, ionlar, hər halda, Panioniyə toplaşdılar. Eşitdiyimə görə, orada prienalı Biant onlara çox xeyirli məsləhət vermişdir. İonlar bu məsləhətə əməl etmiş olsaydılar, onlar ellinlər arasında ən xoşbəxt və ən varlı olardılar. Biant onlara məsləhət görüb ki hamılıqla üzüb Sardona getsinlər, orada hamı üçün bir ümumi: şəhər salsınlar. Belə olanda onlar əsarətdən yaxa qurtarar, dünyanın ən böyük adasında yaşayaraq tərəqqiyə çatar, hətta özgə tayfaları da özlərinə tabe edə bilərdilər. Biantın sözlərinə görə onlar İoniyada qalsalar, nə vaxtsa azadlıq əldə etmək ümidini itirəcəklər. İonlara bu məsləhəti onlar artıq farslara tabe olandan sonra prienalı Biant vermişdir. Lakin əvvəllər, İoniya hələ azad olan vaxtlar, miletli Fales (mənsəci finikiyalıdır) onlara bax, belə xeyirli məsləhət vermişdir. O, ionlara təklif etmişdir ki, məhz Teosda məşvərət üçün bir ümumi ev tiksinlər, çünki Teos İoniyanın ortasında yerləşir. Ayırı-ayrı şəhərlər isə, eyni zamanda, öz müstəqilliklərini saxlamalı idilər, amma yalnız yerli icmalar kimi. Bu iki adam ionlulara belə məsləhətlər vermişlər.

171. Arpaq İoniyanı istila edərək, ionları da özü ilə aparıb kariyalıların, kavnilərin və likiyalıların üzərinə müharibəyə gedir. Kariyalılar materikə adalardan gəlmişdilər. Onlar çox qədimlərdə Minosun hakimiyyəti altında olmuş, leleqlər adlanmış və adalarda yaşamışlar. Bununla belə, əfsanələrə görə əsrlərin dərinliklərində leleqlər Minosa heç bir xərəcə verməmişlər. Leleqlər, tələb olunanda, onun gəmiləri üçün yalnız avarçılar verməyə borclu idilər. Minoslular çoxlu torpaq istila edərək qalibiyətli müharibələr apardıqları kimi, kariyalılar da o vaxtlar onlarla birlikdə dünyada ən güclü xalq olmuşlar. Kariyalılar üç şey icad etmişlər ki, ellinlər bunları sonra onlardan götürmüşlər. Belə ki, onlar ellinlərə dəbilqəyə sultan bərkətməyi, qalxanların üstündə emblem çəkməyi öyrətmişlər və ilk dəfə olaraq, qalxana dəstə (tutacaq) düzəltmişlər (o vaxta qədər bütün xalqlar dəstəsiz qalxan gəzdirmişlər və onlardan istifadə edəndə gön sarğı vasitəsi ilə boyunlarına, sol çiyinlərinə keçirmişlər). Uzun müddətdən sonra kariyalıları yerləşdikləri adalardan dorilər və ionlar qovmuşlar və onlar müəyyən bir vasitə ilə materikə köçmüşlər. Kariyalılar haqqında kətililər belə danışırlar. Kariyalıların özləri isə bu məlumatla razılaşırmırlar, onlar özlərini materikin qədim sakinləri sayaraq, təsdiq edirlər ki, indiki adlarını lap əvvəllərdən daşmışlar. Onlar (bunu sübut etmək üçün) misiyalılara və lidiyalılara məxsus olan Milasadakı Kariya Zevsinin ibadətqahını göstərirlər, çünki bunlar da kariyalılarla qohum tayfaldılar. Axi, onların əfsanəsinə görə Lid və Mis Karın qardaşları olmuşdur. Göstərilən ibadətqah, əlbəttə, hətta kariyalılarla bir dildə danışan başqa mənşəli tayfalara yox, məhz onlara (lidiyalılarla misiyalılara) məxsus olmuşdur.

172. Kavnilərə gəldikdə, mən belə fikirləşirəm ki, onlar (materikin) qədim sakinləridirlər; bununla belə, onlar özlərini Kritdən gəlmə hesab edirlər. Bunların dili kari dilinə oxşayır, yoxsa tərsinə, kari dili kavni dilinə oxşayır, - mən bunu dəqiq həll edə bilmərəm. Adətləri cəhətdən onlar nəinki kariyalılardan, bütün başqa xalqlardan da güclü şəkildə fərqlənirlər. Belə ki, yaşlıların və yoldaşların çox nəfərlik qonaqlığa - məhz kişilərin, qadınların, uşaqların (yaşlı və dost kimi) qonaqlığa yığılması kavnilər üçün ən böyük həzzdir. Onlar öz ölkələrində yadelli allahlara məbədlər ucaltmışlar, sonra bundan peşman olub, yalnız yerli allahlara səcdə etmək qərarına gəlmişlər. O vaxtlar silah götürməyə qabil olan bütün kavnilər bu cür silahlanmışlar: nizələrini havaya (nəyəsə) sanca-sanca Kalind sərhədlərinə qədər gedərək, nizə vurduqca elə qışqırırmışlar ki, sanki yadelli allahları qovurlar.

173. Kavnilərin (qəribə) adətləri belə olmuşdur. Likiyalılar isə əvvəlcə Kritdən çıxıb gəlmişlər (qədimlərdə bütün Kriti barbarlar tutmuşdular). Kritdə Avropanın oğulları Sarpedon və Minos ali hakimiyyət üstündə küşüdükdə Minos mübarizədə qalib gəlib, Sarpedonu tərəfdarları ilə birlikdə sürgün etmişdir. Sürgünlər Asiyada Miliad torpağına gəlmişlər. Likiyalıların indi yaşadıkları ölkə qədimlərdə Miliad, oranın əhalisi də solimlər adlanmışdır. Nə qədər ki, onların hakimi Sarpedon idi, özlərinin Kritdən gətirdikləri termillər adını saxlayırdılar; qonşuları likiyalıları indi də o cür adlandırırlar. Qardaşı Egey tərəfindən sürgün edilmiş Pandion oğlu Lik Afinadan termillər ölkəsinə, Sarpedonun yanına gələndən sonra zaman keçdikcə onlar özlərini bunun adına görə likiyalılar adlandırmağa başlayırlar. Bununla yanaşı, onların elə bir adəti var ki, özgə heç yerdə rast gəlmək olmaz: onlar özlərini ata nəslindən gələn adla yox, ana nəslindən gələn adla fərqləndirirlər. Bir adam likiyalıdan onun əsl-nəsəbini soruşsa, o anasının adını çəkib bu ana nəsil üzrə əcdadlarını saymağa başlayar. Vətəndaşlıq hüququ olan bir qadın bir qulla yaşayarsa, onun uşaqları azad

doğulmuşlar kimi qəbul olunurlar. Əksinə, ən mötəbər sayılan bir vətəndaş yadelli və ya cariyə qadın alarsa, doğulan uşaqların vətəndaşlıq hüququna ixtiyarı çatmaz.

174. Beləliklə, kariyalılar özlərinə heç bir şöhrət qazanmadan Arpaqa tabe oldular: bu vaxt nə kariyalılar, nə də onların ölkəsində yaşayan ellinlər heç bir sücaət göstərməyiblər. Orada başqa ellinlər arasında Lakedemondan köçmüş knidiyalılar da yaşayırlar. Knidiyalıların torpaq sahələri dənizə qədər uzanır və Triopi adlanır. Knidiya qismən Bibass şəhəri tərəflərdəki Xersonesdən başlayıb, əhəmiyyətsiz bir yeri nəzərə alınmazsa, tamamilə dənizlə əhatə olunmuşdur. Beləliklə, o şimalda Keramik (körfəzi), cənubda Sima və Rodos adaları yaxınlığında dənizlə həmsərhəddir. Arpaq İoniyani işğal edəndə knidiyalılar öz torpaqlarını adaya çevirmək üçün yuxarıda xatırlanan (eni təqribən beş stadiya olan) dar torpaq zolağını qazmağa başlayıblar. Axı, knidiyalıların bütün ərazisi yarımadaının bu tərəfində yerləşir, onların qazmağa başladıkları kiçik boğaz isə Knidiya torpağının qurtaracağındadır. Knidiyalılar burada işə başlayanda məlum olur ki, qayanı yardıqca işçilər (qopan qamqalaqlardan) yaralanırlar, xüsusən gözləri zədələnir. (Bu yaralar) birbaşa allahların fəvqəladə təsirini göstərir. Knidiyalılar onlara nəyin mane olduğunu allahdan soruşmaq üçün Delfə elçilər göndərirlər. Özlərinin dediyinə görə, Pifiya da onlara üç təqtili şerlə belə bəyan verir:

Qaya parçasını zorlamayın, qazmayın
Zevs istəsəydi oranı ada edərdi.⁴⁹

Belə cavab alan knidiyalılar işi dayandırırırlar və Arpaq qoşun çəkib (şəhərə) yaxınlaşanda onunla döyüşməyib təslim olurlar.

175. Həlikarnasın o tərəfində, ölkənin içərilərində pedasilər yaşayırlar. Onları və ya qonşularını hər dəfə bir bədbəxtlik təhdid edən kimi Afina rəmmalının (rahibənin) üzündə uzun saqqal çıxırdı. Bu, onlarda üç dəfə baş vermişdi. Həmin bu pedasilər həmin o kariyalılardan qalma yeganə adamlardılar ki, bir müddət Arpaqa müqavimət göstərib, onu xeyli əziyyətə salmışdılar. Onlar Lida adlı dağda qorunmaq üçün bir yer möhkəmlətmişdilər.

176. Bununla belə, vaxt gəldi ki, pedasilər də tabe oldular. Arpaq Ksanf çayı vadisinə girəndə likiyalılar onun qarşısına çıxıb, kiçik bölmələr şəklində böyük orduya qarşı rəşadətə vuruşdular. Onlar məğlubiyətə uğrayıb Ksanf şəhərinə sıxışdırıldılar. Onda likiyalılar arvadları, uşaqları, əmlakı və qulları akropola yığıb onu yandırdılar və hamını oda qurban verdilər. Bundan sonra ksanflılar dəhşətli lənətlər yağdıraraq özlərini ölümə məhkum etdilər: onlar düşmənin üzərinə atılıb, sonuncu nəfərinə qədər hamısı həlak oldu. Axı, 80 ailə istisna edilərsə, özlərini likiyalılar kimi göstərən indiki Ksanf əhalisinin əksəriyyəti gəlmələrdir. Bu 80 ailə o vaxt təsadüfən yad ölkədə olduqlarından həmin dəhşətli qismətdən yaxa qurtarmışdılar. Arpaq Ksanfı belə ələ keçirmişdir. O, Kavn şəhərini də eyni şəkildə işğal etmişdir, çünki kavnlıların əksəriyyəti də likiyalılar kimi hərəkət etmişdilər.

177. Arpaq Qabaq Asiyanın dənizkənarı torpaqlarını (şəhərlərini) talan etdiyi bir vaxtda Kuruş özü də ölkənin daxilində heç kəsin yanından ötməyərək xalqları bir-bir tabe etmişdir. Bu yürüşlərin böyük əksəriyyətinin üstündən keçib, ona daha çox başağrısı verən və xatırlanmağa layiq olan olaylar haqqında danışacağam.

178. Bütün (Asiya) materiki istila olunandan sonra Kuruş assurların üstünə gedir. Assuriyada böyük şəhərlər çoxdur, lakin hökmdar sarayı yerləşən Nin şəhəri dağıdılandan sonra ən məşhur və daha möhtəşəmi Babil olmuşdur. Babil bax belə tikilmişdir. O, dördkünc olub geniş bir düzənlikdə yerləşir, hasarının hər tərəfi 120 stadiya uzunluğundadır. Şəhərin bütün dörd tərəfinin dairəsi 480 stadiyadır. Babil çox böyük şəhər olmaqdan başqa, həm də mənim tanıdığım şəhərlər içərisində ən gözəlidir. Şəhər, hər şeydən öncə dərin, geniş və su ilə dolu xəndəklə dövrəyə alınmışdır. Sonra eni 50, hündürlüyü də 200 hökmdar dirsəyi həcmində hasar gəlir. Hökmdar dirsəyi isə adi dirsəkdən üç barmaq artıqdır.

179. Burada mən xəndəkdən çıxarılmış torpağın haraya işləndiyini və hasarın necə tikildiyini danışmalıyam. Əvvəlcə xəndəyi qazıb qurtarmış, sonra buradan çıxan torpaqdan kərpic kəsməyə başlamışlar. İstənilən qədər çiy kərpic kəsəndən sonra da onu firnlarda⁵⁰ bişirmişlər. Tikintidə gəc əvəzinə isti ziftdən (asfaltdan) istifadə olunmuşdur. Hər otuz cərgə kərpicdən sonra araya qamışdan hörmə çəpər qoymuşlar. Bu yolla öncə xəndəyin qıraqlarını bərkidib sonra hasarı hörmüşlər. "Divarın üstündə hər iki ucda olmaq üzrə, iç tərəfə baxan və aralarından dördətli bir arabanın rahatca dönə biləcəyi məsafə qoyub sıra halında birer oda tikmişlər. Divarın çevrəsində qapıları tuncdan düzəldilmiş yüz keçid vardır"⁵¹. Babildən səkkiz günlük yolda yerləşən İs adlı bir şəhər var. Oradan heç də böyük olmayan eyniadlı bir çay axır. O, Fərat (Yevfrat) çayına tökülür. İs çayı öz axarı boyu zift parçaları gətirir. Babil hasarının tikintisi üçün zift buradan aparılmışdır.

180. Babil hasarı bu yolla çəkilmişdir. Şəhərin özü iki hissədən ibarətdir. Başlanğıcını Ərməndən alan Fərat adlı çay onun içindən keçir. Bu böyük, dərin və sürətlə axan çay Qırmızı dənizə tökülür. Divarlar hər iki tərəfdən əylənərək çay sahilinə qədər enir. Bunlardan bir az irəlidə, bütün şəhəri dövrəyə alan və bişmiş kərpiclə tikilən bir hasar da var. Şəhər tamam uç və dörd mərtəbəli evlərdən ibarət olub, bir qismi çayın axarı boyu, bir qismi də çaya köndələn vəziyyətdə uzanan küçələrlə kəşifirlər. Köndələn küçələrin çaya çatan yerində kiçik darvazalar qoyulmuşdur. Bu qapılar da misdən qayırılıblar və çaya açılırlar.

181. Bu (daxili) divar bir növ şəhərin zirehi hesab olunur. İkinci divar birincinin içindədir; amma ondan azca alçaq, həm də xeyli dardır. Şəhərin hər iki hissəsinin ortasında binalar ucalmışdır. Hissələrin birində böyük və möhkəm divarla dövrələnmiş hökmdar sarayı, o birisində Bel Zevsinin⁵² mis qapılı ibadətگاهی yerləşir ki, bu, zəmanəmizə qədər qalmışdır. Müqəddəs məbəd sahəsi dördkünc olub, hər tərəfinin uzunluğu 2 stadiya qədərdir. Bu müqəddəs məbəd sahəsinin ortasında uzununu və eni bir stadiya olan nəhəng qüllə ucaldırılmışdır. Bu qüllənin üstündə ikinci qüllə, onun da üstündə daha bir qüllə, ümumən səkkiz qüllə üst-üstə tikilmişdir. Xaricdən qurulmuş pilləkən bütün bu qüllələrin ətrafı ilə yuxarıya qalxır. Pilləkənin ortasında, görünür, istirahət üçün kətillər qoyulmuşdur. Axırınıc qüllədə böyük məbəd ucalır. Bu məbəddə böyük, zəngin bəzədilmiş yataq, onun da yanında qızıl miz qoyulmuşdur. Lakin, orada heç bir allah

şekli yoxdur. Bu xalday allahı kahinlərinin dediyinə görə, allahın bütün yerli qadınlar içərisindən özü üçün seçdiyi bircə qadından başqa burada heç kəs gecələmir.

182. Bu kahinlər iqrar edirlər ki, allah özü hərdən məbədə gəlib həmin yataqda gecələyir (amma mən buna inanmıram). Misirlilərin danışdıqlarına görə, guya həmin hadisə Misirdəki Fivada da olur. Oradakı Fiva Zevsi məbədində bir qadın yatır. Bu iki qadın, deyilənə görə, ölümlü kişilərlə əlaqəyə girmirlər. Bununla yanaşı, rəmmal Likiyadakı Patarada allahın gəldiyini bəyan edəndə (bu da həmişə yox, hərdən bir olur) allahın qeybdən xəbər verən kahinəsi də eyni ilə məbədə yatır. Lakin allah gələndə kahinəni gecələr onun yanında qoyub məbədi bağlayırlar.

183. Babilin müqəddəs məbəd sahəsinin aşağısında Zevsin oturmuş vəziyyətdə qızıl heykəli qoyulmuş bir ibadətqah da var. Onun da yanında böyük qızıl miz, qızıldan tac və üstündə ayaq qoyulması üçün kətil mövcuddur. Xaldeylərin dediyinə görə, bütün bu şeylərin qayrılmasına 800 talant qızıl işlənmişdir. Bu məbədin qarşısında qızıl mehrab tikilmişdir. Orada böyük bir mehrab da var. Bu mehraba yaşlı heyvanlardan qurban gətirirlər; qızıl mehraba isə yalnız südəmər heyvanı qurban gətirmək olar. Xaldeylər bayramlar zamanı böyük mehrabda bu allahın şərəfinə hər il 1000 talant buxur yandırırırlar. Haqqında söhbət gedən qədim vaxtlarda müqəddəs sahədə allahın 12 dirsək hündürlüyündə başdan-ayağa qızıldan olan heykəli varmış. Onu görmək mənə qismət olmamışdır, mən yalnız xaldeylərin danışdıqlarını xəbər verirəm. Güştəsp oğlu Dara bu heykəli ələ keçirməyi çox arzu etsə də, onu zəbt etməyə cəsarət göstərməmişdir. Lakin Daranın oğlu Kserks heykəli oğurlamışdır. O, heykəli yerindən tərpətmək üçün (divara əl vurmağa) icazə verməyən kahinəni öldürməyi əmr etmişdir. Ayrı-ayrı adamlardan da çoxlu nəzirələr gələn bu məbəd və müqəddəs sahə belə zəngin bəzənmişdir.

184. Babilədə çoxlu hökmdar hakimiyyət sürmüşdür. Mən onların haqqında "Assuriya tarixi" əsərimdə danışacağam. Həmin hökmdarlar şəhər hasarını daha da möhkəmləndirib, ibadətqahı da xeyli bəzəmişlər. Assur tarixində biri o birindən beş nəsil fərqlə yaşamış iki qadın hökmdar olmuşdur. Bunların birincisi olan Semiramida əvvəllər daşqın zamanı vadini ağzına götürən çayın qarşısını almaq üçün diqqətəlayiq bir bənd tikdirmişdir.

185. Nitokris adlanan ikinci qadın hökmdar öz sələfindən daha müdrik olmuş və abidələr qoyub getmişdir ki, mən bu barədə danışacağam. Bundan başqa, bu hökmdar midiyalıların gücünün böyüklüyünü, bu qüvvənin xalqı necə qorxuya saldığını, onların artıq bir çox şəhəri, (hətta Nini) istila etdiklərini görmüşdür. Ona görə də əvvəlcədən bütün ehtiyat tədbirlərini həyata keçirmək qərarına gəlmişdir. Birinci növbədə şəhərin düz ortasından keçən Fərat çayının axarını dəyişmişdir. Nitokris bunun üçün şəhərin üst tərəfində kanal qazılmasını əmr etmişdir: bunun da nəticəsində çay ələ dolanbac axmışdır ki, məsələn, Assuriyanın bir kəndinin yanından üç dəfə qıvrılıb keçməli olmuş. (Fəratın üç dəfə qıvrılıb yanından axdığı kənd Arderikka adlanır). Hələ indi də Bizim dənizimizdən Fərat boyu aşağılara, Babilə səyahət edəndə bu kəndin yanından: üç gün ərzində üç dəfə keçib getmək lazım gəlir. Nitokrisin bir xidməti budur. Bunun ardınca, onun əmrinə görə, çayın hər iki qırağına uzun və hündürüyü heyvət doğuran torpaq bənd tikilmişdir. Sonra o, Babiləndə xeyli yuxarıda, çayın yaxınlığında göl üçün ələ dərin hövzə qazılmasına əmr vermişdir ki, bütün yeraltı sular axıb oraya dolsun. Bu hövzənin eni 420 stadiyaya çatır. Hökmdar qazılmış torpaqdan çayın bəndi üçün istifadə edilməsini buyurmuşdur. Hövzə hazır olanda hökmdar daş gətirib hövzənin qırağına daşdan üz çəkilməsini əmr etmişdir. Hökmdar bu iki işi görməklə çayı döngəli etmiş və bütün qazılan hövzəni bataqlığa çevirmişdir. O, çoxlu dirsəklər vasitəsi ilə nəinki çayın axımını yavaşıtmiş, həm də Babilə gedən su yolunu daha dolanbac eləyibmiş. Bununla da çayla üzüb gələn səyyahları sonra bir də göl ətrafında quru yolla böyük bir məsafəni dolandırmaq istəmişdir. Bu işlər ölkənin Midiya tərəfdən ən kəsə keçidləri və yolları olan səmtində görülmüşdür. Bu tədbirlərdən məqsəd ticarət əlaqələri zamanı midiyalıların ölkəyə daxil olmasını gecikdirmək və onların ölkənin vəziyyətini dəqiq öyrənməsinə mane olmaqmış.

186. Hökmdar midiyalıların əleyhinə bütün bu qurğuları su hövzəsi qazılarkən yığılan torpaqla tikdirmişdir. Bundan başqa, o həmin işlərdən daha bir məqsədlə istifadə etmişdir. Ortadan axan çay şəhəri iki yerə böldüyündən əvvəlki hökmdarın vaxtında onun bir hissəsindən o birinə getmək üçün çayı qaylaqla keçmək lazım gəlirdi, mən bilən, bu da əlverişli deyildi. Nitokris bunun da qayğısına qalmışdır. Göl üçün hövzə qazılanda həmin işlərdən belə bir xatirə qalmışdır. O, böyük daşların yonulmasını əmr etmişdir. Bu daşlar hazırlanıb, hövzə də qazıldıqdan sonra Nitokris çayın bütün axarını bu hövzəyə yönəltirmiş və hövzə dolduqca çayın əvvəlki məcrası da qurumağa başlamışdır. Bunun arxasınca Nitokris şəhər hasarının uzunluğu boyu sahilləri və çaydan hasar qapılarına gedən enişləri bərkidib, şəhər divarları tikintisində üzlük çəkildiyi kimi, buralara da bişmiş kərpicdən üzlük çəkməyi əmr etmişdir. Sonra da təxminən şəhərin ortasında yonulmuş daşlardan körpü salmağı buyurmuşdur (daşlar dəmir və qurğuşun vasitəsi ilə bir-birinə bərkidilmişdir). Gündüzlər körpünün üstünə taxta sallayırlarmış ki, (babillilər çaydan keçə bilsinlər, gecələr bu taxtalar götürülürmüş ki, adamlar bu sahilədən o sahilə veyllənməsinlər və bir-birini qarət etməsinlər. Körpü tikildəndən sonra hökmdar Fəratın axarını göldən ayırıb əvvəlki məcrasına döndərməyi buyurmuşdur. Beləliklə, göl, əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi bataqlığa çevrilmiş və bundan əlavə şəhərlilər üçün körpü salınmışdır.

187. Bu hökmdar qadın bir kələk işlədərək öz xələflərini bax belə aldatmışdır. O, şəhərin ən tünlük yerindəki darvazalar üstünə özünə türbə tikməyi, onun da üstündə bu məzmunu yazı həkk etməyi əmr etmişdir: "Məndən sonrakı hər hansı Babil hökmdarı pula ehtiyac duysa, qoy bu türbəni açsın və istədiyi qədər pul götürsün, amma ehtiyac olmadan qoy onu açmasın. Daha yaxşı olar ki, (türbə) heç açılmasın". Babilədə hökmranlıq Daraya keçənə qədər bu türbəyə toxunulmamışdır. (Darvazalar üstündəki) bu türbədə xəzinələr yerləşdiyi, hələ üstəlik, xəzinəni ələ keçirmək üçün babillilərin özləri şahı dəvət etdikləri halda Dara onu indiyə qədər niyə ələ keçirmədiyinə təəccüblənmişdir. Bununla belə, şah bu darvazadan ona görə keçib, xəzinəyə girmək istəməmişdi ki, o, gərək türbədəki meyitin altından keçib gedəydi. Amma ələ ki, şah türbəni açmalı olur, onda orada meyitdən və belə bir yazıdan başqa heç bir xəzinə tapmır: "Əgər sən bu qədər tamahkar olmasaydın, ölümlər türbəsinə qarət etməzdin". Bu türbə haqqında bax, belə şeylər danışırırlar.

188. Kuruş bu qadının oğlunun əleyhinə müharibəyə gedir (atası kimi, o da Labinet adlanırdı və Assuriyanın hökmdarı olmuşdur). Şahənşah hər dəfə hərbi yürüşə çıxmağa hazırlaşanda bol taxıl və xırda heyvan ehtiyatı tutar, bundan əlavə, Susdan axan Xoasp çayının suyundan da özü ilə götürərmiş (o, yalnız bu çayın suyundan içərmiş). Şah haraya yürüş eləsə, Xoasp çayının qaynadılmış suyu ilə dolu gümüş qablar da qatır qoşulmuş dördtəkərli arabalarda həmişə onun arxasınca aparılmış.

189. Kuruş Babilə hərəkət edib Gind (sonrakı Diyala) çayına çatır. Bu çay mənbəyini Matyeena dağlarından alıb, dardanlar torpağından axaraq başqa bir çaya-Dəcləyə (Tigrə) tökülür.

Dəclə çayı isə Opida şəhərinin yanından keçib Qırmızı dənizə tökülür. Kuruş gəmi yolu olan bu Gind çayına keçmək istəyəndə onun müqəddəs ağ atlarından biri harınlığı üzündən çaya atılır. At çayda batır və axıb gedir. Kuruş çaya o qədər qəzəblənir ki, onu bu kəcliyinə görə arvadların belə dizlərini islatmadan keçə biləcəkləri xırda hissələrə böldürür. Belə təhlükədən sonra Kuruş Babilə yürüşü hələlik təxirə salır. Şah qoşunu iki hissəyə bölərək hər iki sahil boyu çaya doğru gedən ox kimi düz arx üçün cızıq çəkdirir. Sonra, əsgərləri cərgəyə düzüb arx qazmaq əmrini verir. İşçilərin çoxluğu sayəsində arxlar tez başa gəlir, amma, hər halda, bütün yay ayları buna sərf olunur.

190. Kuruş Gindi 360 kanala bölərək çayı beləcə ram edir. Yaz yenidən gələndə şah Babilə yürüş eləyir. Babillilər şəhərdən çıxıb Kuruşu gözləyirlər. Şah şəhərə yaxınlaşanda babillilər döyüşə atılırlar. Lakin məğlubiyyətə uğrayıb şəhərə sıxışdırılırlar. Babillilər əvvəlcədən bilirdilər ki, Kuruş indi fərağat durmayacaq: axı bir-birinin ardınca neçə xalqa hücum etdiyini görmüşdülər. Buna görə də bir çox illər üçün ehtiyat gördüklərindən mühasirəyə qəti əhəmiyyət vermirlər. Bu vaxt Kuruşun özü çətin vəziyyətə düşür, çünki xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq mühasirədə heç bir irəliləyiş görünmür.

191. Nəhayət, çətinlikdən çıxmaq üçün ona özgəsimi məsləhət verir, yoxsa necə hərəkət etmək lazım olduğunu özümü başa düşür, nədənsə, belə bir iş görür: O, qoşunun bir hissəsini çayın şəhərə girən yerində, bir hissəsini də şəhərdən çıxan yerində qoyur. Bundan sonra döyüşçülərə əmr edir ki, çayın keçilə biləcək qədər dayazlaşdığını görəndə kimi məcra boyu şəhərə doğru hərəkət etsinlər. Sonra da özü qoşunun qeyri-nizami hissəsi ilə birlikdə geri çəkilir. Kuruş yuxarıda xatırladılan gölə çatanda vaxtı ilə Babil hökmdarı çayla əlaqədar nə iş görmüşdüsə, o da təxminən buna oxşar bir iş tutur. Fars şahı çayı kanal vasitəsi ilə əslində bataqlıqdan ibarət olan gölə döndərir. Beləliklə də köhnə məcra dayazlaşıb keçilməli olur. Çayın suyu təxminən dizə qədər azalanda farslar köhnə məcra ilə Babilə girirlər. Əgər babillilər Kuruşun niyyətini əvvəlcədən bilsəydilər, ya da onun hərəkətini vaxtında görsəydilər, onda, əlbəttə, farsların nəinki şəhərə soxulmasına imkan verməzdilər, hətta düşməni tamam məhv edərdilər. Axı, onlar sadəcə olaraq, çaya açılan bütün darvazaları bağlayar, hər iki sahil hasarının üstünə çıxıb farsları tələyə düşmüş adamlar kimi tutardılar. Halbuki farslar Babilə qəflətən hücum etmişdilər. Babil isə elə böyük şəhərdir ki, oranın adamlarının danışıqına görə, mərkəzdə yaşayan şəhərlilər farsların kənarları tutmalarından xəbərsiz qalmışlarmış. Bu vaxt onlar (özlərinin dəhşətli vəziyyətini əməlli-başlı bilənə qədər) bayram münasibəti ilə oynayıb şadlıq keçirirlərmiş. Babil o vaxt ilk dəfə belə alınmışdır.

192. Babilin nə qədər böyük sərvəti olduğunu mən bir çox nümunələr əsasında göstərə bilərəm, lakin aşağıdakılarla kifayətlənirəm. Şahənşaha tabe olan bütün ölkə adi vergidən başqa, şahı və onun ordusunu saxlamağa borclu idi. Beləliklə, ilin on iki ayının dörd ayında Babil torpağı, qalan səkkiz ayda isə bütün Asiya şahı ərzaq tədarükü görür. Bu ölkədə farsların satraplıq adlandırdıqları sərdarlıq, şübhəsiz, bütün canişinliklərdən daha gəlirli olmuşdur. Şahın bu bölgəni idarə işinə təyin etdiyi Artabaz oğlu Tritəntəhm oradan hər gün bütün bir artaba gümüş toplamışdır (fars ölçüsü olan artaba I Attika medimni və 3 Attika xeniki qəddərdir). Tritəntəhmin özünün döyüş atlarından başqa 800 aygırı, 16000 madyanı vardı (hər aygır 20 madyanla cütləşirdi). O, həm də hind cinsindən o qədər it saxlayıb ki, düzənlikdə yerləşmiş dörd böyük kənd bu itlərə yem gətirməli olmuşdular və buna görə də onlar başqa vergilərdən azad edilmişdilər. Babil hökmdarı belə varlı olmuşdur.

193. Assuriya torpağına az yağış yağır, lakin elə bu azacıq yağış da dənli bitkilərin cücərməsi və böyüməsi üçün onların kökünə bəs edir. Əkinlər həm də, çay suyu ilə suvarılır, dənli bitkilər göyərir və böyüyür. Lakin Misirdə olduğu kimi, burada da çay qalxıb zəmiləri basdır, suvarma işi su götürən qurğular (mancanaqlar) sayəsində əllə görülür. Bütün Babil torpağı da Misir kimi kanallarla qazıq-qazıq edilmişdir. Bu kanalların ən böyüyü gəmi hərəkəti üçün əlverişlidir: bu kanal Fəratdan cənub-şərq istiqamətində sahilində Nin şəhəri yerləşən o biri çaya-Dəcləyə (Tigrə) tökülür. Dünyanın tanıdığım bütün ölkələrinə nisbətən bu torpaq, şübhəsiz, ən yaxşı Demetra nemətləri yetirir. Bunun əksinə, orada meyvə ağacları-nə əncir, nə üzüm meynəsi, nə də zeytun bitmir. Demetra meyvəsinə gəldikdə, torpaq bu meyvədən o qədər bol yetirir ki, burada məhsul, ümumən, iki yüz qat (yaxşı gələndə illərdə), hətta, üç yüz qat olur. Buğda və arpa saçaqları tam dörd barmaq eninə gəlib çatır. Darı və küncüt orada ağac hündürlüyündə olur. Bunu mən yaxşı bilirəm, amma bu barədə danışmayacağam. Müxtəlif taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı barədə söyləyəcəklərimin Babilə olmayan adamlarda necə inamsızlıq doğuracağını bilirəm. Babillilər əlif yağını heç işlətmirlər, ancaq küncüt yağından istifadə edirlər. Oranın bütün düzənliklərində bol məhsul verən xurma ağacları bitir. Xurma ağacı meyvəsindən çörək, çaxır və bal hazırlayırlar. Babillilər xurma ağacını da eyni ilə əncir ağaclarının bəslənildiyi üsulla bəsləyirlər. Onlar ellinlərin "erkək" adlandırdıqları xurma ağacı çiliyini bar verən ağaca calayırlar ki, onun yetişməsinə və vaxtından əvvəl tökülməsinə kömək etsin. Axı, qış əncirlərindəki kimi tumtörədən "erkək" xurma toxumunun üstündə olur.

194. İndi mən (Babil şəhərinin özündən başqa) bu ölkədə olan ən heyrətamiz şeylərdən söhbət açacağam. Çayla aşağıya, Babilə üzüb gələndə yük gəmiləri girdə olub tamam göndən qayırılır. Assuriyadan yuxarıda yerləşən Ərməndə babillilər gəminin gövdəsi üçün söyüd çubuqları kəsirlər. Gəminin (girdə) dibinə ona oxşar şəkildə girdə gön çəkdiqləri kimi, gəmi (gövdəsinin) bayırına da tarım gön çəkirlər. Onlar gəminin nə göyərtə hissəsini genişləndirirlər, nə də burnunu iti edirlər, bəlkə qalxan sayağı dəyirmi gəmi qayırırlar. Sonra (yüktü bürümək üçün) gəmini küləslə doldururlar və yükləyib suyun axarı ilə aşağılara üzüb getmək üçün onu çaya salırlar. Çay vasitəsi ilə aşağıya, əsasən, gil qablarında

Finikiya çaxırı daşıyırlar. Gəmini ayaq üstə durmuş iki adam iki avar çəkməklə idarə edir. Onlardan biri gəmini avarla özünə tərəf çəkir, o birisi avara dirənərək gəmini qabağa itələyir. Belə gəmiləri çox böyük həcmdə də qayıırırlar, kiçik həcmdə də. Ən böyük gəmilər 5000 talanta qədər yük götürür. Hər yük gəmisində diri eşşək, daha iri gəmilərdə bir neçə eşşək olur. Tacirlər Babilə çataraq öz mallarını sathasata başlayırlar. Açıq satışdan sonra (hürülmüş) gəmi gövdəsini də, bütün kövsəni də boşaldırlar. Sonra da dərilləri eşşəklərə yükləyib Ərmənə qayıdırılar. Axı, suyun sürətli axımına görə çay yuxarı üzmək qətiyyəən mümkün olmur. Ona görə də, gəmiləri ağacdən deyil, dərildən qayıırırlar. Tacirlər öz eşşəklərinə minib Ərmənə çatandan sonra, dediyimiz tərzdə təzə gəmilər düzəldirlər. Onların çay gəmiləri belə olur.

195. Babillilərin geyimləri isə bax belədir. Babillilər (əyinlərinə) ayağa qədər uzanan kətan xiton, onun da üstündən yun xiton geyinirlər. Bunların üstündən bir də nazik ağ xlanida salırlar. Ayaqqabıları (bu ölkədə) hamının qəbul etdiyi və Beotiya çəkmələrinə oxşar ayaqqabılardır, Babillilər saçlarını uzadaraq, başlarına çalma dolayırlar və bütün bədənlərinə ətirli qətran sürtürlər. Hər bir babillinin möhürlü üzüyü və məharətlə işlənmiş əsası var. Hər əsada alma, qızıl gül, zanbaq, qartal və ya başqa bir şey oyulmuşdur. Belə şəkilli oyması olmayan əsa gəzdirmək onlarda dəb deyil. Babillilərin zahiri siması belədir. Onların adətləri barədə mən bax bunları deməliyəm.

196. Bildiyimə görə, eyni zamanda, İlliriya enətlərində də olan və mənim fikrimcə, ən ağıllı sayılan adətləri bax bunlardan ibarətdir. İldə bir dəfə hər kənddə adətən belə edirlər: ərgən yaşına çatmış bütün qızları dəvət edib bir yerə yığarlar. Onları gənc oğlanlar əhatə edər, carçı isə hər qızı bir-bir qabağa durmağa məcbur edər, sonra gəlin satışı başlanar. Əvvəlcə hamıdan gözəl qızı satışı qoyarlar. Onu böyük məbləğə satandan sonra, (qızlar rəsmi ər üçün satılarlar), carçı yerdə qalan qızlardan yenə də ən gözəl qızı çağırar. Çox varlı olan Babil oğlanları bir-birinin sözünü kəsərək qiyməti artırır və daha gözəl qızlar alırlar. Sadə camaat içindən çıxıb, gözəlliyə o qədər də qiymət qoymayan oğlanlar isə gözəl olmayan qızları, üstəlik də pul alırlar. Ən gözəl qızlar satılandan sonra carçı ən kifir, ya da şikəst qızın ayağa durmasını buyurur və onu üstündə ən az pul verilmək şərti ilə özünə arvad etməyi oğlanlara təklif edər və buna qanə olan adam ortalığa çıxana qədər təklifi davam etdirər. Belə qızların üstündə verilən əlavə pul gözəl qızların satışından yığılan puldan ödənilirdi, beləliklə də gözəl qızlar çirkin və şikəst qızları ərə verərdilər. Hər kəsin öz qızını istədiyi adama ərə verməsi qadağan idi və eləcə də satın alınmış qızı onu təhvil verən adamsız evə aparmaq olmazdı. Təhvil verən adam qız almış oğlanın onunla həqiqətən yaşamaq istədiyini müəyyənləşdirəndən sonra qızı evə aparmaq olardı. Əgər kim aldığı qızla uyğunlaşmasaymış qanuna görə pulu geri qaytarmaq tələb olunarmış. Eyni zamanda, qonşu kəndlərdən də nişanlı oğlanların gəlməsinə və qız almasına icazə verildirdi. Bu çox gözəl adət onlarda indi yaşamır. Bunun əvəzində onlar qızları haqsızlıqdan qorumaq və onları qürbətə aparmağın qarşısını almaq üçün başqa vasitə tapmışlar. Ölkə farslar tərəfindən işğal olunub, sərvəti talan ediləndən sonra əhali öz əmlakından məhrum olur, xalqın qalan bütün sadə adamları isə yoxsuluq üzündən öz qızlarını pozğunluqla məşğul olmağa məcbur etməyə başlayırlar.

197. Babillilərdə çox ağıllı bir adət də var. Hər hansı bir xəstəlikdən əzab çəkən adamı onlar bazara çıxarırlar (axı, onlarda həkim yoxdur). Bazardan keçib gedənlərdən (hər kəs özü bu xəstəliyi keçiribse, ya da onu başqalarında görübsə, xəstəlik barədə) ona məsləhətlər verirlər. Sonra bu adamlar özlərinin həmin xəstəlikdən necə sağaldıqlarını, yaxud gördükləri xəstələrin necə sağaldıqlarını izah edirlər. Onlarda xəstənin yanından səssiz-səmişsiz ötüb getmək qadağan olunmuşdur: hər kəs onun xəstəliyini soruşmalıdır.

198. Babillilər ölümlərini bala batıraraq dəfn edirlər; onların dəfn mərasimi misirlilərin mərasiminin eynidir. Hər babilli öz arvadı ilə əlaqədə olandan sonra (tanrıya) mədh duası oxuyaraq nəzir qabının qarşısında oturur, onun arvadı da belə edir. Səhər onlar dəstəməz alırlar. Dəstəməzdan əvvəl heç bir qaba toxunmamalıdırlar. Belə bir adət ərəblərdə də vardır.

199. Babillilərin ən rüsvayçı adəti bax belədir. Hər bir babilli qadın ömründə bir dəfə gərək Afrodita ibadətqahında otursun və (pul üçün) yadelli kişiyə təslim olsun. Sərvətləri ilə məğrur olan bir çox qadınlar başqa qadınlar kütləsinə qarışmağı ləyaqətsizlik sayırlar. Onlar çoxlu nökrənin müşayiəti ilə üstüörtülü arabalarda gəlib ibadətqahın yanında dayanırlar. Qadınların əksəriyyəti bax belə edir: başlarında kəndirdən burma qaytan olan çoxlu qadın Afroditanın müqəddəs sahəsində oturur. Onların bəziləri gələndə, o biriləri gedir. Bütün sahədə dəstə-dəstə düzölmüş qadınların arasından müxtəlif istiqamətdə yollar ayrılır. Yadelli kişilər bu yollarla gedərək özlərinə qadın seçirlər. Yadelli kişi burada oturan qadının ətəyinə pul atıb onunla müqəddəs sahədən kənar bir yerdə cütləşməyincə o qadın evə qayıda bilməz. Qadının ətəyinə pul atan kişi ancaq bunu deməlidir ki, "Səni Militta allahına xidmət göstərməyə çağırıram!" Assurlar Afroditaya Militta deyirlər. Haqq istənilən qədər azacıq ola bilər. Qadına puldan imtina etmək ixtiyarı verilmir, çünki bu pullar müqəddəsdirlər. Qadın onun ətəyinə pul atan ilk kişi ilə mütləq getməlidir. O, əlaqəyə girəndən sonra ilahəyə müqəddəs borcunu yerinə yetirib evinə gedir və bundan sonra onu pulla heç cür ələ gətirmək olmur. Gözəllər və əndamlı qızlar evə tez gedirlər, çirkinlər isə adəti yerinə yetirənə qədər çox gözləməli olurlar. Hətta bəziləri üç-dörd il ibadətqahda qalmağa məcbur olurlar. Belə bir adət Kiprin bəzi yerlərində də vardır.

200. Babillilərin adətləri bu cürdür. Onların içərisində ancaq balıq yeyən üç tayfa var. Onlar balığı tutub gün altında qurudaraq yemək üçün belə hazırlayırlar: balığı həvəngdəstəyə salıb döyürlər, sonra onu kiseyadan toxunmuş ələkdən (narın ələkdən) keçirirlər. Bundan da sonra onu hər kəsin istəyincə ya xəmirə qatırlar, ya da ondan çörək bişirirlər.

201. Kuruş bu xalqı istila edəndən sonra massagetləri tabe etmək fikrinə düşür. Deyilənə görə, bu massagetlər çoxsaylı və igid tayfadır. Onlar gündəğan istiqamətdə, Aras çayının o tərəfində, issedonların qarşısında yaşayırlar. Bəziləri onları da iskit qəbiləsi hesab edir.

202. Bəzilərinin danışdığına görə, Aras İstrdən böyükdür; bəziləri isə əksinə, bunu o birindən kiçik hesab edirlər. Verilən məlumatlara görə Aras boyunca Lesbos böyüklüyündə çoxlu ada var. Bu adalarda yay vaxtı yerdən çıxartdıqları müxtəlif köklərlə dolanan adamlar yaşayırlar. Onlar yay aylarında ağaclardan dəymiş meyvələr yığıb ehtiyat üçün

saxlayırlar. Orada guya xüsusi növ meyvələr gətirən başqa ağaclar da var. Massagetlər dəstə ilə bir yerə toplaşib tonqal qalayır, sonra onun ətrafında oturaraq həmin meyvələri oda atırlar. Ellinlər çaxırdan necə sərxoş olurlarsa, bunlar da yanan meyvələrin iyindən sərxoş vəziyyətə düşürlər. Ocağa çox meyvə atdıqca özləri də o qədər artıq sərxoş olurlar ki, axırda ayağa qalxıb oynamağa və mahnı oxumağa başlayırlar. Bu tayfanın həyat təzi haqqında belə danışırlar. Aras çayı başlanğıcını Matiyena dağlarından götürür. Kuruşun 360 kanala böldüyü Gind çayının da öz başlanğıcını eyni dağdan aldığı xatırlatmışdıq. Aras qıvrılıra 40 qola ayrılır ki, onun bircə qolundan başqa hamısı bataqlıqlarda itib batır. Deyilənlərə görə, bu bataqlıqlarda çiy balıq yeyib, adətən, porsuq dərisindən paltar geyən adamlar da yaşayırlar. Arasın tək bircə qolu açıq yerlərdən keçərək Kaspi dənizinə tökülür. Kaspi dənizi isə heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür. Axı, ellinlərin üzüb getdikləri Herakl Sütunlarının arxasındakı Atlantik və Qırmızı dəniz adlanan dənizlər ancaq bircə dənizdir.

203. Bunun əksinə, Kaspi dənizi tamam başqa cürdür. Onun uzunluğu avarlı gəmilər üçün on beş günlük, eni isə ən geniş yerində səkkiz günlük yol qədərdir. Onun qərb hüdudu-sıra dağların ən genişi və hündürü olan Qafqaza çatır. Qafqazda müxtəlif tayfalar yaşayır və onların çoxu cır ağac meyvələri ilə dolanır. Belə deyirlər ki, bu ölkədə qərribə yarpaqları olan ağaclar var. Bu yarpaqlardan rənglər düzəldərək, onu toz halına salır, su ilə qarışdırır, sonra da paltarlarının üstündə naxışlar salırlar. Bu naxışları su yuyub apara bilmir, onlar guya parçanın özünə əvvəlcədən hopdurulmuş kimi yun parça ilə birlikdə sürtülüb didilir. Bu tayfalar, heyvanlarda olduğu kimi tam açıq-aşkar cinsi əlaqəyə girirlər.

204. Beləliklə, Qafqaz Kaspi adı daşıyan dənizin qərb həddini təşkil edir, şərq tərəfdən isə, gündöğana doğru ona sonu görünməz ucsuz-bucaqsız düzənlik birləşir. Bu böyük düzənliyin mühüm hissəsini Kuruşun müharibə etmək fikrinə düşdüyü həmin massagetlər tutmuşlar. Kuruşu bu yürüşə qaldıran çox mühüm səbəblər olmuşdur. İlk səbəb şahın anadan olmasının qərribəliyidir-belə ki, o, özünü fəvqəlbəşər hesab edirmiş, ikinci səbəb də bütün müharibələrdə ona uğur nəsb olmasındadır. Axı, üstünə qoşun çəkdiyi xalqlardan heç biri acı qismətdən qaça bilməmişdi.

205. Massagetlərin mələikəsi mərhum hökmdarın arvadı olmuşdur. Onun adı Tomiris idi. Kuruş guya evlənmək təklifi ilə ona elçilər göndərmişdi. Lakin Tomiris Kuruşun heç də ona evlənmək üçün elçi göndərməyib, bəlkə massagetlərin hakimiyyətini ələ keçirməyə çalışdığını başa düşərək onu rədd eləyir. Onda hiylə ilə məqsədinə çatma bilməyən Kuruş açıqcasına massagetlərin üzünə müharibəyə gedir. Şah ordunun Arasdan keçməsi üçün ponton körpülər düzəldilməsini, körpüləri təşkil edən gəmilər üzərində isə qüllələr ucaltmağı əmr edir.

206. Kuruşun qoşunu həmin işlərlə məşğul olarkən Tomiris Kuruşa bu sözləri çatdırmağı buyurur: "Midiyalıların şahı! Öz niyyətindən əl çək. Axı düzəltməyin bu körpülərin sənə xeyri dəyib-dəyməyəcəyini əvvəlcədən bilə bilməzsən. Burax bunları, öz səltənətinə şahlıq elə, bizim də öz taxtımızda hakimiyyət sürməyimizin paxıllığını çəkmə. Amma sən, yəqin ki, bu məsləhətə qulaq asmayıb, sülhü pozaraq istədiyini etməyi üstün tutacaqsan. Sən massagetlərin üstünə hücum etməyi çox istəyirsənsə, onda çayın üstündə körpü saldırmağı dayandır. Biz üç günlük yol məsafəsində geri çəkilmək, sən rahatca keç bizim torpağa. Yox, sən bizi öz torpağına buraxmağı üstün tutsan, onda sən də bizim kimi hərəkət edib, geri çəkilsən". Bundan sonra Kuruş fars nüvəçələrinə müşavirəyə çağıraraq, işi onlara izhar eləyir və necə hərəkət etmək üçün onlardan məsləhət istəyir. Hamı bir səsə bu fikrə gəlir ki, Tomiris ordusu ilə birlikdə burada, bu torpaqda gözləmək lazımdır.

207. Lakin müşavirədə iştirak edən lidiyalı Krez bu qərarı bəyənir. O, öz etirazını bu sözlərlə bəyan edir: "Şah! (Zevs məni sənin əlinə verəndə) mən boyun olmuşam ki, sənin evini hədələyən hər cür bəlanın mümkün qədər qarşısını alım. Çəkdiyim ağır ızdırablar mənim üçün biliyə dönmüşdür. Ölməz ordu başında sən özünü ölməz sayırsansa, onda mənim fikrim, əlbəttə, sənin üçün lüzumsuzdur. Yox, sən özünün ancaq bir insan olduğunu və özün kimi ölümlü insanlar üzərində hökmdarlıq etdiyini boynuna alırsansa, onda hər şeydən əvvəl bunu başa düş, insanın gördüyü işlərin belə bir gərbişi var ki, eyni adamların həmişə xoşbəxt olmalarına yol vermir. Belə ki, indiki işinizdə mən sizin nüvəçələrinizin rəyinin əksinə olan bir fikrin üstündə dururam. Axı, sən düşməni bizim torpağına buraxsan, onda bizi belə bir təhlükə gözləyər: məğlubiyyətə uğrasan özünün bütün hökmdarlığını məhv edərsən. Axı, tamam aydındır ki, massagetlər sənə qalib gələndən sonra qaçıb öz tərəflərinə getməyəcəklər, bəlkə sənin mülklərinə soxulacaqlar. Əgər sən qələbə çalsan, sənin düşmən üzərindəki müvəffəqiyyətin, onları öz ölkəsində məğlub edərək, sonra da qaçanları izləməyə başlayacağın qədər böyük olmayacaqdır. Mən istəyirəm sənin və onların üstünlüklərini müqayisə edəm: axı, düşməni sındırmaqla sən birbaşa Tomirisin mülklərinə daxil ola bilərsən. Hələ bundan başqa, bir qadına tabe olmaq və ona öz ölkəsinə soxulmağa imkan vermək Kambis oğlu Kuruş üçün ayıb olar. Beləliklə, mənə elə gəlir ki, biz çayı keçib, sonra düşmən geri çəkildikcə ölkənin dərinliklərinə girməliyik, daha sonra da onlara qalib gəlmək üçün belə hərəkət etməliyik: öyrəndiyimə görə massagetlər farsların bol həyat tərzindən tamam xəbərsizdirlər və bu həyat tərzinin böyük ləzzətləri onlar üçün əl çatmazdır. Buna görə, belə fikirləşirəm ki, çoxlu qoyun kəsb, ondan əlavə saysız-hesabsız xalis çaxır tuluqları hazırlamaq, çaxırla birlikdə hər cür xərəklər qoyub öz qərarlarımızda bu adamlar üçün bol bir qonaqlıq düzəltməliyik. Bütün bunları hazırlayıb döyüşçülərin ən əhəmiyyətsiz hissəsindən başqa qoşunun qalanı ilə birlikdə çaya doğru geri çəkilməliyik. Əgər mən (bütün düşüncələrimdə) yanılmıramsa, onda düşmənlər bu qədər bol yeməyi görüb oradakı qoşunumuzun üstünə tökülüşlər və bizim böyük şücaət göstərməyimiz üçün imkan yaranar".

208. Məsləhətçilərin fikirləri belə haçalanır. Kuruş da birinci mülahizəni rədd edib, Krezin məsləhətini bəyənir. Şah əmr verir ki, Tomirisin geri çəkilməli olacağı ona xəbər verilsin, çünki şah özü onun torpağına keçmək fikrindədir. Mələkə sözünün üstündə durub (qoşunu ilə birlikdə) geri çəkilir. Kuruş Krezin özünün vəliəhd elan etdiyi oğlu Kambisə tapşırır. Şah bununla yanaşı oğluna təkidlə təlqin edir ki, (massaget torpağına keçmək və yürüşə başlamaq uğursuz olarsa), Krezə hörmət göstərərək onu himayə etsin. Kuruş belə tapşırıqlar verib, Kambislə Krezin mürəxxəs edir və onları Parsaya göndərir, özü isə qoşunla birlikdə çayı keçməyə başlayır.

209. Aras çayını keçəndən sonra Kuruş massaget torpağında bax belə bir yuxu görür. Şaha belə gəlir ki, deyəsən o, Güştəspin böyük oğlunu görüb. Bu oğlanın da çiyinlərində qanadlar bitib, bir qanadı Asiyaya, o biri Avropaya kölgə salır. Arsam oğlu Güştəspin də ən böyük övladı Ağamənlər nəslindən Dara idi ki, o vaxt iyirmi yaşlarında bir gənc idi (və bu gənc hələ yeniyetməliyindən hərbi xidmətə yaramadığı üçün Parsada qalmışdı). Kuruş ayılıb gördüyü yuxunun mənasını düşünməyə başlayır. Şah belə hesab eləyir ki, yuxunun mühüm mənası var. Sonra o Güştəspə gətirməyi buyurur və təkidlə ona deyir: "Güştəsp! Sənin oğlun mənim və hökmranlığımın əleyhinə fitnə-fəsad üstündə ifşa olunmuşdur. Mən bunu dəqiq bilirəm və haradan törədiyini sənə deyəcəyəm. Allahlar məni himayə edirlər və məni təhdid edən bəlanı əvvəlcədən mənə açırlar. Bax, dünən gecə mən sənin böyük oğlunu yuxuda gördüm və gördüm ki, çiyinlərindən bitmiş qanadların biri Asiyanın, o biri Avropanın üstünə kölgə salır. Mənim yuxumdan, hər halda tamamilə aydın olur ki, oğlun mənə sui-qəsd hazırlayır. Ona görə də mümkün qədər tezliklə Parsaya qayıt və mən düşmənin ölkəsini təbə edib geri, evə qayıdana qədər onu mənim qarşımda cavab verməyə hazırla".

210. Kuruş Daranın onun əleyhinə xəyanət fikrinə düşdüyünü güman edərək belə deyirdi. Amma Allahlar bu yuxu vasitəsi ilə hökmdarın özünün massaget torpağında öldürülməyini və şahlığın Daraya keçəcəyini açmaq istəyirdilər. Güştəsp isə şahla belə cavab verir: "Şah! Sənin ömrünə qəsd edən fars kaş ki, heç doğulmasın! Belə bir fars varsa, o, tezliklə məhv olacaqdır! Axı, farsları qul vəziyyətindən azadlığa sən çıxartmışsan, özgə xalqlara bac verənləri hamının ağası eləmişən. Oğlumun iğtişah fikrinə düşdüyünü yuxuda görmüzsənsə, onda mən onu sənin ixtiyarına verərəm: onunla istədiyini kimi rəftar elə!" Güştəsp şahla belə cavab verir. Sonra o, Aras çayını keçərək Parsaya qayıdır ki, (Kuruşu yarıtmaq üçün öz oğlunu keşikçilərin nəzarətində saxlasın).

211. Kuruş da bu dəmdə qoşunla birlikdə bir günlük məsafə qədər Arasın o tayına irəliləyib, sonra Krezin məsləhət gördüyü kimi hərəkət eləyir. Şah həmin yerdə ancaq zəif döyüşçülər qoyub, qoşunun ən yaxşı hissələri ilə yenə Arasa doğru çəkilir. Onda massaget qoşununun üçdə bir hissəsi Kuruşun qoyub getdiyi döyüşçülərə hücum edib, cəsurcasına müqavimət göstərmələrin baxmayaraq onları qırır. (Qələbədən sonra) massagetlər farsların qarargahında qalmış yeməkləri görüb kef etməyə başlayırlar. Doyunca yeyib çaxır içir, sonra yıxılıb yatırlar. Bu vaxt farslar gəlib düşmənin böyük hissəsini qırır, xeyli də əsir alırlar. Əsirlər içərisində Tomirisin oğlu, massagetlərin sərkərdəsi Sparqapis də vardı.

212. Hökmdar Tomiris öz qoşununun və oğlunun taleyindən xəbər tutub Kuruşun hüzuruna belə sözlərlə xəbər aparmaq üçün adam göndərməyi buyurur: "Ey qana susamış Kuruş! Bu qələbənlə öyünmə. Sən mənim oğluma şərəfli döyüş zamanı silah gücünə deyil, dəmi başınıza vuranda sizin özünüzü də ağılsızlaşdıran, (içdikcə) farsların nalayiq nitqlər seli püskürməyə başladığı üzüm tənəkinin meyvəsi sayəsində - bax bu acı vasitəsi ilə, hiyləgərliklə qalib gəldin. Bu belə! İndi də mənim xeyrixah məsləhətimə qulaq as: oğlumu mənə ver və massaget qoşununun üçdə bir hissəsini həyasızlıqla məhv etməyə nail olsan da, mənim torpağımdan sağ-salamat çıxıb get. Belə eləməsən, massagetlərin tanrısı Günəşə and içirəm ki, nə qədər acgöz olsan da, səni, haqqıqətən, qanla doyduracağam".

213. Lakin Kuruş carçının sözlərinə heç məhəl qoymur. Çaxırın dəmi hökmdar Tomirisin oğlu Sparqapisin başından çıxandan sonra, o özünün müsibətli vəziyyətini anlayıb buxovdan azad olunmasını Kuruşdan xahiş edir. Azad olunan və əlləri açılan şahzadə dərhal özünü öldürür. O, məhz belə həlak olur.

214. Tomiris isə Kuruşun onun məsləhətinə qulaq asmadığını görərkən bütün ordusu ilə farslara hücumu keçir. Mən belə hesab edirəm ki, barbarların öz aralarındakı vuruşmaların ən kəskinini bu döyüş olmuşdur. Yeri gəlmişkən deyim ki, o döyüşün gedişi haqqında öyrəndiklərim bunlardır. Deyilənə görə, əvvəlcə rəqiblər qarşı-qarşıya durub uzaqdan ox atırmışlar. Ox ehtiyatı qurtarandan sonra xəncər və nizə çəkərək əlbəyaxa döyüşə atılmışlar. Düşmənlər uzun müddət vuruşmuş və heç bir tərəf geri çəkilmək istəməmişdir. Nəhayət, massagetlər qalib gəlmişlər. Demək olar ki, bütün fars qoşunu döyüş meydanında qırılmış, Kuruşun özü də həlak olmuşdur. O, tam 29 il şahlıq etmişdir, Tomiris də çaxır tuluğunu insan qanı ilə doldurtdurub, öldürülmüş farslar arasında Kuruşun meyitini tapmağı buyurmuşdur. Kuruşun meyiti tapılanda hökmdar onun başını tuluğa soxmağı əmr etmişdir. Bundan sonra o, ölünü təhqir edərək belə danışmağa başlamışdır: "Mən sağ qalıb, döyüşdə səni məğlub etsəm də, sən oğlumu hiyləgərcəsinə əsir almaqla, hər halda, məni məhv etmişən. Buna görə də əvvəlcədən hədələdiyim kimi bax, indi səni qanla doydururam". Kuruşun ölümü haqqında çoxlu hekayətlər içərisində bu, mənə daha gerçək göründü.

215. Massagetlər də iskitlər kimi geyinirlər və iskitlərə oxşar həyat sürürlər. Onlar süvari və piyada qoşun dəstələrində vuruşurlar (həm atlı, həm piyada). Onların da, adətən, yayları, nizələri və döyüş baltaları var. Onlarvqn hər şeyi qızıl və misdəndir. Amma onlar bütün nizələrin, oxların və döyüş baltalarının metal hissələrini misdən hazırlayıb, baş geyimlərini, kəmərlərini və aşırmalarını qızılla bəzəyirlər. Atlara da yaxalıq sayağı mis zireh taxırlar. Üzəngilərə, yüyən ağızcıqlarına və üzülklərə qızıldan bəzək vururlar. Onlarda dəmir və gümüş heç işlədilmir, çünki bu ölkədə həmin metallara qətiyyənlə rast gəlinməz. Bunun əvəzinə orada mis və qızıl boldur.

216. Massagetlərin adətləri barədə bunları demək lazımdır: onlarda hər kişi ancaq bir arvad alır, amma bu arvadlarla hamılıqla yaşayırlar. Axı, ellinlərin iskitlərdəki bu adət haqqında hekayətləri daha çox massagetlərə aiddir. Belə ki, bir massaget hər hansı bir arvada özünün özünü sadəgini onun alağığından asıb həmin qadınla arxayincasına əlaqəyə girir. Massagetlər insan ömrü üçün heç bir hədd qoymurlar. Lakin onlarda kimsə lap qocalana qədər ömür sürərsə, onda bütün qohumları yığılıb qocanı qurban kəsirlər, ətini də başqa qurbanlıq heyvan əti ilə birlikdə bişirib yeyirlər. Belə ölüm onlarda böyük xoşbəxtlik sayılır. Hər hansı xəstəlikdən ölmüş adamı isə yeməyib torpağa tapşıırırlar. Bununla yanaşı, yaşlı olub xəstəlikdən ölənləri qurban kəsmək mümkün olmadığı üçün bu bədbəxtlik sayılır. Massagetlər taxıl əkmirlər, maldarlıqla və balıq ovlamaqla (Aras çayında isə balıq son dərəcə boldur) dolanırlar, bir də süd içirlər. Onların səcdə etdikləri birəcə Allah var ki, o da Günəşdir. Onlar Günəşə at qurbanı kəsirlər və bunun da mənasını belə yozurlar ki, ən sürətli allaha dünyada ən iti yerləşli heyvanı qurban vermək lazımdır.

İzahlar

1 Herodotun e. ə. 484-cü ildə doğulduğunu təsdiq edən fakt var. Roma imperatoru Neronun vaxtında yaşamış bir yazıçı qadının dediyinə görə Peloponnes (Dardanel) müharibəsi başlananda (431) Herodotun 53 yaşında varmış. Ölümünün e. ə. 424-cü ili keçmədiyini də bir neçə fakt əsasında təxmin edirlər: 1. Herodot eginahıların 431-ci ildə sürgün edildiklərini göstərdiyi halda, onların 424-cü ildə məhv edildikləri haqda məlumat vermədiyinə görə tarixçinin bu hadisəyə qədər yaşamadığı güman olunur. 2. Herodot Kserksin oğlu II Daranın hakimiyyət başına keçməsinə göstərməmişdir. Bu, e. ə. 425-ci ilə düşdüyündən Herodotun həmin vaxta qədər yaşamadığını düşünülür. 3. F. Q. Mişşenkonun fikrinə, tamaşası 425-ci ildə olmuş "Axarnyanlar" komediyasının müəllifi Aristofan Herodot "Tarix"inə parodiya yazmışsa, onda "Tarix" bu ilə qədər yazılıb tamamlanmış olmalıydı. Bu faktlar Herodotun 431-424-cü illər arasında öldüyünü təxmin etməyə imkan verir.

2 Eridan-Q. A. Stratanovskinin izahına görə Po çayı nəzərdə tutulur.

3 Kassiteridaya Lehim Dağları da deyilir, Q. A. Stratanovski indiki Britaniya adalarının nəzərdə tutulduğunu təxmin edir.

4 Mifoloji lüğət. Leningrad, 1961, səh. 119 (rus dilində).

5 B. P. Kuturman bu adı "izonomi" şəklində yazıb "yasalar önündə eşitmək", yəni "qanunlara əməl etmək" mənasında izah etmişdir.

6 Qırmızı dəniz və Bizim dənizimiz - burada İran körfəzi və Aralıq dənizi.

7 Yunanların barbarlarla müharibəsinə onların qarşılıqlı incikliyi səbəb olmuşdur... Herodot tarixi hadisələri tez-tez şəxsi pislilik və onun intiqamı ilə izah edir.

8 Lidiyalıların dili Hett - Liviya qrupuna, ya da Hett - Lidiya yarım-qrupuna aid edilir. Lidiyalılar e. ə. 1234-1225-ci illərə yaxın olan Misir yazılarında Misirə hücum etmiş "dəniz" xalqları içərisində "turşa" adı ilə xatırlanırlar.

9 Herodot Kiçik Asiyanın qərb sahillərində yerləşən Yunan qəbilələrinin yalnız bir hissəsini xatırladır. Yunan qəbilələri Hett qəbilələrinin süquta uğramasından sonra (e. ə. 1170-ci ilə yaxın) Kiçik Asiyada yerləşmişlər, Qabaqca eolilər, sonra Yunanlar, axırda dorilər gəlmişlər.

10 Herodot şəcərə göstərəndə öz sələflərinə-özündən əvvəlki müəlliflərə arxalanır: üç nəsil, yüz ilə bərabərdir.

11 Bu cümlənin əsl Herodotda belədir. "Qadın öz xələtini soyunan anda layiq olduğu hörməti itirir".

12 Qırges e. ə. təxminən 654-cü ildə kimmerilərlə vuruşda həlak olmuşdur.

13 İskitlər e. ə. təxminən 720-ci ildə indiki qərbi Türkmənistandan Qara dəniz sahillərindəki çöllərə gəlmiş, sonra 623-cü ilə yaxın Midiya hökmdarı Kiaksarın torpaqlarının çoxunu istila etmişlər.

14 Pektida - 20 simlik çalğı aləti.

15 Difiramb - Dionisin təxəllüsü, sonralar Allahın və ya qəhrəmanın şərəfinə oxunan nəğmənin adı olmuşdur.

16 Krez Yunanların gözündə ellinildirsə, lidiyalıların gözündə Krezin hökmdarlığı Lidiya dövlətinin çiçəklənməsi və parlaması dövrüdür, delfilərin gözündə isə o, kahinlik nüfuzunun pərəstişkarıdır.

17 Bu, Herodotun səhvidir. Solonun səyahəti 594-584-cü illərə düşür. Krez isə 560-cı ildən hakimiyyət sürməyə başlamışdır. Ona görə də Solon Krezlə görüşə bilməzdi. Solonun 569-cu ildən 526-cı ilə qədər hakimiyyət sürmüş Amasisin (Misirə Ab-mose) görüşünə gətməsi də xronologiyaya zidd gəlir.

18 Yunanlarda günahı yuma mərasimi belə olmuşdur: qatilin əllərinə heyvan (çoşqa) qanı töküüb, sonra qanlının günahdan təmizlənmə təmsali kimi əlindəki (çoşqa) qanını silərləmiş. Bundan sonra da Allahların rəhmə gəlməsi üçün qurban verib dua oxuyarlarmış. Qatilin üstünə düşən günah qabaqca qohumlara cəza gətirir, sonra bütün şəhərə yayılıb hamıya bəla verirmiş.

19 Herodotun "Tarix"indəki şərh parçalarının bu və bundan sonrakı bəzi mətnləri "Tarix"i türkcəyə çevirmiş Perihan Kuturmanın kitabından götürülmüşdür: "Herodot tarixi", birinci basqı, İstanbul, 1973, səh. 28 P. X.

20 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 29.

21 "Herodot tarixi". İstanbul, 1973, səh. 32.

22 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 32.

23 E n o m a t i-Sparta qoşununda 25-36 adamın bir-birinə andı ilə təşkil edilən hissə.

24 T r i a k a d-30 nəfərlik bölük.

25 Sissitiya-spartalılarda bir süfrədə xörək yemək.

26 Eforlar - Bir il möhlətinə 5 adamdan ibarət seçilmiş heyət. Görünür, qabaqlar məhkəmə hakimi vəzifəsini yerinə yetirmişlər, sonralar nəzarət və yoxlayıcı vəzifəsi daşımışlar.

27 Gerontlar - Ağsaqqallar şurası (və ya məsləhəti). 28 adamdan ibarət olmuşdur. Bu şura iki hökmdarla birlikdə Sparta'nın ali hakimiyyət orqanı olmuşdur.

28 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 33.

29 "Afinanın Alsa ləqəbi daşıyan" sözləri Herodot "Tarix"inin rus didinə F. Q. Mişşenko tərcüməsinin II cildindəki izahdan götürülmüş, Q. A. Stratanovskinin tərcüməsində "ləqəb" sözü atılmış, "Afinanın Aleya məbədi" şəklində getmişdir. P. X.

30 Dorilərin-hilleylər və dimanlar adlı iki qəbiləyə bölünməsinə uyğun olaraq iki də rəhbəri (hökmdarı) olmuşdur; onlar qoşunun iki hissəsinin başında durmuşlar.

31 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 33.

32 Aqatoerqlər-Spartanın 300 atlı qoşun birləşməsini sıralarından hər il çıxarılıb xaricə səfir göndərilən beş nəfər.

33 Bu çayın adı Alis şəklində də yazılır.

34 Q. A. Stratanovskinin tərcüməsində bu cümlə belədir: "Üarğ... daje otdal im svoix sinovey v obuçenie iskustvu strelğbi iz luka". F. Q. Mişşenkonun tərcüməsindəki mətnin bundan iki fakt fərqi var: "Kiaksar... poruçil im malğçikov dlə obuçeniə əziku ix i strelğbe iz luka". Demək, Mişşenko tərcüməsini yaxşı qavrayan və onun təcrübəsindən gen-bol istifadə edən Stratanovski "Tarix" in istifadə etdiyi nüsxəsinin mətnindəki bu parçada "dil öyrənmək" sözü görmədiyi üçün onu öz tərcüməsinə salmamış, qeyri-müəyyən "oğlanlar" anlayışını müəyyənləşdirərək onları Kiaksarın öz oğlanları, anlayışına keçirmişdir. Mətnin məzmunu bu dəyişikliyin şüurlu və doğru olduğunu təsdiq edir. Belə ki, Kiaksar öz oğullarını iskitlərə tapşırırdı, iskitlər də hökmdardan təhqir gördükləri üçün oğlanların birini kəsərək, ətini ov quşlarının ətinə qataraq bişirib süfrəyə qoydurmuş və qaçıb Lidiya hökmdarına sığınmışlar. Kiaksar bu şəxsi intiqama intiqamla əvəz qaytarmaq üçün qaçqın iskitləri tələb edib onları geri ala bilməyəndə Lidiya ilə müharibəyə qalxmışdır. Uzanan müharibə axırda barışıqla qurtardığından belə barışıqlar çox vaxt qohumluqla möhkəmləndirildiyinə görə Lidiya hökmdarı öz qızını Kiaksarın salamat qalmış tək oğlu Astiaqa əvə vermişdir. Demək, nə Kiaksardan təhqir görən ovçu iskitlər bu təhqirin intiqamını almaq üçün Midiya cavanlarından hər hansı zadəgan oğlunu kəsərdilər, nə də Kiaksar hər hansı bir kübarın oğlunun intiqamı üçün Lidiya dövləti ilə müharibəyə girərdi. Stratanovski mətnin bu hissəsinə daha həssas yanaşmışdır. Nüsxə fərqləri midiyaşünaslığımızda etnos, dil fərqləri kimi şişirdilmiş və ondan siyasi məqsədlə istifadə edilmişdir.

35 Meles şiri haqqında Lidiya əfsanəsidir. Sardanın heraldik heyvanı (bəlkə də qədim totem) olmuşdur. Belə şirlər Lidiya sikkələrinin üstünə basılmışdır.

36 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 39.

37 Krez e. ə. 546-cı ildə əsir alınmışdır.

38 Yeddi sayının lidiyalılarda müqəddəs sayıldığı təxmin edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında oğuzluq sayı (iki otuz-60, üç otuz-90, üç otuz, bir on-100 və s) olduğu kimi lidiyalıların da iki yeddi anlayışını müqəddəs yeddilik sayının təkrarı kimi başa düşmək olar. Tonqal üstündə oturub qurban verən Krezin güldən üstündə şəkli vardır.

39 Fələk - Tale.

40 F. Q. Mişşenko bu adı yunan əlifbası ilə belə yazır: Deiokes. Rus tərcümələrində "Deiok", "Deioka" şəklində yazılır. P. X.

41 F. Q. Mişşenkonun izahatında "buslar" yunan əlifbası transkripsiyasına görə bousilər" şəklində yazılır. P. X.

42 Herodotun midiyalıları qəbilələrə bölməsi özünü doğrultmur. Onun qəbilə kimi sadaladığı adlar peşə-sənət növünə görə mümkün olan bölgüdür. Herodot Misir əhalisi haqqında yazanda, oranı daha yaxşı öyrəndiyinə görə, əhalisini sənət-peşə mənsubiyyəti əsasında yeddi silkə (təbəqəyə) bölmüşdür: kahinlər, döyüşçülər, sığır otaran naxırçılar, donuzabaxanlar, xırda alverçilər, tərcüməçilər və meyxanaçılar. "...Bu təbəqə adları sənət növündən götürülmüşdür" (II, 164). Hərbiçilərdən heç kəs hərbi işdən başqa "heç bir sənətlə məşğul olmur" (II, 165). Bu təbəqədə sənəti oğul atadan öyrənir.

Midiyada cəmiyyətin məhz təbəqələrə bölünməsi "Mahabharata" dastanı ilə müqayisədə daha aydın görünür; onun da ictimai fonunda dörd təbəqə görünür: 1. Brəhmənlər-müqəddəs ocaqların xidmətçiləri; 2. Kşatriya-hərbiçilər (şad bəylər); 3. Vayşilər. Buraya üç təbəqə daxildir: tacirlər (alverçilər), sənətkarlar və əkinçilər; 4. Şudra-muzdurlar və qullar (bax: "Maxabxarata", "Ramayana", M., 1974, səh. 7).

Herodotun Midiyada saydığı altı qəbilə də altı sənət-peşə növünə görə təbəqə bölgüsüdür, Misirdəki kahinlərdən "hər hansı biri ölərsə, oğlu onun varisi olur" (II, 37) deyən Herodot Misirdə kahinlik peşəsinin irsi olduğunu təsdiq etmişdir. Midiyadakı baş kahinlər də öz sənətlərini irsən oğullarına vermişlər. Misirdə heç bir qadının kahin olmasına icazə verilmədiyi kimi Midiyada da kahin atanı kahin oğul əvəz etmişdir.

43 Meotida - indiki Azov dənizi.

44 Kolxida - indiki Abxaziya; F a s i s - indiki Rion çayı.

45 Bu məlumat Midiyaya dair bəzi mənbələrdə Midiya dövlətinin məhv edilməsi kimi izah edilmişdir. Bu, yanlış fikirdir.

46 Herodot Misir hökmdarı Sesostritin də Frakiyaya qoşun çəkdiyini və geri qayıdanda qoşun tör-töküntülərini Kolxidada qaldığı göstərir (bax-II, 103, 104).

47 Apatur - api (apa) sözündəndir, iskitlərdə Babayın (Zevsin) arvadı da belə adlanır. Herodot onu Heya ilə eyniləşdirir. P. X.

48 Kadmey qələbəsi. Təkbətək döyüşdə Eteokl ilə Polinikin ikisinin də ölümü nəzərdə tutulur və "Kadmey qələbəsi" hər iki tərəfin məhv olması mənasını verən rəmzi ifadəyə çevrilir.

49 "Herodot tarixi", İstanbul, 1973, səh. 63.

50 Fırn terminini P. Kuturman işlətməmişdir. Borçalı bölgəsində buna fırını deyilir; indi kərpicdən tikilmiş, üstü tağ şəkilli çörəkbişirən sobadır. P. X.

51 Mətnin dırnağa alınmış cümlələri P. Kuturmanın tərcüməsindən götürülmüşdür. Həmin cümlələr Q. A. Stranovskinin tərcüməsində bir qədər dolaşıqdır. P. X.

52 Bel Zevsi-Burada Mərduk allahın adı əvəzinə yunan allahı Zevsin adı çəkilmişdir.